

font

**750é ANIVERSARI DE LA
FUNDACIÓ DE L'HOSPITAL DE
VILA-REAL I LA CAPELLA DEL
SANTÍSSIM CRIST DE L'HOSPITAL
PEL REI JAUME I**

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

VILA-REAL EN EL CENS DE 1510

Ramon Ferrer Navarro
Vicent Gil Vicent

**VINCENZO CARDUCCI
I EL RETRAT DE
FRA PASQUAL BAYLÓN**

Jacinto Heredia Robres

VILA-REAL EL 1925

Santiago Bosquet Miró

**PROTOCOLS NOTARIALS
DE VILA-REAL DE L'ANY 1830**

Francisco Mezquita Broch

**REPRESSIÓ FRANQUISTA:
EL PROCEDIMENT SUMARÍSSIM
532-C-38**

Antoni Pitarch Font
Domingo J. Font Pitarch
Juan Luis Porcar Orihuela

**ELECCIONS A VILA-REAL
DURANT LA CRISI DE LA
RESTAURACIÓ (1907-1923)**

Pascual Mezquita Broch

**L'HORTA TEATRE, PREMI
SOCARRAT MAJOR 2025**

Carles Alberola

**LES QUINTES DE VILA-REAL
EN EL PERÍODE 1868-1898 (II)**

Arturo Martínez Carda

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ:

Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY ORIGINAL: Javi Sales

MAQUETACIÓ: Imprenta Sichet, SL

CORRECCIÓ I RECOPIACIÓ D'ARTICLES:

Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca i Mònica Soler Beltrán

IMPRIMEIX: Imprenta Sichet, SL

PATROCINADORS:

Acadèmia Valenciana de la Llengua, Facsa, Fundació Caixa Rural i Porcelanosa

Foto de la portada: Capella del Crist de l'Hospital. Arxiu Municipal de Vila-real. Fons fotogràfic

Fotos facilitades pels autors dels articles, Abraham Ortelius, Archivo General e Histórico de Defensa (AGHD), Arxiu de Fernando Ferrer Andreu (AFFA), Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC), Arxiu Municipal de Castelló de la Plana, Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr), Biblioteca Digital Hispànica (BDH), Biblioteca Nacional d'Espanya (BNE), Col·lecció de Juan Luis Porcar Orihuela (JLPO), Fons fotogràfic de Concepción Safont Valverde, Fons Monestir del Paular, Fons Museu del Prado, Historia de la Cruzada Española (HCE), Joan Rubert, Lorenzo Ruzafa, M. Dolores Serrano, Österreichische Nationalbibliothek, Pepe Lapiedra

Fotos extretes de les publicacions següents:

Anuario-guía de la provincia de Castellón, Diario de Castellón, Font, Herald de Castellón, <https://app.smartify.org/objects/portrait-of-a-merchant>, La Hormiga de Oro, La Voz de Sóller, Villarreal siglo xx

ISSN: 2171-4983

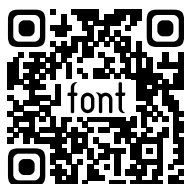
DIPÒSIT LEGAL: CS-165-2010

Maig de 2025

La Regidoria de Normalització Lingüística no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font⁺

Publicació d'investigació
i estudis vila-realencs

www.revistafont.es

ÍNDIX

PRESENTACIÓ DEL REGIDOR	
Santi Cortells Rodríguez	7
1. 750é ANIVERSARI DE LA FUNDACIÓ DE L'HOSPITAL DE VILA-REAL I LA CAPELLA DEL SANTÍSSIM CRIST DE L'HOSPITAL PEL REI JAUME I	
Mn. Vicent Gimeno i Estornell	11
2. VILA-REAL EN EL CENS DE 1510	
Ramon Ferrer Navarro i Vicent Gil Vicent	31
3. VINCENZO CARDUCCI I EL RETRAT DE FRA PASQUAL BAYLÓN	
Jacinto Heredia Robres	53
4. VILA-REAL EL 1925	
Santiago Bosquet Miró	79
5. PROTOCOLS NOTARIALS DE VILA-REAL DE L'ANY 1830	
Francisco Mezquita Broch	105
6. REPRESSIÓ FRANQUISTA: EL PROCEDIMENT SUMARÍSSIM 532-C-38	
Antoni Pitarch Font, Domingo J. Font Pitarch i Juan Luis Porcar Orihuela	123
7. ELECCIONS A VILA-REAL DURANT LA CRISI DE LA RESTAURACIÓ (1907-1923)	
Pascual Mezquita Broch	145
8. L'HORTA TEATRE, PREMI SOCARRAT MAJOR 2025	
Carles Alberola	169
9. LES QUINTES DE VILA-REAL EN EL PERÍODE 1868-1898 (II)	
Arturo Martínez Carda	183

Presentació

La revista *Font* camina ja cap a la tercera dècada en què se centra en la recerca i la divulgació com a eixos fonamentals del seu recorregut. Tota la ciutat se n'ha d'enorgullir de la vitalitat i de la presència de nombrosos articles erudits que fan que aquestes línies tinguin una qualitat més que considerable. Qualsevol vila-realenc i vila-realenques que s'estimen el seu patrimoni històric trobaran en aquesta revista un referent a més d'una lectura estimulante i que ens engresca per a continuar aprenent sobre els nostres orígens i història. Vila-real agraïx veritablement les aportacions dels diversos escriptors que any rere any fan possible que es publique una revista amb una trajectòria reputada.

En l'edició número 27 de la revista *Font* podrem gaudir dels treballs d'investigació següents: en primer lloc, Mn. Vicent Gimeno ha centrat el seu estudi en el 750é Aniversari de la fundació de l'Hospital de Vila-real i la capella del Santíssim Crist de l'Hospital pel rei Jaume I; Ramon Ferrer i Vicent Gil analitzen el cens de 1510, ordenat amb finalitat fiscal per les Corts de Montsó, ens mostren com aquest document constitueix la primera relació completa de la població valenciana de tot el Regne i reflexionen sobre la informació detallada que ens aporta; Jacinto Heredia fa un estudi de l'obra de Vincenzo Carducci i el retrat de fra Pasqual Baylón; Santiago Bosquet ens recorda la importància i el valor històric i sentimental que té repassar les efemèrides viscudes a la nostra ciutat el 1925 per a saber quin era el dia a dia dels veïns i les veïnes de la nostra ciutat ara fa cent anys; Francisco Mezquita ens aproxima als protocols notariaus de Vila-real de l'any 1830, que donen testimoni de les necessitats i interessos de la societat de l'època; Antoni Pitarch, Domingo J. Font i Juan Luis Porcar fan una anàlisi de la repressió franquista en el procediment sumaríssim 532-C-38 a Vila-real; Pascual Mezquita estudia les eleccions a Vila-real durant la crisi de la Restauració en el període 1907-1923; com no podia ser d'una altra manera, volem donar-li difusió un any més al lliurament del prestigiós Premi Socarrat Major 2025, concedit per l'Associació Cultural Socarrats, que enguany ha recaigut en L'Horta Teatre, una companyia teatral professional valenciana que acaba de complir cinquanta anys i que s'ha convertit en un centre de producció i exhibició de teatre per a adults i per a xiquets i xiquetes estable i de referència, i per a tancar la revista, Arturo Martínez presenta la segona part de l'estudi sobre les quintes de Vila-real durant el període 1868-1898, i en aquesta ocasió, detalla les al·legacions presentades pels reclutes per a l'exempció del servei militar i els seus oficis.

Encara que podria considerar-se una obvietat, volem destacar que *Font* és una revista consolidada i de prestigi gràcies a tres pilars fonamentals: el primer, els autors i les autores que, de manera desinteressada, dediquen el seu temps i els seus esforços per a oferir-nos estudis detallats que ens ajuden a conèixer aspectes desconeguts de la nostra ciutat; el segon,

el suport econòmic de les entitats i empreses que al llarg de tots aquests anys han patrocinat aquesta publicació d'investigació i estudis vila-realencs —enguany l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Facsa, Fundació Caixa Rural Vila-real i Porcelanosa— que arriba de manera gratuïta a les vostres mans, lectors i lectores que amb la vostra fidelitat sou el tercer pilar que fa que aquest projecte continue endavant. Moltes gràcies a totes i tots!

Per tot això estem ben segurs que enguany tothom farà un pas més en el coneixement d'allò que som per saber, endemés, cap a on volem anar. La nostra cultura popular és un patrimoni immaterial de valor incalculable, que juntament amb la llengua que vehicula aquests articles i de la qual ens sentim ben orgullosos, fa que la lectura d'aquestes línies siga més que un plaer, gairebé una necessitat.

Santi Cortells Rodríguez
Regidor de Normalització Lingüística

El nom és Vila-real

Ajuntament
de **Vila-real**

LNVRXXXI

La nova Vila-real del s.XXI

Solidària Inclusiva d'Oportunitats Sostenible Innovadora

Junts

Vila-real

avança

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

**750^é ANIVERSARI DE LA FUNDACIÓ
DE L'HOSPITAL DE VILA-REAL
I LA CAPELLA DEL SANTÍSSIM
CRIST DE L'HOSPITAL
PEL REI JAUME I**

750é Aniversari de la fundació de l'Hospital de Vila-real i la capella del Santíssim Crist de l'Hospital pel rei Jaume I

L'Hospital de Vila-real

Si l'any passat 2024 celebràvem el 750é Aniversari de la Fundació de Vila-real, 20 de febrer de 1274, i de la seua parròquia, 22 de febrer de 1274, enguany, 2025, celebrem el 750é Aniversari de la fundació de l'Hospital; les tres fundacions fetes pel rei Jaume I d'Aragó. Celebrar aquests documents és fer memòria del rei que ho expedeix i d'allò que es fa nèixer, donant-li vida, en el nostre cas vida llarga.

Amb alguns actes adients l'any passat es commemorava aquella avinentesa fundacional i així també enguany ho farem amb la que ens cal, principalment a la capella del Santíssim Crist de l'Hospital, que guarda viva la intenció del fundador i a més a més conserva la religiositat d'aquell establiment per a pobres, menesterosos, malalts i nafrats, als quals curaven i ajudaven monjos, frares, monges i bona gent que eren al seu costat, el que fundava el rei a l'altra banda del Barranquet, tot anant cap a València, en un lloc com diu F. Eiximenis: «hospitals, llocs de leprosos, bordells e tafureries e escorriments de clavegueres, deuen estar a la part contrària d'aquell vent qui mes s'usa en la ciutat».

En començar aquest estudi voldríem escorcollar en la memòria d'aquell fet i al mateix temps endinsar-nos en la troballa de tot el que ens puga portar als orígens de la nostra Villa Regalis, i adonar-nos d'una realitat que quasi sempre la passem per alt, com és la dels anys que precedeixen al fet documental i, per tant, fundacional, el que marca el començament oficial d'una entitat, la qual aleshores ja té vida, no pel document que ara s'expedeix, sinó pels anys passats d'estabilització, que són els que fan possible el document de la fundació.

El document

La fundació del nostre Hospital i la construcció del pont de pedra, al riu Millars, pel lloc de Santa Quitèria, els trobem molt units i els dos naixen de la mà del rei Jaume I. Han passat només catorze mesos de la fundació de Vila-real (20 de febrer de 1274) i el 18 d'abril de 1275, el rei, a Lleida, expedeix el document fundacional que ens parla d'aquesta manera:

Per Nos et nostros concedimus tibi Petrus Dahera, populatori Villa Regalis, quod possis construere et aedificare in dicta populatione Villa Regalis hospitalem ad pauperos hospitandos et dare et assignare eidem hospitalem domos et hereditates quas tibi dedimus in ipsa populatione, dum vita fuerit tibi comes et post obitum tuum ille seu illi quem vos quos duxeris statuendos habeatis et teneatis ac procuretis dictum hospitalem et bona eiusdem hospitalis, quae ex donatione tua vel ex alia quacumque ratione vel causa ad ipsum hospitalem pervenerint. Et Nos pro eo quod tu bona tua donas seu dare debes dicto hospitale, concedimus et damus tibi quod tu et ille seu illi qui post te dictum hospitalem tenuerint, teneatis opus pontis petrae qui fieri debet in dicta populatione apud rivum de Millars, ita quod possitis acaptare vel facere acaptari ad dictum pontem et teneatis etiam opus ipsius pontis donec idem operatus fuerit atque factus. Data Illerde XIV kalendas maii, anno Domini M°CC°LXX°quinto. [18 abril 1275] (ACA, Cancelleria Reial, reg. 20, f. 243v).¹

Per nos i els nostres et concedim a tu, Pere Dahera, poblador de Vila-real, que pugues construir i edificar, en la dita població de Vila-real, un hospital per a pobres i donar i assignar al dit hospital les cases i heretats que nos t'hem donat en la mateixa població, mentre tu visques i després de la teua mort als teus companys, aquell o aquells que vos deixeu establits i tingueu i procureu pel dit hospital i pels bens del dit hospital, els quals tinga el dit hospital per la teua donació o per un altra donació per qualsevol raó o causa que es faça. I nos, com tu dones i deus donar tots els teus bens per al dit hospital, et concedim i donem a tu i a aquell o aquells que després de tu governaran el dit hospital, que vos encarregueu de la construcció del pont de pedra que s'ha de fer en dita població sobre el riu Millars. Així que podreu postular o fer que altres postulen en el dit pont i vos encarregareu de l'obra de dit pont mentre dure la seua construcció i fora acabat. Donat a Lleida a les XIV Kalendes de maig en l'any del Senyor MCCLXX quint. [18 abril 1275].²

Què ens diu aquest document?

És la concessió per part del rei Jaume I a Pere Dahera per a la fundació o construcció d'un hospital per a pobres en la Vila-real que acaba de fundar i al mateix temps l'obligació de construir un pont de pedra sobre el riu Millars en la drecera de la mateixa vila, seguint el traçat de la calçada romana o Via Augusta, que passa per aquell lloc.

Per a la fundació d'aquest hospital el rei havia donat a Pere Dahera cases i heretats i esperava que ell fora un exemple perquè s'hi feren donacions per part d'altres.

¹ FERRER NAVARRO, Ramon; VICENT GIL, Vicent. *La Vila-real del segle XIII*. Transcripció documental, doc. núm. 12.

² Traducció del llatí: Mn. Vicent Gimeno i Estornell.

Al mateix temps, per a ajudar a aquest hospital li concedeix l'obra a fer d'un pont de pedra que el mateix Pere Dahera i els seus han d'edificar sobre el riu Millars i el permís per a captar i fer que altres capten, en ocasió de les obres d'aquest pont i quan s'haja rematat, en favor de l'hospital; a aquesta captació, als nostres dies li diem: «pagar peatge!».

Sobre aquest «peatge» hi ha qui entén que és «per a la construcció del pont», mentre altres entenen que és «per a ajudar a les despeses que l'hospital té» per a cuidar i curar malalts, pobres i nafrats que hi són i seran, cosa que sembla més humana, religiosa i raonable.

En el document que estudiem, en el nostre escorcoll d'aquesta història, trobem que Pere Dahera dona els seus béns per a aquest hospital i magnànimament el rei li concedeix construir el pont de pedra sobre el Millars i «el privilegi de captar i fer acaptar en el dit pont» «en el dit pont... no per al dit pont».

En aquells dies i durant els segles de cristianitat, *captar i acaptar* era i serà un privilegi per a un fet religiós, com veurem en anys posteriors concedit pels bisbes cada any per a aquest hospital de Vila-real, o qualsevol altre.³

Monjo i cavaller hospitalari,
com Pere Dahera

A Jaume I el veiem, en aquestes fundacions que estudiem, que fa concessions pròpies del braç eclesiàstic, com el «nomenament del capellà o rector de la parròquia» i, en aquest document, «el privilegi de captar i acaptar» per a un lloc social i religiós, com era un hospital.

No ens ha de resultar estrany aquest *modus agendi*; som en un temps de reconquesta, si abastem la nostra història en segles llunyans, o aquests dies que ara esmentem són de conquesta, si volem estar al dia, com se sol dir; però en ambdós situacions veurem, que el rei i el bisbe van units en la mateixa contesa, la qual acabarà en fundació reial del lloc, societat civil i religiosa, que passat el temps s'organitzarà tal com els hem conegut, fins a dividir-se o establir-se com ara els coneixem.

Quan apareix en el document aquest nou lloc al terme de Borriana?

Estudiem-lo amb calma i deteniment i de segur arribarem a descobrir en aquest document realitats històriques que ens portaran a recular i entrar en uns anys passats en què trobarem senyals determinants per a aclarir un poquet més aquesta concessió i fins i tot els orígens de la Villa Regalis, amb la seua parròquia.

³ GIMENO ESTORNELL, Vicent. Llibre d'actes de visites pastorals dels bisbes de Tortosa al clergat de Vila-real. Arxiprestal Sant Jaume de Vila-real, 2025.

Mn. Benito Traver, en la seua *Historia de Villarreal*,⁴ d'alguna manera troba precís que quan el rei expedeix la Carta Pobra, Vila-real ja s'està fent:

El rey D. Jaime I... desde la conquista de Burriana (1233) dio orden en 1272 para que se edificaran las casas que debían formar la villa de Villarreal... no podemos precisar el día, mes y año en que principiaron las obras, sin embargo, parece deducirse de la Carta Puebla que algún tiempo antes del año 1273 se iba edificando ya Villarreal por orden del rey en el término de Burriana...

Sembla de raó que, quan el rei Jaume I concedeix la Carta Pobra a Vila-real, la Villa Regalis ja hi siga; és a dir, que ja s'ha anat fent, construint; l'entitat d'aquella són cases, alqueries, que no corresponen a les alqueries que s'assenyalen en els llocs de Borriana, sinó que aquest lloc de la Villa Regalis és construït al que s'anomenarà camí real, al terme de Borriana, on, en el nostre valencià diríem que: «hi ha algun maset o alquerieta musulmana que no forma part de cap nucli esmentat o d'entitat suficient per a esmentar-lo», com Bonretorn, Bonastre, Bellaguarda...

Així, en aquest lloc o indret indeterminat, endevinem que hi havia cases o llogarets de la comunitat musulmana que hi vivia al terme de Borriana, sense muralles perquè no els calien, ja que no tenien enemics.

A més a més, considerem que amb ells s'havia establert, com era la pràctica al Regne d'Aragó per part de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital, la Comunitat de Monjos Militars Hospitalaris, que com a avançada de les tropes de la conquesta cristiana, precedien a la tropa reial, convivia amb els musulmans i preparaven la cristianització i al mateix temps la nova vila que el rei fundaria després de la conquesta de Borriana.

En el *Llibre dels feits de Jaume I* trobem l'interès per la conquesta de les terres del Regne de València:

Eixint de Tudela i arribant a Tauste... valia més que entràrem en terres de moros i ens apoderàrem de Borriana; per a lo qual assenyalen dia als Maestres del Temple i de l'Hospital...donant-los orde de que a primeries del mes de maig siguen amb Nos a Terol.

El mateix Blasc d'Alagó, conqueridor de Morella, li parla al rei Jaume I, tot lloant el mestre de l'Hospital per com aconsella al rei en conquerir Borriana per a prendre València: «Segons jo entenc, podríeu anar sobre Borriana, que és situada en la plana, prop del vostre regne... si ha de valer el meu consell, és el lloc més apropiat per a que doneu principi a la conquesta de València».

⁴ TRAVER GARCÍA, Benito. *Historia de Villarreal*, capítol I.

Així constatem, amb els estudiosos del segle XIII, que la Villa Regalis és fundada pel rei Jaume I al lloc de la plana de Borriana, on se situen, com hem dit, diversos indrets habitats, alqueries de moros i altres alquerietes; com hem dit, aquest lloc indeterminat en aquells dies, però ja determinat per a nosaltres, prop de Borriana, ha anat formant-se en el temps, gràcies a la presència i habitatge de monjos i militars de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital.

L'Hospital l'any 1950

Abans, durant i després de la conquesta de Borriana, el rei fa donacions a aquest Orde de Sant Joan de l'Hospital i el seu comanador, Pere Dahera, de cases i heretats en el lloc esmentat com «indeterminat de la plana de Borriana»; prompte aquestes cases i heretats que obté l'orde hospitalari, per donacions a Pere Dahera i els seus, venen a «fer-se habitatge, cases, capella, hospital», de manera que comença a ser el nou lloc que serà Vila-real.

Aquesta data ens invita a posar els orígens de la Villa Regalis, si no abans, poc després de la conquesta de Borriana, en un temps, llarg, tant quant estimem, per a anar edificant, construint i habitant per pobladors nous, que rebran al seu dia la Carta Poble (20 de febrer de 1274).

Trobem en algun lloc aquestes donacions del rei Jaume I?

L'Orde de Sant Joan de l'Hospital d'Aragó té molts establiments hospitalaris en ubicacions estratègiques dins d'aquest regne, amb finalitat política i social. Si ens detenim un poc a mesurar la importància que té el camí real, que ve des de Tortosa i ha d'arribar a València i a altres punts importants, amunt i avall, ens n'adonarem que el lloc indeterminat prop del pas pel Millars està demanant un assentament que faci fàcil la comunicació i, per tant, ens diu que el lloc que serà la Villa Regalis és un lloc privilegiat per a l'assentament i l'orde hospitalari, atenent les necessitats del rei, comença el

poblament amb les donacions de cases i heretats que van acceptar i accepten com a cases per a ells, la capella i el lloc hospitalari, l'hospital.

Un exemple d'aquesta realitat la tenim en aquest document:

Privilegi de Jaume I en favor dels Hospitalaris: Declara que els monjos d'aquesta milícia, que porten la insígnia de la Creu, són exents de pagar costes i altres drets en les causes que litiguen davant els Justícies del regne. Donat durant el cercle de Borriana, 15 Juliol 1233.⁵

Les donacions que apareixen des de 1272, clarament ja d'heretats d'aquesta Villa Regalis per part del rei o de l'infant Pere, marquen la consolidació del lloc que ja és preparat per a la concessió de la Carta Pobra.

Però si treballem la qüestió en calma i ens endinsem dins del document amb gana, ens n'adonarem que se'ns assenyala amb suficiència de dades la mà del rei en la donació de cases i heretats per a la fundació de l'Hospital de Vila-real, quan diu: «Nos i els Nostres et concedim a tu, Pere Dahera... que pugues construir un hospital... i donar i assignar al dit hospital les cases i heretats que te vam donar en la dita població...» (Document fundacional).

El Barranquet i el pont amb cases i la capella del Carme al Raval del Carme, 1950

Aquestes cases i heretats no li les dona el rei a Pere Dahera en aquest document que expedeix ara; en aquest el rei li fa memòria «de les cases i heretats que t'hem donat» i que, gràcies a les construccions que s'han fet amb aquestes, ara, el 18 d'abril de 1275, pot alçar i signar el document que acredita l'estat jurídic de l'hospital, que s'ha anat edificant i que aleshores es dona per edificat, com a «fundació reial».

El mateix hem de dir quant a la fundació de la Villa Regalis; el rei expedeix la Carta Pobra quan la vila ja és Villa Regalis, en tot sentit: urbà, social i religiós; de manera que els estudis acurats sobre l'origen del nostre poble, 1269, 1272, etc., es poden avançar raonablement

⁵ MAGALLÓN, Manuel. «Templarios y hospitalarios. Primer cartulario en el Archivo Historico Nacional». Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2007.

molts anys, els que creiem que es poden considerar com a vertaders anys dels orígens de l'assentament en «aquest lloc ja determinat de la nostra Vila-real: 124...?»

Aquesta plana de Borriana, que serà Vila-real, és poblada i situada en el camí real, a l'espera de bones comunicacions, com serà la construcció d'un pont sobre el riu Millars, encomanat a Pere Dahera, al mateix temps que un hospital, necessari en el lloc en què es trobava el camí real.

El cas del document fundacional de la parròquia de Vila-real

El document el coneixem i és a l'abast del que necessite rellegir-lo en el núm. 26 d'aquesta revista *Font*, pàgina 45: ⁶

El document expedit pel rei Jaume I és, per tant, la concessió de la rectoria de Vila-real a Joan Gutiérrez. Sabem qui és el rei, sabem què és el que concedeix i sabem pel mateix document qui és el beneficiat d'aquesta concessió. Quan fa la concessió, el rei és a les acaballes de la seua vida i en aquest document els fets que es mostren ens apareixen com a desenvolupats ja i fets reals i en servei actiu en el temps de la concessió; és a dir, com l'aplicació d'aquesta del fet que es va concedir en el seu dia i que ara fa temps que és en servei social i religiós. La rectoria es crea ara, però allò que fa possible la rectoria ja existeix: és l'església o capella que se li dona al rector. El rector és Joan Gutiérrez; el mateix document ens el presenta dient-nos: «...oncle del nostre fidel secretari d'ofici Bartomeu Tomàs».

Per a ser rector de l'església havia de ser prevere ordenat i en exercici, per més que es donaran casos en què no farà falta ser ordenat i el rector tindrà el benefici de la rectoria i podrà tenir altres beneficis, com podem veure en la història d'aquesta mateixa parròquia de Vila-real, en el cas del rector Joan Díaz de Contamina, des de 1404 fins a 1424, que és un jove familiar del papa Benet XIII, que serà el rector de Vila-real fins a la mort del papa a Peníscola.

El primer rector de la parròquia de Vila-real, Joan Gutiérrez, és un prevere de confiança per ser oncle del secretari d'ofici del rei, a qui el mateix rei coneixeria, o si no, l'avalava la confiança del secretari. Sabem que era prevere per tot el que diu aquest document quant a la concessió de la rectoria: «...donem i concedim a tu, Joan Gutiérrez... per a tots els dies de la teua vida, l'església de Vila-real... de manera que tu, aquesta dita església, amb tots els seus drets, serveixes dia i nit i a cada hora, com a capellà o rector, i la posseeixes en pau...».

El rei li la dona per a tota la vida, amb tots els drets per a servir-la com a capellà o rector en pau i tranquil·litat i amb l'ajuda i respecte de batlles, justícies i tots els habitants; és a dir, que és una concessió reial per a tota la vida que l'obliga a la residència en el lloc i el servei diari complet: no va a mitges tintes!

⁶ GIMENO ESTORNELL, Vicent. «750é Aniversari de la fundació de la parròquia de Sant Jaume Apòstol de Vila-real». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 26. Vila-real, 2024, p. 45.

Tot açò ens està parlant d'una entitat que ja existeix de temps, que té una església o capella, casa per al rector i tot allò necessari per al servei parroquial, amb les obligacions pròpies i els drets d'un rector.

Quan el rei dona el document de concessió o erecció de la parròquia té en compte tota aquesta realitat parroquial i la té present a la Vila-real, que com ja és vila de fet, fa dos dies que li ha concedit la carta de població, i ara fa el mateix amb la parròquia, que ja és de fet «església, capella i parròquia».

I el rector d'aquesta església o capella que ja hi és... qui és?

El pont de Santa Quitèria al riu Millars

Fem un poquet d'estudi raonat al que acabem d'exposar mitjançant aquest prohom que apareix en el document de la fundació de l'Hospital i que es diu: Pere Dahera.

Qui és Pere Dahera? El passatge davant l'Hospital del Crist de Vila-real que fa cap al Barranquet és dedicat a aquest personatge: Pere Dahera! Quantes vegades hem passat per allí i hem llegit el nom i ens hem preguntat qui seria el personatge!

Pere Dahera és un dels membres de l'Orde Militar de Sant Joan de l'Hospital, monjos i soldats, que acompanyen el rei en la reconquesta d'aquelles terres, com els templaris i altres. L'Orde Hospitalari, seguint el seu carisma, es dedica especialment a l'atenció dels necessitats, pobres, malalts i transeünts, pel que tenen en el lloc on són algunes cases, a les quals es pot dir hospitals i capelles religioses, com és en el lloc indeterminat que ens ocupa per a la «Villa nostra Regalis».

El cognom Dahera és d'altres parts lluny d'aquest regne, fins i tot de la part d'Egipte; el pare Ramón de Maria, carmelita descalç, fill d'aquesta vila, de Pere Dahera ens diu: «Home caritatiu, que mogut per la caritat va pensar en fundar en aquella recent creada vila un hospital i dotar-lo amb els bens que Jaume I li havia donat en aquest poble i terme...home de confiança del rei i persona coneguda i capaç de portar a terme la fundació».

A més a més, sabem el que diu el document de la fundació de l'Hospital de Vila-real, 18 d'abril de 1275, com copiem més amunt. És a dir, coneixem que és veí de Vila-real, pietós i caritatiu, no és casat ni té fills, però té qui podrà seguir la seua obra de l'hospital per a pobres, que és al seu càrrec i ha pogut fer per les cases i heretats que li ha donat el rei Jaume I en la mateixa població de Vila-real.

Per tant, home fadrí, sense dona ni fills, amb altres que podran seguir al front de l'Hospital en què ha emprat totes les donacions que ha posat a la seua disposició el mateix rei, és la descripció que el document de la fundació de l'Hospital ens fa de Pere Dahera; aquesta descripció és clarament la d'un monjo hospitalari, monjo sacerdot, cap d'una comunitat de monjos, dels que acompanyen el rei en la reconquesta i que reben cases i heretats que han de servir per a edificar l'Hospital, segons el seu carisma.

Signe hospitalari

Així podem exposar que aquests monjos o militars hi eren en la conquesta de Borriana i que començaren a construir prop del Barranquet cases per a ells, hospital per a pobres i malalts i una capella, que és el que necessitaven segons el seu Orde Militar de Sant Joan de l'Hospital. I en aquell lloc també edificarien ells i altres, cases, alqueries etc., origen de la futura Villa Regalis.

D'aquesta manera, passats els anys necessaris per a la població de l'indret que va habitant-se, que ens agrada anomenar, com *in suppositione* l'infant Pere, nostra Villa Regalis, tot era favorable a la carta de poblament de 1274, per a la Vila-real (20 de febrer) i a l'ensens la de la parròquia (22 de febrer) i després la de l'Hospital (18 d'abril de 1275).

Així veiem que en aquell lloc d'alqueries edificades al camí real, que serà la Vila-real, els membres de l'Orde de l'Hospital tenen algunes cases per a ells i un xicotet hospital per als necessitats i sobretot una capella o església per al servei religiós propi i dels veïns, tot propietats concedides pel rei Jaume I a Pere Dahera.

El nostre veí era el superior o rector monjo prevere d'aquella comunitat de l'Orde de l'Hospital i la seua capella la casa que busquem en els estudis com a primera església parroquial al carrer Major Sant Jaume.

Aquesta donarà primerament (temps indeterminat abans, durant i després de la conquesta de Borriana fins a 1274) el seu servei a la comunitat de monjos i militars de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital, tot tenint com a rector prevere, sense ser parròquia, el monjo Pere Dahera.

Després serà l'església que el rei donarà al primer rector de la parròquia que funda (22 de febrer de 1274), Joan Gutiérrez.

Aquesta església hospitalària, que ha donat el seu servei religiós, com a rector Pere Dahera, fins a la fundació amb el rector Joan Gutiérrez, donarà el servei com a parròquia, fins que s'edifique i puga donar el servei religiós l'església gòtica.

Mentrestant, l'edifici de l'Hospital, construït al mateix temps que aquesta església hospitalària a l'altra part del Barranquet, per guardar les normes sanitàries, estarà preparat i el rei podrà fundar Vila-real que ja és població o vila (20 de febrer de 1274), la seua parròquia que ja té la primera església per al servei religiós i social (22 de febrer de 1274) i el seu hospital (18 d'abril de 1275) per a malalts, pobres, i menesterosos a la vora del Barranquet, camí real cap a València i Tortosa.

Aquesta nova visió de la nostra història potser aclareix els punts que ens faltaven per a encaixar els orígens de la Villa Regalis: fundació del poble, de la parròquia i uns mesos després l'hospital amb la construcció del pont de pedra sobre el riu Millars.

Per això assenyallem l'església de Sant Jaume o capella del carrer Major Sant Jaume, cantonada amb el carrer de la Sang, cap al portal de Castelló, com a la capella de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital; i acceptem aquest lloc com el que sembla més adient per a situar, en un temps molt anterior a les dades donades, les cases del monjo Pere Dahera, que comencen a ser unes alqueries, que en els dies seran la nostra Villa Regalis de l'infant, del rei i de tota la nostra història.

En resum, Pere Dahera és un dels primers pobladors de Vila-real, amb cases i terres de donació reial; home pietós i caritatiu, monjo de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital, pensa en un hospital per a pobres i necessitats, que en aquell temps faria molta falta i demana permís al rei, que li'l concedeix, però li dona una obligació i una renda que, sabent de la filantròpica caritat del monjo Dahera, repercutirà també en el mateix hospital: construir el pont de pedra, que pot ser el pont de Santa Quitèria, a la Via Augusta, que es dirà camí real; o, segons altres, potser hi

El Barranquet i l'Hospital, 1950

haguera ja un pont vell, en males condicions i es fera necessari construir-lo nou i de pedra; per això el rei li concedeix mentre la construcció, el que postule o faça pagar un peatge a qui passe per ell, per a ajudar a l'hospital i a la mateixa construcció del pont. Aquesta concessió de «postular per a l'Hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia de Vila-real» seguirà fent-se pels bisbes de Tortosa cada any.

I finalment, a Pere Dahera l'hem de considerar com el primer rector de Vila-real, ja que ell era el monjo superior i prevere de la comunitat hospitalària i, per tant, el rector de la capella que, quan es funda la parròquia, passa a ser la primera església parroquial de Sant Jaume, de dret canònic, amb el primer rector, de nomenament reial, mossén Joan Gutiérrez, a qui Pere Dahera li faria traspàs de la capella i la casa hospitalària al carrer Major, tot passant ell i els seus monjos al servei complet de l'Hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia, suposem que fins al moment en què Pere Dahera va passar d'aquesta vida a l'altra, temps en què els monjos hospitalaris deixarien el lloc, el qual passaria a ser administrat i dirigit per aquells que determinaren els jurats de Vila-real.

Entre la història i la llegenda: el Santíssim Crist de l'Hospital

El fet és que diu la tradició que a les vores del Barranquet posà els seus reials Jaume I per a la conquesta de Borriana, en un lloc amb aigua i suficientment prop per a poder atacar-la i lluny per a resguardar-se de l'atac; el temps suficient per a enamorar-se d'aquell indret, amb alqueries, hostals i altres cases habitades, que recordarà per a fundar, temps després, Vila-real.

En aquell lloc, el rei tenia altar per a la missa i les pregàries i el Sant Crist en la creu, de molta devoció, que sempre l'acompanyava.

Quan, vençuda Borriana, el rei iniciava el camí de València, diu la tradició i la contalla, que el carro on anava el Sant Crist, tirat per unes mules, no avançava, era estancat al Barranquet i no hi havia manera de fer que mogueren.

Aquest fet, segueix contant-nos la veu dels avantpassats, feu que el rei decidira deixar el seu Sant Crist en una improvisada capella que s'edificaria i que en el temps vindria a ser la capella de l'Hospital, que fundava Pere Dahera.

La història és bonica, pietosa i ens apropa a la figura del rei, sense cap mena de superstició.

Presbiteri de la capella del Santíssim Crist de l'Hospital, abans de 1936.
Mn. Manuel Juan, Villarreal siglo xx

Però, què hi ha de veritat en tota aquesta contalla? És història, és llegenda?

Com a històric en el relat podem reconèixer el fet del cercle de Borriana i un dels llocs probables del campament reial, el nostre Barranquet, i ens agradarà pensar que fora el mateix espai de terme on als nostres dies s'ha ubicat el monument al rei fundador, el que era a la plaça Major de la vila.

També podem assenyalar com a històric que el rei portara altar i el crucifix de les batalles per al servei religiós propi i dels seus.

Sense cap dubte, és històrica la concessió del rei Jaume I a Pere Dahera per a fundar un hospital i fer l'obra d'un pont de pedra.

El pare Juan Bautista Inza, en l'*Epítome Histórico de Vila-real*, escriu sobre l'Hospital i el Santíssim Crist i exposa el que és la tradició del poble sobre la sagrada imatge; tradició antiga que venera el fet del que són testimonis: una capella, una imatge i una devoció popular en un lloc en el que es fa memòria del rei Jaume I i el Santíssim Crist de l'Hospital.

Recorda també el pare Inza que es contava com vingueren tres personatges, que demanaren estar tancats en una cambra amb pa i aigua durant tres dies i que a la fi dels tres dies, quan es pogué entrar en la cambra aquells no hi eren, i es podia contemplar la imatge del Santíssim Crist, cisellat pels tres, que eren àngels. D'aquesta última contalla, diu el pare Inza, que la contenen molt pocs i afegim que en els nostres dies no hi ha memòria d'aquesta i que és rèplica de la que es conta en algun altre poble de l'entorn, contalla miraculosa per a vestir l'origen d'allò del que no es té documentació. Però nosaltres en tenim!

Sobre la imatge del crucificat, haurem de fer la investigació començant pels nostres dies per a arribar als dies del rei Jaume I, Pere Dahera i la fundació de l'Hospital, com farem en una publicació més extensa per a commemorar aquest 750é Aniversari de la seua fundació.

Preguntem-nos ara: hi havia una capella a l'Hospital de Vila-real?

Si donem per bona la teoria que hem estudiat més amunt, de la presència de monjos de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital en la reconquesta d'aquestes terres, hem d'acceptar alguna mena de capella i hospital per al servei dels necessitats.

Sobre la capella de l'Hospital presentem aquests documents, entre altres, que donen fe d'aquesta capella:

A l'Arxiu Episcopal de Tortosa trobem un document, datat a València l'any 1367, en què llegim: «El bisbe concedeix una indulgència anual a l'Hospital de Vila-real i a la seua capella, que és amb la invocació de Sant Miquel i Santa Llúcia».

Un altre document al mateix Arxiu Episcopal de Tortosa, datat a Almassora el 6 de novembre de 1368, ens fa saber: «Jacme, Bisbe de Tortosa, dóna llicència als preveres de l'església de Vila-real, per a que en les festivitats de Sant Miquel Arcàngel i Santa Llúcia verge, patrons de la Capella de l'Hospital de Vila-real, hi puguem celebrar les misses traient l'altar a les portes».

Aquests dos documents, a 92 anys de la fundació el primer, ens parlen d'una capella a l'Hospital de Vila-real, de la qual són copatrons l'arcàngel sant Miquel i santa Llúcia verge i màrtir, i del segon podem endevinar que la capella seria xicoteta, de manera que en les festivitats dels patrons la gent no cabia dins, per la que es dona llicència per a traure l'altar a les portes de la capella en les dites festivitats (Doc. 28 de 1368, novembre 6. Doc. 68, de 1373, març 28. Doc. 75, de 1377, octubre 24).

Capella i Hospital amb el pont damunt del Barranquet

Uns altres documents ens parlen d'indulgències concedides per a ajudar l'Hospital i del *privilegi captandi*, per a captar almoines: el 7 de març de 1373, llegim: «El Bisbe es dirigís al clergat diocesà per a que anime als fidels a ajudar a l'Hospital de Vila-real, i guanyaran indulgències».

El 22 de novembre de 1449, «s'atorga Privilegi als procuradors de l'Hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia, de Vila-real».

El mateix es concedeix en document expedit a Tortosa el 23 d'agost de 1453 i un altre el 25 d'octubre de 1455, que diu: «Concessió de Privilegi a l'Hospital de Vila-real, en la forma acostumada», tot concedint el mateix, en document del 20 de juny de 1458, 3 d'agost de 1462, 1 d'agost de 1466, que són donats sempre per a un any, al paréixer renovable: 3 de novembre de 1470, 23 de juny de 1478, 18 de setembre de 1479, 5 d'octubre de 1480 i 11 d'octubre de 1482.

Fins a l'any 1466 no apareix explícitament l'edifici de la capella, com a tal, en el conjunt de l'Hospital; fins aleshores els oficis en honor dels patrons, santa Llúcia i sant Miquel se celebraven a una sala amb pòrtic, que feia la funció de capella permanent; del Crist no es diu res, però és normal que hi haja un crucifix per a la missa.

El 1466 s'inicien les obres de la capella o església de l'Hospital pròpiament dita, que encara serà de dimensió reduïda, un poc més del que ara és el presbiteri.

D'aquesta capella hi ha documentació i notícies interessants, en els llibres de visites pastorals dels bisbes a la parròquia de Vila-real, quan s'anota en cadascuna d'elles el *visitavit capellam hospitalis et invenit*.

Des d'aleshores podem dir que a l'Hospital de Santa Llúcia i Sant Miquel, a la part del Barranquet, en la vessant a València, hi ha una capella, en la qual hi ha dos altars: el del Crucificat i el de santa Llúcia.

La capella actual és obra del que hem contat i sobretot de la capella alçada en temps del reverend José Vicente Font d'Ursins, beneficiat de l'església major Sant Jaume de Vila-real, com diu una nota dels llibres capitulars de l'arxiu parroquial, desapareguts el 1936.

En lo any 1717 se comensà la obra de la Capella del Sto. Xto. del Hospital y es finí en lo any 1732; dita obra se ha fet de almoynes, sent administrador per a replegarles a sa discreció, el Dr. Visent Font pbre. Beneficiat y resident en esta parroquia...

Quan aquesta obra acabarà, a l'altar major presidirà la imatge del Crist de 1645 de la parròquia; aquesta desapareixerà l'agost de 1936; l'any 1939 presidirà l'altar l'actual imatge, obra de Pasqual Amorós, la dels nostres dies.

Es fan altres obres a la mateixa capella en temps de Mn. Manero el segle XIX i després per a embellir-la en temps de Mn. Josep Avellana (1930), i es van fer les últimes obres en els anys de les mares dominiques, 1958/2008 endavant, per la direcció de Mn. Manuel Juan Nebot, que és el capellà d'aleshores.

El Barranquet i el pont amb l'hort dels franciscans al Raval del Carme, 1950

És en els anys del reverend José Vicente Font d'Ursins, beneficiat de la parroquial, quan s'anima amb força la devoció al Santíssim Crist de l'Hospital, que apareix en la imatge gran, majestuosa, impressionant, posada dalt de l'altar, sempre tapada amb la cortina espessa, de tafetans, morada; i la destapen només per a la veneració: imatge que donava por!

L'anterior imatge, xicoteta, crucifix manual per a l'altar, podria ser la que consideraven que era del campament del rei, potser els pareixia ja massa vella o que no era suficient per a popularitzar i manifestar aquell moment de forta devoció...?

I segueix en l'alé llegendari, la visió d'aquella imatge vella de la sagristia de l'església gòtica, que fou condemnada a ser soterrada, la que la devoció i pietat dels capellans salvaren, però que una contesa el 1936 va condemnar a continuar sent pregunta i misteri!

Imatge misteriosa sempre la del Crist de l'Hospital: és la del rei Jaume I o una posterior, o potser la de la sagristia gòtica, o una altra...?

On és la imatge del Santíssim Crist de l'Hospital d'abans de la guerra?

La van traure de la seua capella i la dipositaren al convent de les Dominiques l'agost de 1936; en el convent hi havia també almenys dos cristos molt grans; i fan la foguerada per a cremar imatges i ornaments de les dominiques i el Crist de l'Hospital... però sols cremen una imatge del Crist; quina de les tres?

Dels faldellins, que sempre ha portat el Crist de l'Hospital, dos, el morat i el blanc, han estat dipositats a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia des que passaren les dominiques a habitar, com a monestir del Corpus Christi, l'antic Hospital i la capella del Crist (1958), i ara fa uns anys han estat restaurats pels serveis de la Diputació de Castelló; l'altre faldellí antic, el roig va desaparèixer i se suposa que seria cremat al pati de les monges; però... i el Crist de l'Hospital...?

Crist de l'Hospital, abans de 1936

Seguirà la memòria dient si, en aquells dies, una vesprada, quasi a poqueta nit, en un camió que anava cap a l'estació del tren del nord s'hi veia un braç clavat en una creu... I fins i tot hi ha qui diu que es va fer una fotografia d'aquest pas; i més encara, hi ha qui diu, que l'ha vist exposat en algun museu important de...

Misteri de la llegenda, o de la història, del Santíssim Crist de l'Hospital, que ens apropa a la figura del rei Jaume I.

Després de la guerra de 1936, en què desapareix aquesta imatge gran, la que talla el 1939 Pasqual Amorós Vicent, tot reproduint aquella, movia al mateix respecte i la mateixa por, fins que es va prescindir de la cortina que la tapava en el nínxol del seu altar, pels anys de 1958, amb les dominiques ja com a guardianes i ... ara avui inspira devoció i amor!

La imatge del Santíssim Crist de l'Hospital no és una imatge de Setmana Santa ni de processons. Des de 1732 només ha eixit en processó de la seua capella unes catorze vegades i quan ix tot el poble de Vila-real l'acompanya! Només ix en grans festes o necessitats del poble. El Crist de l'Hospital és el gran patró de Vila-real, a qui acompanyen la Mare de Déu de Gràcia, sant Pasqual Baylón i sant Jaume Apòstol.

Tot és matèria per a fer història de la nostra història... D'aquest hospital i dels hospitalaris de Vila-real, de tan bona història i memòria, ara ens queda el record i l'enyor quan diem: la capella del Crist de l'Hospital. De tot això, hem celebrat i celebrem els 750 anys!

El Barranquet des dels llavadors (AMVr)

Bibliografia

FERRER NAVARRO, Ramon; VICENT GIL, Vicent. *La Vila-real del segle XIII*. Vila-real: Ajuntament, 2022.

GIMENO ESTORNELL, Vicent. Llibre d'actes de visites pastorals dels bisbes de Tortosa al clergat de Vila-real. Arxiprestal Sant Jaume de Vila-real, 2025.

—«750é Aniversari de la fundació de la parròquia de Sant Jaume Apòstol de Vila-real». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 26. Vila-real, 2024, p. 45.

MAGALLÓN, Manuel. «Templarios y hospitalarios. Primer cartulario en el Archivo Historico Nacional». Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2007.

TRAYER GARCÍA, Benito. *Historia de Villarreal*. Vila-real: Establiment tipografic de Juan Botella, 1909.

Ramon Ferrer Navarro
Vicent Gil Vicent

2

VILA-REAL EN EL CENS DE 1510

Jan Gossaert, *Retrat de comerciant*. National Gallery, 1530

Vila-real en el cens de 1510

El cens de 1510, ordenat amb finalitat fiscal per les Corts de Montsó, constitueix la primera relació completa de la població valenciana de tot el Regne. La llista completa que ofereix el cens descobreix l'ànsia del rei Ferran II, dit el Catòlic, per recaptar 60.000 lliures per a les campanyes del nord d'Àfrica.

L'afany recaptatori per a tancar els forats de les arque reials ens ha deixat una llista de tots aquells valencians de principis del segle XVI, visqueren on visqueren, que van veure eixutes les seues butxaques. Hem d'agrair que l'interés per fer contribuir tothom i cercar al detall qualsevol possible imposició fiscal ens ha deixat per a la història una font de primer ordre. Cada registre del cens ens forneix de dades onomàstiques i toponímiques que ens permeten la recerca genealògica, onomàstica i prosopogràfica i el càlcul demogràfic de la població. Així com traure diverses conclusions de caire econòmic i social a partir de les dades fiscals. Tot això ens permet conèixer com era cada poble i com vivien els seus veïns (Furió, 1999: 35-79).

La recaptació de l'impost del monedatge dona lloc a la redacció periòdica dels llibres de morabatí dels quals conservem documentació a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), secció Reial Patrimoni, i a l'Arxiu del Regne de València (ARV), seccions Reial, Mestre Racional i Vària, per als anys 1385, 1572, 1584, 1686 i 1704 i cada sis anys per als períodes 1355-1373, 1397-1511, 1523-1553, 1596-1674.

A la secció Mestre Racional, trobem els de Vila-real de 1415 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.778), 1445 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.791), 1481 (ARV. Mestre Racional, núm. 10.877, f. 184r-192r), 1517 (ARV. Mestre Racional, núm. 12.586), 1535 (ARV. Mestre Racional, núm. 10.888, f. 544r-552r), 1535 (ARV. Mestre Racional, núm. 10.888, f. 38v), 1544 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.828, 4), 1572 (ARV. Mestre Racional, núm. 10.893, 2, f. 309r-317v), 1590 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.810, f. 30r-38r), 1596 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.811, f. 47r-56r), 1602 (ARV. Mestre Racional, núm. 10.898, f. 35r-40r), 1621 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.813, f. 34r-46v), 1638 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.816, 1, f. 32r-38v), 1644 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.817, f. 35r-40v), 1650 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.819, f. 39r-46v), 1656 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.820, f. 41r-53v), 1662 (ARV. Mestre Racional, núm. 11.822, f. 380r-397v). També trobem testimonis dispersos de la col·lecta del morabatí a l'Arxiu Municipal de Vila-real el 1393 (AMVr. MC 4, f. 1r-v), 1438-1439 (AMVr. MC 19, f. 47-48v), 1420-1421 (AMVr. MC 11, f. 14v) i un llibre de morabatí dels anys 1590 sense catalogar.

Com es pot comprovar en aquesta documentació, des del segle XIV fins a la segona meitat del segle XVII, els estaments obtingueren el compromís reial de reunir corts periòdicament

per tal d'assegurar la recaptació i el control de les demandes monetàries de la Corona. A canvi d'acceptar imposicions sobre cada vegada més productes gravats i pujades dels tipus impositius, s'obtindevan ordinacions, establiments i privilegis pels estaments del Regne. És el cas, entre molts altres, dels furs nous aconseguits el 1418 per Vila-real (AMVr. Cl 244, f. 17v).

Moltes de les imposicions es consoliden com a ingrés permanent des de 1350 i 1360 paral·lelament a l'augment del deute públic. Aquesta transformació en ingrés ordinari de molts subsidis de corts i cises és l'eix clau de l'estabilitat i l'autonomia del sistema fiscal municipal. La persistència de les peticions reials donarà origen a la hisenda local. Contribuirà de forma decisiva al desenvolupament dels mecanismes de recaptació i gestió financera del municipi que fixaran el sistema fiscal.

El costum del rei de recórrer constantment a les ofertes de corts, donatius i préstecs per a resoldre l'endeutament de la Corona transformarà l'estructura de les despeses del govern municipal. Els serveis comunitaris com ara la reparació de la muralla, el manteniment de camins, ponts i séquies, forns, botigues, molins, l'abastiment frumentari, els salaris de metges i mestres, les festes i processons, les almoines i subvencions a l'hospital quedaren eclipsades primer pels subsidis al rei i després pels interessos i les amortitzacions de censals. L'any 1420, trobem les queixes dels jurats de Vila-real pel que es considera un subsidi abusiu de 4.000 sous. Impagable a causa de les moltes morts i les males collites, descobrim una hisenda municipal arruïnada que no té ni per al forment necessari per a no morir de fam.

Com ja havia passat els anys 1373 i 1374 per causa semblant, les raons i negatives de Vila-real obliguen el rei a tractar directament amb els jurats per a negociar la manera de fer front al subsidi votat en corts. En aquesta ocasió la qüestió es va mal resoldre rebaixant la imposició a 2.772 sous, 6 diners (AMVr. MC 11, f. 14v). Els anys 1373 i 1374, s'acorda compartir el pagament entre Vila-real i València per a fer front a un préstec de 13.333 sous i 33 florins exigit pel manteniment de tropes en els conflictes sard i castellà (Valdecabres, 2002: 15).

En altres ocasions, com l'any 1368, l'impagament del subsidi justifica la venda del senyoriu que manté el rei sobre Vila-real. El 5 de maig d'aquell any, l'infant Joan es queixava a la reina Elionor de l'actitud hostil dels homes de Castelló de la Plana i Vila-real, contraris a la donació feta pel rei a l'infant Martí d'aquestes dues viles¹. A Castelló de la Plana i a Vila-real li van tancar les portes i li van llançar pedres quan hi anava a donar-ne possessió al nou senyor.

¹ El rei havia donat ambdues viles, la Vall d'Uixó i Nules a l'infant, amb el títol de comte de la Plana, però la resistència d'aquestes a ser separades de la Corona va acabar obligant la monarquia a revocar-ne la donació. De moment, però, el primogènit pogué lliurar el domini de Vila-real i de Castelló de la Plana a la fi sense incidents, un mes després, als procuradors dels seu germà (Rodrigo Lizondo, 2013: 663, not. 1329).

La donació feta era acord de corts. L'infant va decidir reduir l'oposició a l'acord per la força.

On, senyora, per obeir lo manamen[t] del senyor rey e v[ostre], e corregir la malvestat dels habitants en les dites viles, me'n venguí lo dia present sens menjar a Almagora, e h[e] vuy, senyora, manades les hosts de València, de Xàtiva, d'Algezira, de Morell[i] a e del Maestrat de Montesa, e he appellats tots los barons e cavallers de la terra que encontinent sien ab mi, prometén-los dar sou. Faç axí meteix, senyora, adur dos engenys de Murvedre e .i. que n ha a Borriana, e he fets córrer vuy, deçà menjar, a .xv. o a .xvi. de cavall que hic he, los térmens de les dites infeels e rebel·les viles, e apresonar gents e béns de aquelles, entenén, senyora, fer en açò tal correcció e castich com enans poré, que a ells sie forts pena e a altres exemple. (ACA. C. Reg. 1735, f. 8r-9r; Rodrigo Lizondo, 2013: 662-664, doc. 593)

Una vegada fetes aquestes observacions prèvies sobre la finalitat de la col·lecta del morabatí, mirem el profit que actualment podem traure d'aquesta font fiscal i centrem la nostra atenció en els llibres registres 514 bis i 514 ter, on diversos escrivans van deixar testimoni de la repartició de la taxa d'habitadors de les ciutats i viles reials a les Corts de Montsó del 1510 (ARV. Reial, 514 ter, f. 189r-441r).

Les Corts de Montsó, València (1510-1512)

El 6 de maig de 1510, Vila-real rep un despatx autògraf del rei Ferran II, dit el Catòlic, amb el qual convoca corts a Montsó. En aquest, el rei ordena que es nomena síndic i procurador que represente Vila-real en el braç reial. Es nomena el notari Pere Gil (AMVr. MC 54, f. 32v-33r).

L'elecció del síndic es feia pel Consell de la Vila. Com adverteix Arroyas, el síndic, tot i tenir poders necessaris per a representar Vila-real en les corts, estava sempre pendent de les instruccions que a tothora rebia. En la correspondència abundosa del síndic amb el govern de la vila, on informava de la marxa dels assumptes tractats, mai falta la petició de directrius per a una gestió encertada. Cal suposar que el notari Gil va saber complaure amb el seu treball com a síndic tant el govern de la vila com el mateix rei. Ferran el Catòlic, en compensació del treball que va realitzar en aquestes corts, el designa diputat i comprador de la Generalitat, en representació de les ciutats i viles del regne. Així mateix va ser elegit representant del braç reial en la Comissió de la Tatxa que es va realitzar per a abonar el servei aprovat i oïdor de comptes (Arroyas, 1986: 63).

En principi, l'interés dels jurats per aquestes corts era resoldre favorablement un greuge particular que impedia la venda lliure de llana a la ciutat de València per l'oposició del gremi de peraires (AMVr. MC 54, f. 33r; Serra, 2018: 339-364).

La satisfacció dels greuges era punt cabdal de la celebració de la cort. En les corts, el rei rebia les queixes contra ell mateix i els seus oficials, cada estament elegia els seus proveïdors i, conjuntament amb els designats pel rei, havien de procedir a través d'una comissió proporcional entre els braços i paritària amb el rei i fer el judici de greuges. Es distingien entre els derivats de les actuacions contra la terra (greuges generals) i els de caràcter particular, que incloïen no sols els sofrits per les persones privades sinó també aquells patits per les corporacions singulars, fora un municipi, un gremi o una institució eclesiàstica o d'altres (Salvador Lizondo, 1987: 183-192).

Les gestions del greuge es van resoldre favorablement i, sobretot, el síndic Gil va aconseguir que Vila-real fora reconeguda com a vila reial important del regne amb drets per a l'elecció de diputats i comptadors del braç reial.

A Cautela restituim per bons e justs respectes, volents emperò als abusos passats obviar, per donar orde a les eleccions fahedores d.açí avant, statuhim y ordenam que per quant la elecció de Deputats se deu fer de les Ciutats e viles mes principals del dit regne. Perço volem e manam que la elecció de Deputats sols se faça de les Ciutats e viles següents: ço es, Xativa, Oriola, Alacant, Morella, Alzira, Castelló, Vilareal, Ontinyent e Alcoi. (Arroyas, 1986: 81)

Per aquesta rúbrica de Corts de 1510 sabem que Vila-real era considerada la novena vila reial en importància del Regne. Una vila amb 327 cases i 221 caps de bestiar, dels quals dona notícia l'escrivà del «Sumari del manifest de les cases y bestiar dels vehins e habitants de ciutats, viles e lochs del Regne de Valencia, alqueries e lochs de la contribució de aquella...» (ARV. Reial 514, ter: 66r) i que contribuïa amb 122 lliures d'acord a la «Repartitio vero tacha dictarum civitatum et villarum regalium predicti Regni» (ARV. Reial 514, ter: 264r).

El cens del 1510

Acabada la conquesta del regne nassarita de Granada i controlada la situació en terres catalanes així com els problemes a Castella amb Joana la Boja, s'inicia la conquesta de les terres africanes; la conquesta d'Orà el 1409 posava en mans de Ferran II la possibilitat d'obtenir Alexandria, la qual cosa podria facilitar al seu torn l'accés a Jerusalem, una nova croada per al sobirà de la Corona d'Aragó.

Per a dur a terme aquesta empresa bèl·lica el monarca necessitava diners, que únicament podia aconseguir dels seus vassalls de la Corona d'Aragó amb la convocatòria de Corts. El 6 de març de 1510 es van convocar Corts Generals a la localitat de Montsó, on els delegats del Regne de València van arribar a un acord amb el monarca pel qual es comprometien a oferir un auxili de 100.000 lliures, a més d'altres 10.000 per a salaris.

Mapa del Regne de València (anònim), editat per Abraham Ortelius. Bèlgica, 1584

Del total de les 110.000 lliures, els ingressos de la Generalitat garantien 50.000 lliures, les restants 60.000 havien de repartir-se entre tots els habitants de les ciutats, les viles i els llocs del Regne. Tots havien de pagar, sense exclusió per la seua condició religiosa o social, inclosos els membres de la casa reial. Tan sols estaven exclosos d'aquest pagament els pobres o els miserables, aquells els béns dels quals no assolien la xifra de 105 sous. Aquest grup, per als redactors de les bases de l'impost, estaria entorn del cinc per cent del total.

Les Corts del Regne de València van continuar els treballs del que s'havia dut a terme a Montsó i, des del 20 d'agost de 1510 fins al 7 de gener de 1512, van elaborar un cens dels habitants del Regne. Cens encapçalat per la inscripció següent:

Sumari del manifest de les cases y bestians dels vehins e habitants de ciutats, viles e lochs del Regne de Valencia, alqueries e lochs de la contribució de aquella, la qual fonch fet en lo any Mil D deu per lo donatiu e servey de cent deu milia lliures, oferta a la magestat del rey nostre senyor en les Corts Generals per aquell celebrades en la vila de Monçó.

Aquest cens de 1510 conté tota una informació referida a les ciutats, les viles i els llocs del Regne amb el detall de les cases habitades, així com el nombre de caps de bestiar que posseïa cada veí, a més d'altres observacions.

Els pobles de la Plana Baixa

Pel que fa a les localitats de la comarca actual de la Plana Baixa, el cens esmentat indica un total de dèssset poblacions: Vila-real i Borriana com a viles reials; Betxí, Almenara, Artana, Xilxes, Eslida, la Llosa, Moncofa, Nules, Mascarell, Ribesalbes, la Vall d'Uixó i la Vilavella, com a membres del braç militar; Onda, Tales i Artana, del braç eclesiàstic.

De les viles de reialenc i de les del braç eclesiàstic, se n'especifica la llista dels seus veïns així com el nombre de caps de bestiar que posseeix cadascun d'ells. De vegades s'anota igualment la llista de veïns pobres de la localitat, així com la professió d'algun d'ells. Per contra, en les localitats del braç militar, únicament s'assenyala el nombre de cases habitades, així com els caps de bestiar existents a la població.

La Vila-real del 1510

L'objectiu d'aquest treball consisteix a analitzar les dades que conté aquest cens relatives a Vila-real, així com fer una comparativa amb les dades oferides per a la resta de localitats de la Plana Baixa.

La documentació referida a la nostra vila s'inicia amb el preàmbul següent:

Die veneris XI° mensis octobris anus a Nativitate Domini M^o D^o decimo.
Guillelmus Aymerich, sindicum et procurator ville de Vila-real, cum instrumento publico facto quod in dicta villa recepto per discretum Petrum Gil, notarium et scribam consilii et juratorum dicte ville, sub die XXVIII° mensis septembris eiusdem anni quingentesimi decimi, habens in eodem plenum possem subscripta faciendi juravit et caetera et traditit manifestum tenoris sequentis.

El tal Guillem Aymerich indica que la vila compta amb 334 cases habitades, cadascuna d'elles per una família de cristians. Es tracta del primer cens demogràfic que coneixem per a la Vila-real del segle XVI.

El cens indica que la nostra població compta amb 334 cases habitades, ja que en cada casa hi ha una sola família. Parlem, per tant, d'una localitat que compta amb 334 veïns. Què signifiquen aquestes dades demogràfiques en la Vila-real de principis de l'Edat Moderna? Els censos corresponents a l'impost de la peita de la Vila-real del segle XV ens refereixen les xifres de població següents:

Any	Nombre de veïns
1435	329
1444	476
1448	502
1451	422
1453	431
1455	438
1464	391
1467	388
1474	395
1492	413
1499	380

Les oscil·lacions de les dades demogràfiques que presenta l'impost de la peita del segle xv se sustenten en el fet que el quatre-cents ha sigut una centúria en la qual no hi ha una gran diferència quant al nombre de veïns existents entre el primer i l'últim dels censos; a més, amb excepció del cens de l'any 1435, tots els altres presenten xifres de veïns superiors a les del cens de l'any 1499. El descens en el nombre de veïns que es produeix a finals del segle xv es prolonga en el cens de 1510; entre els censos dels anys 1499 i 1510 es perden 46 veïns, la qual cosa suposa una disminució del 13,77 % respecte al total (Ferrer Navarro, 2008: 159-160).

Si apliquem un coeficient de quatre membres per cadascuna de les famílies que habiten la vila, els resultats en el nombre d'habitants serien els següents:

Any	Nombre de veïns	Nombre d'habitants
1435	392	1.568
1444	476	1.904
1448	502	2.008
1451	422	1.688
1453	431	1.724
1455	438	1.752
1464	391	1.564
1467	388	1.552
1474	395	1.580
1492	413	1.652
1499	380	1.520
1510	334	1.336

La població de Vila-real, segons el cens de l'any 1510, tindria uns 1.336 habitants, una xifra inferior als que tenia en el segle xv. Respecte a l'últim dels censos del segle xv, el del 1499, el de l'any 1510 ha perdut ni més ni menys que 184 habitants, un 13,77 %.

De les dades sobre Vila-real que ens ofereix el cens de l'any 1510, podem deduir si es tracta d'una societat dinàmica o, per contra, estàtica. Per a esbrinar si estem davant d'una societat amb fluïdesa d'immigració i emigració cal acudir a l'anàlisi del seu índex d'arrelament; és a dir, la relació entre llinatges existents i el nombre de famílies que els ostenten (Ferrer Navarro, 2020: 35-47). L'any 1499, Vila-real comptava amb 380 veïns i un total de 211 llinatges, 1,80 famílies per llinatge; el 1510 trobem 334 veïns i 166 llinatges, 2,0 famílies per llinatge. Aquest augment de l'índex d'arrelament existent el 1510 respecte al del 1499 ens indica que Vila-real ha comptat amb una emigració superior a la immigració rebuda, d'ací ve que siguem molt pocs els llinatges nous de la Vila-real de 1510, únicament els Cirerol, Heres, Rens, Spanya, Yaliaga o Tanculench. Davant dels llinatges desapareguts o nouvinguts a la localitat, en trobem uns altres que han romàs al llarg del temps, la qual cosa els ha permés augmentar el seu nombre de famílies; entre els quals destaquen els llinatges Martí, amb nou famílies; Yvanyes i Sabater, amb set famílies, o Tener i Piquer, amb cinc famílies cada un (Ferrer Navarro, 2020: 47-48).

Anton van der Wyngaerde o Wijngaerde (1525-1571), *Paisatges valencians*.
Österreichische Nationalbibliothek, 1563

Un segon element que ens permetrà conèixer si la societat vila-realenca de començaments de l'Edat Moderna és dinàmica o estàtica ens el mostra el nombre de viudes que són caps de família. En l'època que estem analitzant el cap de família sempre és l'home, la dona únicament apareix com a cap de família si és viuda o soltera (Ferrer Navarro, 2008: 157). La Vila-real de 1510 compta amb 48 dones viudes; ara bé, la documentació distingeix entre aquelles viudes que són caps de família i les que no ho són. A les caps de família, se les cita pel seu nom «Na Torrent, viuda, pobra; Na Florença Gil, viuda» o amb la indicació que es tracta de la viuda del senyor tal «la muller d'en Pere Penyafel, *quondam*, viuda». Juntament amb aquest tipus de viudes, n'apareixen d'altres que no són caps de família: «En Agostí Foré, te sa mare viuda pobra en casa. En Miquel Yvanyes, menor, te sa mare e la muller *quondam*

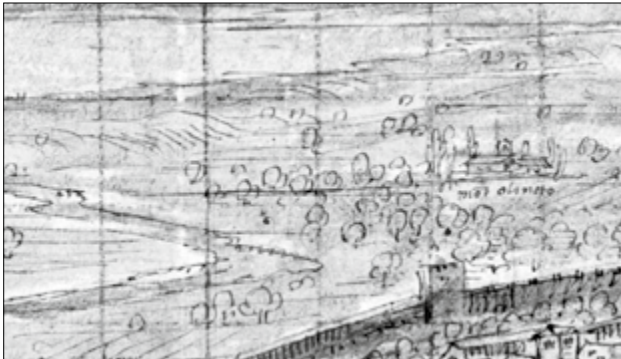
d'en Pasqual Vela, viuda, germana sua, viudes, en casa pobres». Es tracta de viudes pobres que viuen a la casa d'algun familiar i que, per tant, no són caps de família.

Del total de les 48 viudes que conté la documentació de Vila-real, 43 són caps de família. L'existència d'aquestes 43 viudes caps de família representa un 12,87 % del total del veïnat. Estem davant d'un percentual bastant elevat si ho comparem amb el que presenten altres localitats de la Plana Baixa. Aquest índex elevat de dones viudes que són caps de família corrobora que la societat existent en aquells moments a Vila-real és una societat estàtica que quasi no es renova per falta de famílies immigrants amb el seu cap de família masculí al capdavant.

Pel que fa al grau de pobresa, l'existència de veïns pobres, la documentació ens la presenta de diverses formes: «Na Segura, viuda, pobra; la muller *quondam* de Anthoni Pallarés, major, viuda, pobra; En Pere Aldua, pobre». El total de la suma dels veïns pobres ascendeix a catorze, dels quals dotze són dones viudes i els altres dos corresponen a homes. La suma de veïns pobres representa un 4 % del total, aquesta xifra estaria per sota del 5 % estimat pels redactors del cens de 1510.

Segons totes aquestes dades, la societat de la Vila-real de 1510 seria una entitat estàtica, amb escassa aportació de famílies noves, però amb un nivell de pobresa per sota del nivell estimat per a tot el Regne.

El cens de l'any 1510 indica igualment la professió d'uns pocs veïns de la localitat, únicament de l'1,07 % del total. Ignorem la raó per la qual s'assenyala l'ofici d'alguns veïns i no el de tots. Una hipòtesi podria ser que la majoria de veïns als quals no se'ls assigna professió foren llauradors. La nostra hipòtesi es basa en el fet que una localitat com la nostra, l'origen de la qual està íntimament lligat a la construcció d'una séquia per al reg dels seus camps, no se li atribuísca l'ofici de llaurador a cap d'ells. En canvi sí que s'indica en el cens l'existència d'«una ceda e manifest dels terratinents a Vila real». Concretament es tracta de dos veïns de la vila, Anthoni Pastor i Pere Guimerà, que són esmentats com a terratinents.

Anton van der Wyngaerde o Wijngaerde (1525-1571), *Paisatges valencians*.
Österreichische Nationalbibliothek, 1563

Les professions dels veïns de Vila-real que s'enumeren són les següents: un ferrer, un tintorer, un fuster, un mestre d'escola, un menescal, un pilater, un pintor, dos moliners, un hostaler, tres peraires, un apotecari, cinc notaris, un obrer de vila, sis sastres, un cirurgià i nou preveres.

Les professions que s'indiquen per a alguns veïns ens mostren una societat en la qual, a més d'oficis primaris com poden ser els de ferrer o fuster, en trobem uns altres que indiquen l'existència de professionals l'activitat dels quals exigeix una especialització alhora que una clientela que els permeta viure del seu treball, com ara *obrer de vila*, *mestre d'escola*, *apothecari* o fins tot *cirurgià*.

Pel que fa als càrrecs que en aquell moment governaven la localitat, el nostre cens només enumera el de batle. Aquest càrrec es documenta dues vegades, el del batle de 1510, «En Pere Vergara, batle», i el de l'altre batle anterior, «la muller d'en Bernat, batle, *quondam*, vidua»; en canvi, no s'esmenten altres autoritats locals com el justícia, els jurats o els consellers. D'entre tots els veïns de la localitat, la documentació hi destaca la presència de mossén Francés Montiel, a qui se li atribueix el rang de cavaller.

Com hem indicat, l'objectiu del cens de 1510 és el de conèixer els veïns de cada lloc, així com el nombre de caps de bestiar que posseeixen. Quant al nombre de caps de bestiar que té cada veí de Vila-real ens diu:

Feta la nomina e scripció dels vehins e habitants de la dita vila, foren scrits los bestiaris que a present se troben dels dits vehins o habitants de aquella: primo, en Pere Rocafort manifesta dos-cents cinch cabres. Andreu Navarro, setze cabres, los quals manifestà lo dit Rocafort per ell.

Dels 334 veïns de Vila-real, únicament dos, un 0,59 % posseeixen bestiar, concretament cabres, xifra que manifesta per si mateixa la importància nul·la que té el bestiar per a l'economia de la localitat. Aquesta absència quasi total de bestiar a Vila-real ens produeix una certa estranyesa si recordem algunes de les professions que hem anotat per als veïns de la ciutat. En efecte, entre les professions indicades hem esmentat la d'un menescal, un tintorer i tres peraires, totes elles relacionades d'una manera o una altra amb el bestiar. L'existència d'un menescal és el cas més clar que la seua presència està relacionada exclusivament amb el bestiar. Quin sentit té la presència d'un menescal on no hi ha bestiar? Si abans ens ha estranyat l'absència de l'ofici de llaurador entre les professions que s'esmenten, ara ens sorprén el que hi haja oficis relacionats directament o indirectament amb el bestiar davant l'absència d'aquest.

En definitiva, el cens de l'any 1510 ens ha permés conèixer la demografia i la riquesa pecuària de la Vila-real de 1510. Si partim d'aquestes dades, quin lloc ocuparia la nostra localitat si la comparàrem amb altres localitats de la Plana Baixa?

Pel que fa a la demografia, tindríem:

Localitat	Nombre de veïns i veïnes
Ribesalbes	12
Xilxes	43
la Vilavella	44
Moncofa	65
la Llosa	91
Mascarell	97
Artana	132
Almenara	144
Borriana	172
Betxí	178
Nules	200
Eslida	326
Vila-real	334
la Vall d'Uixó	362
Onda	431

Segons el quadre exposat, Vila-real ocuparia el tercer lloc darrere d'Onda i la Vall d'Uixó; ara bé, aquestes dades cal que les interpretem correctament. Així, en el cas d'Eslida, el total dels 326 veïns es refereixen als de la Serra d'Eslida entre els quals s'inclouen els de Castro i Fanzara. En el cas de la Vall d'Uixó, la xifra de 362 veïns és la suma dels que viuen a la localitat i els que ho fan en el seu terme.

Pel que fa a la quantitat de caps de bestiar que posseeixen cada una de les localitats de la Plana Baixa trobem les dades següents:

Localitat	Nombre de caps de bestiar
Ribesalbes	81
Xilxes	130
la Vilavella	3.444
Moncofa	603
la Llosa	820
Mascarell	1.523
Artana	1.339
Borriana	0
Betxí	6.720
Nules	480
Eslida	6.782
Vila-real	221
la Vall d'Uixó	15.480
Onda	2.093

Respecte a la riquesa pecuària, les diferències entre uns llocs i uns altres són abismals, entre els 15.480 caps de bestiar amb què compta la Vall d'Uixó o els 6.782 d'Eslida, trobem que Vila-real únicament en posseeix 221 o Borriana que no en té cap. Ja hem esmentat que la presència de bestiar a Vila-real brilla per la seua absència, atés que tan sols un 0,59 % dels seus veïns posseeixen bestiar, és més, un dels dos ramaders únicament compta amb setze cabres. És molt paregut el cas d'Onda, on la població cristiana compta amb dos únics propietaris de bestiar, el 0,49 % del total dels veïns. Encara és més significatiu el cas de Borriana que no compta amb cap propietari de bestiar, al respecte la documentació indica el següent: «bestiar no hi ha sino lo de la carniceria que cascun jorn se mata». És a dir, únicament és el carnisser de la localitat el que posseeix bestiar que està destinat al consum de la població.

Davant la nul·la o escassa tinença de bestiar a les localitats habitades per cristians, les poblacions habitades per musulmans, com Betxí, Eslida o la Vall d'Uixó, compten amb la presència d'importants ramats de bestiar de llana i cabrú. Potser el cas més paradigmàtic el representa la moreria d'Onda; mentre a la vila i al raval, habitats per cristians, tan sols en posseeixen el 0,49 % dels seus veïns, entre els habitants de la moreria, 26 veïns, els posseïdors de bestiar representen ni més ni menys que el 17 %.

Apèndix documental

/222I v/ Vila-real Die veneris XI° mensis octobris anno a Nativitate Domini M^oD^odecimo.

Guillelmus Aymerich, sindicum et procurator ville de Vila-real, cum instrumento publico facto quod in dicto villa recepto per discretum Petrum Gil, notarium et scribam consilii et juratorum dicte ville, sub die XXVIII° mensis septembris eiusdem anni quingentesimi decimi, habens in eodem plenum possem subsripta faciendi iuravit et caetera et traditit manifestum tenoris sequentis.

Ceda e memorial fets de manament e provisió de la majestat del molt alt senyor rey e, per sa majestat, del spectable lochtinent general, reverents nobles e magnífichs tachadors elets e nomenats en la cort per sa majestat celebrada en la vila de Monçó, per los honorables jurats e justícia de la vila de Vila-real, per a numerar e exprimir lo número de les cases e noms del vehins e habitants de la dita vila de Vila-real e lo número dels bestiaris que en aquella mateixa vila e terme és, juxta forma de la crida provehida e publicada per dita causa per lo general que-s ha de pagar de la sal e tacha, la qual dita ceda e memorial són del tenor següent:

Primo, en Miquel Foix
 Mestre Joan de Retoma, tintorer
 En Thomàs Arbonés
 En Anthoni Oltra
 Mossén Joan Cifre, prevere
 En Domingo Castellot
 En Joan Osset
 En Joan Pallarés
 En Joan Guitart
 En Joan Matheu, major
 En Bernat Barberà
 Mestre Joan de Borbó, menescal
 En Pere Andrés
 En Domingo Reus
 Mossén Nicholau Barberà, prevere
 La muller d'en Nofre Traver, viuda
 En Anthoni Canós
 En Thomàs Jover
 En Andreu Navarro
 En Gracià de Exea
 En Anthoni Camps
 En Bernat Burgueres

En Joan Bertran
 En Joan Arenol
 En Joan Querol, té sa sogra en casa,
 pobra
 Mestre Rodrigo de Camargo, pintor,
 té la muller d'en Pere Ferrer, viuda
 pobra en casa
 La muller *quondam* de n'Anthoni
 Cebrià, viuda
 En Anthoni Ramon
 En Pere Pasover
 La muller *quondam* de n'Anthoni
 Pallarés, menor, viuda
 En Berthomeu Périz
 En Bernat Çabater
 En Jaume Çabater, major
 En Pere Perdiguera
 En Camanyes
 Mossén Francés Martí, prevere
 En Ambròs Guitart
 En Miquel Porta
 En Francés Eximeno

En Joan Alfageri, té sa sogra en casa,
viuda pobra
En Joan Toro
La muller *quondam* d'en Joan Font,
viuda pobra
En Pere Medina
En Joan Igual
La muller d'en Pere Igual, *quondam*,
viuda
En Joan Pasover
En Melchior Alfageri
En Anthoni Gil
En Pere Quoves
En Bernat Reboster
En Berthomeu Aznar
En Miquel Alfageri
En Pere Rocafort
En Miquel Rocafort
En Bertomeu Piquer
Mestre Pere Benedicto, sastre
En Luis Rey
En Joan Rovira, hostaler
En Guillem Marquo
En Joan Rovira, sastre
En Iherònim Thomàs, apothecari
En Pere Alegre
En Pere Montull
En Pere Anyó
En Jaume Tener, major
Mossén Joan Tener, prevere
Item, Rodrigo de Patos
Item, Miquel Miró
Na Tosquella, viuda
Item, Mestre Gaspar Borrada,
cirurgià
La muller de Pere Borrada, viuda
En Francés Cifre, major
En Francés Cifre, menor
Na Cortesa, vidua
En Joan Amat

En Joan Roig
En Francés Miravet, major
En Joan Cifre
En Francés Montull, menor
La muller *quondam* de Pasqual
Rovira, viuda
La muller d'en Pere Penyafel,
quondam, viuda
En Jaume Cirerol, ferrer
Na Berbegala, viuda
En Luis Tener
La muller *quondam* d'en Berenguer
Morató, viuda
En Francés Miró
En Jaume Pahoner
En Jaume Yvanyes, menor
En Joan Guasch
En Alonso Navarro, moliner
En Steve Rubert
La muller *quondam* d'en Joan Rubert
En Nicholau Jordà
En Andreu Yvanyes, major
En Steve Bonet
En Andreu Yvanyes, menor
En Pasqual Dones
En Pere Jordà
Gil de Anyó
La muller d'en Joan Dubtes, viuda, e
sa mare viuda, muller *quondam*
d'en Francés Cirera, pobra
En Miquel Martí, major
En Jaume Masquarós
En Joan de Oriola
En Joan Berbegual
En Jaume Alcucer
Na Francesca, viuda, muller
quondam d'en Miquel Eximeno,
pobra
En Anthoni Bagó
En Antoni Pastor

La muller d'en Joan Figuera,
quondam, viuda
 En Joan Castellano
 La muller d'en Bernat, batle,
quondam, vídua
 Mestre Guillem Spanya, mestre de
 scola
 En Mateu Salvat
 Na Copons, viuda
 La muller *quondam* de n'Aparici
 Yvanyes, viuda
 La muller *quondam* d'en Pere
 Balaguer, viuda pobra
 En Pere Batle
 En Joan Mateu, menor
 En Joan Alegret
 En Miquel Valero
 En Joan Sanchot
 En Miquel Forner
 La muller *quondam* de n'Andre
 Vallés, viuda
 En Gabriel Camanyes
 En Anthoni Alfageri
 En Sancho Alfageri
 En Martí Ortiz
 En Joan Navarro, perayre
 En Pere Piquer
 En Jaume Piquer
 La muller d'en Francés Gil,
quondam, viuda
 En Pere Ribes
 La muller d'en Miquel Pellicer,
quondam, viuda
 En Pere Ribes
 En Berthomeu Costa
 En Jaume Balaguer
 En Berthomeu Yvanyes
 La muller *quondam* d'en Bernat
 Gómiz
 En Vicent Aznar

Mossén Vicent Aznar, prevere
 En Miquel Mullerat
 En Francés Montull, major
 En Berthomeu Gómiz
 En Joan Bosch
 En Joan Piquer
 En Francés Cirera, major
 En Anthoni Seder
 En Joan Rufés
 En Joan Cirerol
 La muller d'en Jacme Alfageri,
quondam, viuda, teixidor, pobra
 En Pere de la Font
 En Vicent Gómiz
 En Pere Bosch
 En Anthoni Sentadina
 En Pere Capcir, major
 En Pere Capcir, menor
 En Joan Losquos
 La muller d'en Jacme Cifre,
quondam, viuda
 En Gabriel Belmont
 En Ramon de les Heres
 En Joan Tanculench, moliner
 En Pasqual Périz
 Mestre Joan Ramo, fuster
 Mestre Macià Albert, fuster
 Mossén Jaume Cardona, prevere,
 vicari
 En Pere Aldua, pobre
 En Bernat Macip, pobre
 La muller *quondam* d'en Berthomeu
 Joan, viuda
 En Domingo Nebot
 En Pere Miquel
 En Miquel Yvanyes, menor, té sa
 mare e la muller *quondam* d'en
 Pasqual Vela, viuda, germana
 sua, viudes en casa, pobres
 En Joan Armengol

En Berthomeu Guitart
 En Pere Guitart
 En Lorenç de Sant Steve, major
 Mossén Anthoni de Sant Steve,
 prevere
 En Anthoni Vallés
 En Matheu Çabater, major
 En Joan Colom
 En Pere Garcia
 En Miquel Miralles
 La muller *quondam* d'en Pere Solà, viuda
 La muller *quondam* d'en Nicholau
 Rovira, viuda
 En Pere Muntanyés
 En Pere Çamora, sastre
 En Anthoni Martí
 Mestre Anthoni Segarra, sastre
 En Francés Gómiz
 En Bernat Muntanyés
 Na Torrent, viuda, pobra
 En Joan Pérez
 En Miquel Yvanyes, major
 En Anthoni Ametla
 En Jacme Martí
 En Joan Ram
 En Pere Lançola
 En Matheu Palau
 En Alfonso Porquar
 En Luis Masquarell
 En Pere Prunyonosa
 En Jaume Tener, menor
 En Francés Masquarell, notari
 En Miquel de Mur
 En Pere Mas
 Na Florença Gil, viuda
 En Pere Gil, major de dies, notari
 En Melchior Joan, notari
 En Guillem Mullerat
 La muller *quondam* d'en Jacme
 Tener, viuda

En Pere Vergara, batle
 Mossén Francés Montiel, cavaller
 En Luis Gil, notari
 En Pere Gil, menor
 En Joan Medina
 En Joan de la Font
 En Miquel Cortés
 En Arnau Pahoner, menor
 En Jaume Guimerà
 En Joan Cirera
 En Miquel Ferrer
 La muller *quondam* d'en Jacme Mas,
 vídua
 En Bernat Ferriols
 En Joan Gil
 En Arnau Ferran
 En Pere Mascarell
 En Anthoni Garcia
 En Jaume Garcia
 En Pere Ametla
 Mestre Francí Martí, sastre
 En Gabriel Yvanyes
 En Andreu Ferran
 En Anthoni Jordà
 En Jaume Ribes, té na Pasqua, sogra
 sua, viuda pobra en casa
 En Joan Çabater
 La muller *quondam* d'en Joan
 Pasover, vídua
 En Berthomeu Portolés
 La muller de Miquel Miravet,
 quondam, viuda
 En Anthoni Doménech
 En Joan Mas
 En Guillem Aymerich
 En Gabriel Prunyonosa, major
 Mestre Alfonso de Requena, sastre
 En Gabriel Prunyonosa, menor
 En Bernat Cortés, notari
 En Nicholau Armengol, tintorer

En Anthoni de Sant Steve
 En Joan Rodero
 En Muntalbà
 En Jaume Solsona
 En Miquel Soriano
 En Jacme Çabater, menor
 En Johan Mezquita
 En Agostí Forés, té sa mare viuda
 pobra en casa
 En Pere Moreno
 En Joan Macip
 En Jaume Carbó
 En Miquel de Santafé
 En Antoni de la Noga
 En Jaume Agut
 Nadal de Lop
 En Miquel Reus
 En Jaume Guasch
 En Joan Bordell
 En Francés Canós
 En Francés Miravet, menor
 En Pere Martí
 En Jaume Calbó
 La muller d'en Jaume Guerau, viuda,
 quondam
 En Joan Cortés
 En Miquel Moreno
 En Berthomeu Guerau
 La muller *quondam* d'en Berthomeu
 Guerau, vídua
 En Andreu Aymerich
 En Miquel Joan
 En Jaume Yvanyes, major
 En Miquel Pinot
 En Joan Rovira, menor
 En Jaume Porta, major
 En Bertomeu Vidal
 Mossén Anthoni Mas, prevere
 Mossén Joan Sànciz, prevere
 En Jaume Granalosa

La muller d'en Francés Prats,
 quondam, viuda
 La muller *quondam* d'en Ramon
 Oller, viuda
 En Miquel Yaliaga
 En Miquel Font
 En Anthoni Porquet
 Mossén Fortunyó, prevere
 En Anthoni Alegret
 En Jaume Ferrer
 En Jaume Ribes
 Na Segura, viuda pobra
 En Jaume Porta, menor
 En Pere Riera
 En Bernat Tener
 En Anthoni Bellot
 En Gabriel Morató
 En Domingo Ramo
 En Pere Masquarós
 En Arnau Pasover, major
 La muller *quondam* d'en Guillem
 Martorell, viuda
 En Matheu Çabater, menor
 En Jaume Reus
 En Joan Marquo
 En Jaume Soler, pilater
 En Joan Valero, perayre
 En Jaume Vidal
 En Christròfol Herades
 En Anthoni Melià
 En Jaume Herades
 En Francés Bagó
 En Guillem Çabater
 En Pere Guimerà
 En Jaume Martorell
 La muller *quondam* de n'Anthoni
 Pallerés, major, viuda pobra
 En Martí de la Font
 En Joan Martí
 En Joan Martí

En Joan Solà	En Francés Cirera, menor
En Joan Salvador	En Lorenç de Sant Steve, menor
En Joan Palau	En Joan Valentí
En Anthoni Piquer	En Jaume Romeu
En Pere Utrelles	En Pere Colom
La muller <i>quondam</i> d'en Nicholau	Na Aymericha, viuda
Aymerich, viuda	En Miquel Martí, perayre, menor
En Berthomeu Alfons	

E feta la nòmina e scripció dels vehins e habitants de la dita vila foren scrits los bestiaris que a present se troben dels dits vehins e habitants de aquella.

Primo, en Pere Rocafort manifestà dos-centes cinch cabres CCV

Andreu Navarro setze cabres, les quals manifestà lo dit en Rocafort per ell XVI

La damunt dita nòmina e scripció del damunts dits vehins e habitants de la vila de Vila-real e bestiaris que-s attroben en aquella, és stada feta per los dits honorables justícia e jurats de la mateixa vila, e scrivint aquella en Pere Gil, notari públich per auctoritat real, de mà de aquell com a scrivà de aquells e de l'honorable consell de la mateixa vila e per testimoni de veritat, me sotascrich ací e posse hi mon acostumat de art de notaria ut apparet s+num.

CCCXXVIII cases de vehins e habitants

CCXXI cabres

Referències documentals i bibliogràfiques

Arxiu del Regne de Valencia (ARV)

Mestre Racional, núm. 11.778 (1415), 11.791 (1445), 10.877 (1481), f. 184r-192r, 12.586 (1517), 10.888 (1535), f. 544r-552 r, 10.888 (1535), f. 38v, 11.828, núm. 4 (1544); 10.893, núm. 2 (1572), f. 309r-317v, 11.810 (1590), f. 30r-38r, 11.811 (1596), f. 47r-56r; 10.898 (1602), f. 35r-40r: Morabatí de Vila-real

Reial, llibres registre 514 bis i 514 ter: Cens de 1510

Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr)

Clavaria (Cl.): 244 (1418-1419) i 288 (1509-1510)

Manual de Consells (MC): 4 (1438-1439), 11 (1420-1421), 19 (1438-1439) i 54 (1509-1510)

- ARROYAS SERRANO, Magín. *Gent d'ahir, costums d'avui. Vila-real a les Corts valencianes de l'Edat Moderna*. En la col·lecció Temes vila-realencs, sèrie II, núm. 5. Vila-real: Ajuntament, 1986.
- FERRER NAVARRO, Ramon. «La Plana: su estructura demográfica en el siglo xv». *Cuadernos de Historia*, 5, Instituto Jerónimo Zurita, Madrid, 1975.
- «Onomàstica i mobilitat de la població de Vila-real (segles xv-xvi)». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, núm. 81, 1, 2005, p. 353-369.
- «Onomàstica medieval valenciana: la comarca de la Plana Baixa». *Societat d'Onomàstica: butlletí interior*, núm. 108-109, 2008, p. 157-183. Exemplar dedicat al XXXII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica d'Algemesí, celebrat a Algemesí i València el 2005.
- *Onomàstica de Vila-real a l'època medieval*. Vila-real: Ajuntament, 2020.
- FERRERO MICÓ, Remedios. «Los greuges en las cortes valencianas de 1510». *El poder real de la Corona de Aragón: (siglos xiv-xvi)*, v. 2. Aquest volum recull els continguts presentats en el XV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó celebrat a Jaca el 1993. Saragossa: Diputació General d'Aragó, 1/2, 1996, p. 191-205.
- FURIÓ DIEGO, Antoni. «Deuda pública e intereses privados. Finanzas y fiscalidad municipales en la Corona de Aragón». *Edad Media: Revista de Historia*, 2, 1999, p. 35-79.
- LÓPEZ ELUM, Pedro. *El impuesto del morabatí, su base económica y sus aplicaciones demográficas. Datos para su estudio (siglos xiii-xviii)*. Tesi doctoral. València, 1972.
- MUÑOZ POMER, María Rosa. *Orígenes de la Generalidad Valenciana*. València: Generalitat Valenciana, 1987.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (ed.). *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*. En la col·lecció Fonts Històriques Valencianes, 56. València: Universitat de València, 2013.
- SALVADOR LIZONDO, María Dolores. «La reparació dels greuges a les corts del 1542, 1547 i 1552». *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol. 3, núm. 5-6, 1987, p. 183-192.
- SERRA PUIG, Eva. «Les Corts dels regnes. La legislació de Corts dels anys de Ferran II: una aproximació comparativa dels regnes de la Corona catalanoaragonesa». *Ferran II i la Corona d'Aragó*. Edició a cura d'Ernest Belenguier i Cebrià. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrica i Arqueològica, 2018, p. 339-364.
- VALLDECABRES RODRIGO, Rafael (ed.). *El cens de 1510. Relació dels focs valencians ordenada per les corts de Montsó*. Universitat de València, 2002.

3

Jacinto Heredia Robres

VINCENZO CARDUCCI
I EL RETRAT DE FRA
PASQUAL BAYLÓN

Vincenzo Carducci i el retrat de fra Pasqual Baylón

Una de les més destacades joies artístiques que constitueixen el patrimoni cultural vila-realenc és el llenç, adquirit l'any 1984 per la Caixa Rural de Vila-real amb generositat, sensibilitat cultural i visió de futur, que mostra la imatge del lleic alcantari fra Pasqual Baylón orant agenollat davant del símbol eucarístic i que habitualment es troba dipositat per a la contemplació pública al Museu del Pouet del Sant, immediat a la basílica pasqualina, per cessió de l'entitat propietària. La representació pictòrica és ben coneguda amb el nom popular de *Carducho*, malgrat que en línies generals no és sovint apreciada en tota la plena dimensió la personalitat del seu autor, Vincenzo Carducci (o Carduccio), i el que aquesta obra significa des del punt de vista religiós i artístic.

D'origen florentí, encara que no es coneix amb exactitud la data del seu naixement,¹ Carducci va arribar a Espanya l'any 1585 per a acompanyar el seu germà Bartolomeo (Florència, 1560 - Madrid, 1608), quan aquest havia estat convocat pel monarca Felip II per a formar part d'un grup d'artistes italians encapçalats pel ja famós pintor Federico Zuccari² amb l'objectiu de decorar l'església i les diferents sales i claustres del monestir de l'Escorial.³ Zuccari en concret és l'autor del magnífic retaule a l'altar major de la basílica escurialenca, i juntament amb altres pintors com Pellegrino Tibaldi⁴ i Bartolomeo Carducci són els autors de la decoració a la fresca de la volta de la biblioteca del monestir, situada sobre el principal accés al pati

Biblioteca del monestir d'El Escorial

¹ MORENA BARTOLOMÉ, Áurea. *La fecha de nacimiento de Vicente Carducho*. Archivo Español de Arte. Madrid, 1975.

² ZUCCARI, Federico (Sant Angelo in Vado, prop d'Urbino, 1542 - Ancona, 1609), pintor, arquitecte i escriptor representant del manierisme i fundador a Roma de l'Accademia Nazionale di San Luca.

³ ZARCO CUEVAS, Julián. *Pintores italianos en San Lorenzo el Real de El Escorial (1575-1613)*. Madrid, 1932.

⁴ TIBALDI, Pellegrino (Puria, Valsolda, 1527 - Milà, 1596), pintor i arquitecte, va treballar a les ordres de Borromeo a la façana renaixentista del Duomo de Milà.

anomenat dels Reis, magnífica per la seua esplendor artística a més de la importantíssima col·lecció de llibres, documents, gravats, dibuixos, monedes i medalles que conserva. En aquesta, Carducci és responsable de la representació de *Les Set Arts Liberals* en forma de matrones,⁵ als espais dels compartiments centrals del sostre.

Quan els artistes italians conclouen al monestir les obres compromeses amb el monarca, Bartolomeo decideix no tornar a Florència, sinó que roman a Madrid, on obri un taller de pintura i ocupa el càrrec de pintor de la Cort durant els regnats de Felip II i del seu successor Felip III,⁶ sota la protecció del duc de Lerma assumeix l'encàrrec de realitzar destacades obres com *La mort de sant Francesc* (1593), per al convent del sant d'Assís a Madrid, avui al Museu d'Art Antic de Lisboa, un *Davallament de la Creu* (1595) per a la capella de Santa Rita al desaparegut monestir de Sant Felip el Reial de Madrid, o un *Sant Sopar* (1605) per a l'oratori de la reina Margarida a l'alcàsser madrileny, aquestes dues van passar després a les col·leccions reials i en l'actualitat es conserven al Museu del Prado. Consta la molt bona relació que va mantenir en aquest període amb el cretenc Doménikos Theotokópoulos resident a Toledo, i l'escultor milanés Pompeo Leoni, amb qui treballa repetidament a Valladolid quan la Cort es trasllada a aquella ciutat, especialment en el retaule del convent franciscà de Sant Diego, on col·labora també el seu jove germà Vincenzo.⁷

Sant Sopar, de Bartolomeo Carducho.
Museu del Prado

⁵ El trívium (gramàtica, retòrica i dialèctica) i el quadríviu (aritmètica, música, geometria i astrologia).

⁶ LAPUERTA MONTOYA, Magdalena. *Los pintores de la Corte de Felipe III*. Madrid, 2002.

⁷ BUSTAMANTE GARCÍA, Agustín. «Documentos para el estudio del arte en Castilla: los Carduchos». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* (BSAA). Valladolid, 1969.

Vincenzo Carducci

Vincenzo tenia només nou anys d'edat quan el grup de pintors italians arriba a Espanya, i es converteix en deixeble dels mestres manieristes aprenent les tècniques de l'ofici i succeeix en el càrrec com a pintor de cambra de la Casa Reial quan el seu germà Bartolomeo mor l'any 1608, i deixa sense acabar al palau anomenat del Pardo un conjunt de frescos començats després del devastador incendi de l'edifici, esdevingut quatre anys abans, en el transcurs del qual va desaparèixer una part significativa de les col·leccions reials. Vincenzo es fa càrrec de la decoració d'una galeria a l'esmentat palau, amb un conjunt de quadres de tema mitològic en què va glossar les gestes de l'heroi Aquil·les, en substitució de les que havia projectat Bartolomeo exposant les glòries de l'emperador Carles V. Format al taller del seu germà, del qual va heretar estil i influència classicista i del manierisme postrenaixentista, va continuar vivint a Madrid fins a la seua mort, sense descendència malgrat que consta que va contraure matrimoni en dues ocasions,⁸ el febrer de 1608 amb Francisca de Benavides i el novembre de 1630 amb Francisca Astete.

Va obrir estudis de treball i d'ensenyament amb nombrosos deixebles a diferents llocs de la Cort i encara en l'actualitat una placa evoca la casa on va viure al número 4 del carrer del Prado, d'on va passar més tard al núm. 10 del carrer d'Atocha prop de la parròquia de Sant Sebastià al denominat popularment barri de les Lletres, on com a destacat intel·lectual va mantenir relació amb personatges del tarannà del poeta Luis de Góngora, l'arquitecte Juan Gómez de Mora, l'escultor Manuel Pereira i sobretot el dramaturg Lope de Vega, amb qui professava una mútua admiració i que fins i tot li va dedicar alguns poemes.⁹ Carducho va correspondre a aquesta cortesia incloent el retrat de Lope al seu costat i al de Juan de Baeza, prior del convent de Santa Maria del Paular, en una de les pintures que aquest li va encomanar per al claustre monacal: *Mort del venerable Odón de Novara*. Va ser referent cultural i mestre de pintors, entre d'altres de Francisco Fernández, Pedro de Obregón, Francisco Collantes, Bartolomé Román, Francisco Rizzi o Félix Castello.

Sense renunciar als seus orígens italians i conscient de la creació a Florència d'una acadèmia que havia reunit els artistes plàstics adscrits al nou estil renaixentista, es mou per a la fundació d'una institució similar entre els pintors espanyols, encara que canvia el seu cognom original i l'adapta a la pronunciació madrilenya i el converteix així en el Carducho amb què és ja conegut de manera tradicional. Va rebre la protecció del vàlid Francisco de Sandoval i, amb el seu ajut, la del rei Felip III. Amb aquesta, la primera obra important realitzada de manera autònoma va ser l'any 1599 el disseny d'una decoració efímera per a l'entrada triomfal a Madrid de la reina Margarida d'Àustria-Estíria, esposa del monarca,

⁸ Per la mort aviat del seu germà, però, va tenir cura de quatre nebots, entre els quals van destacar, José que va seguir la carrera eclesiàstica, i Luis que va adoptar el cognom Carduchi i es va iniciar com a pintor, va exercir com a catedràtic de Matemàtiques i Artilleria al servei de la casa reial, amb una gran producció cartogràfica i científica.

⁹ SÁNCHEZ JIMÉNEZ, Antonio. «Vincencio Carducho y Lope de Vega: los grabados de los "Diálogos de la pintura" y la silva "Si cuanto fue posible en lo imposible"». *Boletín de la Biblioteca de Menéndez Pelayo*. Santander, 2015.

dirigint l'execució del recobriment de les façanes de les cases i la creació d'espectaculars arcs triomfals per on passaria la solemne desfilada reial, una habitual manifestació popular de l'excessiu gust ornamental barroc.

Combat de cavalleria, dibuix preparatori per a les pintures de La Quinta de El Pardo.

Predicació de Sant Joan el Baptista, de Vincenzo Carducho. Museu de l'Acadèmia de Belles Arts, Madrid

El 1607 va estar contractat per a pintar els frescos del *Triomf de l'Eucaristia* a la volta de la capella del Palau Reial del Pardo, però l'obra que li donarà més renom és la pintura que representa una *Predicació de Sant Joan el Baptista* (1610) per a l'antic convent franciscà de Madrid, un llenç que després de passar per mans de Godoy i estar seleccionat per a formar part del Museu Napoleònic a París, va ser tornada a Espanya i ara és possible apreciar-la al Museu del Prado, conservador d'un gran dipòsit d'obres de Carducho entre els ingents fons no sempre accessibles al públic majoritari.

Carducho davant Velázquez

La gran consideració de què fruïa Vincenzo Carducci entre els contemporanis es veu en certa manera eclipsada a la seua fama posterior, en manifestar-se artísticament en el temps immediat la portentosa figura del sevillà Diego Velázquez, l'estil i les obres del qual van enfosquir el mèrit de pràcticament tots els pintors de la mateixa època. Malgrat això, la valoració en el seu temps i la confiança que gaudia Carducci entre la societat madrilenya i

a la Cort es fan paleses quan el comte duc d'Olivares va impulsar la construcció i el 1635 la decoració del palau del Buen Retiro, on es planteja l'ornamentació del Saló de Regnes, que rebia aquest nom pels emblemes dels vint-i-quatre territoris dominats pel monarca espanyol com a recinte cerimonial, per a la realització de recepcions, festes i banquets, complia l'objectiu d'impressionar representants diplomàtics i visitants destacats de les altres corts europees que acudien a palau, per això es va intentar que l'estància tinguera l'abillament més sumptuós de tot el complex palatí.

Defensa de Cadix, de Francisco de Zurbarán. Museu del Prado, Madrid

Un espai majestuós amb què el totpoderós vàlid de Felip IV Gaspar de Guzmán pretenia mostrar el poder bèl·lic i econòmic de la monarquia mitjançant diversos retrats eqüestres de la família reial¹⁰ i un conjunt de dotze pintures encarregades als pintors més prestigiosos del moment: Antonio de Pereda, Francisco de Zurbarán, Àngelo Nardi, Jusepe Leonardo, Juan Bautista de Maino, Félix Castello, Eugenio Cajés,¹¹ etc. amb representacions de grans batalles, de victoriosos fets militars dels exèrcits espanyols durant la guerra dels Trenta

¹⁰ Cinc pintures d'estudi de Velázquez i sobre les finestres baixes una sèrie de llenços menuts de Zurbarán amb escenes dels treballs de l'heroi grec Hèrcules.

¹¹ CAJÉS, Eugenio (Madrid, 1575-1634). Fill del pintor aretí Patrizio Cascese, que va espanyolitzar el seu cognom en arribar a la Cort convidat per Felip II, va mantenir una cordial amistat amb Vincenzo Carducho, amb qui va col·laborar en diferents projectes com ara la basílica de Guadalupe, el palau del Pardo o la catedral de Toledo. Al morir va deixar inacabades les dues obres encarregades per al Saló de Regnes i una d'elles va ser conclosa per Vincenzo.

Anys i a terres americanes,¹² en la dècada triomfant entre 1622 i 1633.¹³ A Carducci se li encomana la realització de tres d'aquestes obres, mentre que l'encara jove Velázquez, que ja havia viatjat repetidament a Itàlia i gaudia del favor reial, en farà una de sola.

L'expugnació de Rheinfelden, de Vincenzo Carducho. Museu del Prado, Madrid

Els llenços que pinta Carducci són extraordinaris en el seu estil: *La batalla de Fleurus*, *L'auxili de la plaça de Constança* i *L'expugnació de Rheinfelden*,¹⁴ són obres fidels als objectius de l'encàrrec reial, però des d'un punt de vista actual resulten molt conservadors i fins i tot dotats d'un cert aire teatral artificiós, amb un grup de personatges protagonistes ubicats en primer pla mostrant actituds grandiloqüents, davant d'un escenari panoràmic amb la representació llunyana de les batalles commemorades.

¹² Totes encara dipositades en l'actualitat al Museu del Prado, però amb la propera final rehabilitació de l'edifici del palau del Buen Retiro, entre 1932 i 2005 destinat a Museu de l'Exèrcit, tornaran al restaurat Saló de Regnes.

¹³ Malauradament dos anys després de la inauguració, els fets van desmentir aquesta apoteosi èpica, i amb el fracàs en la guerra amb França i la caiguda del comte duc el 1643, es va iniciar la imparable decadència de la dinastia austriacista.

¹⁴ *La victòria de Fleurus* commemora la victòria el 1622 de Gonzalo de Córdoba, al capdavant de l'exèrcit de Felip IV, sobre les tropes protestants alemanyes a Fleurus (Bèlgica); *L'auxili de la plaça de Constança* celebra l'alliberament de la vila suïssa de Constança del setge a què estava sotmesa per les tropes sueques del general Horn; *L'expugnació de Rheinfelden* recorda l'alliberament d'aquesta ciutat suïssa el 1633 per les tropes espanyoles comandades pel duc de Feria, Gómez Suárez de Figueroa i Córdoba.

Als fons de la Biblioteca Nacional es conserven acuradament els dibuixos preparatoris, que mostren la minuciositat amb què Carducci plantejava la realització dels encàrrecs, que foren exhibits al Prado entre maig i setembre de 2015 en una gran exposició reivindicativa de la importància del pintor juntament amb l'edició d'un catàleg exhaustiu de dibuixos,¹⁵ complementat amb una sèrie de documents, textos de l'època, gravats i dissenys d'altres artistes contemporanis que oferiren una perspectiva àmplia sobre la figura de l'artista i permeten ponderar la seua destacada aportació artística, humana i intel·lectual. Des d'un punt de vista merament objectiu, però, els tres temes plasmats, cercaven composicions de to heroic, pecaven d'artificiosos, rebuscats i poc naturals, potser a causa de la inexperiència de molts pintors espanyols de l'època en els temes històrics, mitològics o de paisatge, fet que li ocorria inclús al llenç pintat sobre la defensa de Cadis el 1625 contra l'esquadra anglesa pel mateix Francisco de Zurbarán, que s'havia especialitzat en la temàtica religiosa.

La rendició de Breda, de Diego Velázquez. Museu del Prado, Madrid

Per la seua part, l'obra exclusiva que presenta Velázquez, *La rendició de Breda*, resulta revolucionària en el canvi d'estil, amb una modernitat en el plantejament que impulsa de manera fulminant la fama del sevillà i fa que s'impose sobre les pintures del madur Carducho

¹⁵ PASCUAL CHENEL, Álvaro; RODRÍGUEZ REBOLLO, Ángel. Pròleg de Jonathan Brown. *Vicente Carducho: dibujos, catálogo razonado*. Madrid, 2015.

i de la resta de participants, tant els joves com els més experimentats. En *El quadre de les llances*, anomenat popularment, no veiem aquella teatralitat solemne dels altres autors, seguidors encara d'un estil manierista que predominava amb gran acceptació, però que de manera patent quedava obsolet.¹⁶

Velázquez¹⁷ humanitza els personatges, tant vencedors com vençuts, en una escena de rendició militar entre iguals en el valor i la dignitat, plena de cordialitat, sense sang ni vanaglòria, que aconsegueix integrar els espectadors mitjançant diversos personatges que els interpel·len directament des del quadre amb la mirada. És un altre moment ja en la història de l'art. Velázquez ja és una mica més, un pas endavant com tantes vegades en l'esdevenir humà, en totes les circumstàncies, una actitud estètica nova i potser millor, sense restar cap mèrit a allò precedent. Qui arriba darrere de Carducci, arriba arrasant tot, obrint pas des del manierisme hereu de la teoria renaixentista cap al moviment barroc.

Les sèries pictòriques

Així i tot Carducci va romandre en forma permanent assumint encàrrecs, com la personalitat més influent de l'escola madrilenya, no només per a la Cort, sinó també per a diferents convents de patronat reial, parròquies i palaus de la noblesa, com ja havia passat amb la sèrie de pintures per al monestir cartoixà de Santa Maria del Paular, a la vall de Lozoya.

Es tracta de 54 olis de grans dimensions i dos de menor mida que han desaparegut realitzats en col·laboració amb els membres del seu taller madrileny Bartolomé Román i Félix Castello, obres espectaculars per la seua concepció i proporcions, de nou metres quadrats cadascuna, amb temàtiques relatives a l'Orde de Sant Bru de Colònia i els seus personatges màrtirs i taumaturgs en diversos llocs europeus. Els llenços, pels quals va cobrar cent trenta mil reals, van ser treballats segons el contracte entre 1626 i 1632.¹⁸

En aquests demostra la màxima habilitat per a les composicions complexes plenes d'equilibri, moderació en l'expressió emocional, ferma en el domini de l'espai, capacitat narrativa amb la simultaneïtat d'escenes, riquesa i varietat cromàtica, correcció anatòmica, i una excepcional atenció als detalls secundaris en ambients de paisatge o d'interior. Les obres van ser retirades el 1835 durant el procés de desamortització, en què els monjos van ser exclaustrats i el recinte va quedar deshabitat fins a 1954, quan el govern el va cedir en usdefruit vitalici a l'orde benedictí. Els llenços van ser arrancats, en algun cas, van modificar les proporcions i van ser portats al convent de la Trinitat Calçada, i van passar a formar part

¹⁶ BROWN, Jonathan; ELLIOTT, John. *Un palacio para el rey. El Buen Retiro y la corte de Felipe IV*. Madrid, 1980.

¹⁷ BROWN, Jonathan; GARRIDO, Carmen. *Velázquez: la técnica del genio*. Madrid, 1998.

¹⁸ CUARTERO Y HUERTA, Baltasar. *Relación descriptiva de los cincuenta y seis cuadros pintados por Vicencio Carduchi para el claustro grande de la Cartuja del Paular*. Madrid, 1951.

del Museu Nacional de Pintura i Escultura que hi radicava després de la segona exclaustació dels religiosos fins a 1872, quan aquest es va fusionar amb el Museu del Prado.¹⁹ Des de l'any 2002 aquesta institució ha recuperat els llenços malgrat tot i les moltes vicissituds ocorregudes i, excepte dos que es van cremar, es conserven els 52 quadres de la sèrie, que tornen a estar una vegada restaurats al claustre major del monestir, que ha estat convertit en centre d'atracció artística.²⁰ Una còpia reduïda del llenç *Martiri dels frares Rotschester i Walworth* (160 x 103) es pot veure al Museu de Belles Arts de Castelló.²¹

Pintures de Vincenzo Carducho al monestir de Santa Maria del Paular

¹⁹ Després d'haver estat moltes obres repartides per la dificultat d'emmagatzematge a causa de les grans dimensions a Sevilla, Còrdova, la Corunya, Valladolid, Burgos, Zamora, Jaca, Tortosa i Poblet. Durant la Guerra Civil les dues peces dipositades al municipi de Tortosa van desaparèixer.

²⁰ RUIZ GÓMEZ, Leticia; CARLOS VARONA, María Cruz. *Vicente Carducho, ayer y hoy en El Paular*. Asociación de Amigos de El Paular, 2020.

²¹ OLUCHA MONTINS, Ferran. *Unes còpies de Carducho en el Museu de Belles Arts de Castelló*. BSCC. Castelló, 1996.

Amb Juan Gómez de Mora, que era amic seu a més de mestre major de la vila, i ja havien treballat junts en la decoració de la galeria del migdia del Palau Reial, pinta 26 obres per a decorar entre 1636-38 l'oratori de la Torre de la Parada, un pavelló de caça que es trobava a la muntanya del Pardo. Va ser convidat també a treballar al monestir franciscà de Santa Maria de Guadalupe, aleshores ocupat pels religiosos jerònims, per al qual realitza les sis taules principals de l'altar major de la basílica, amb diversos misteris gojosos i gloriosos del rosari.

Igualment al madrileny Reial Monestir de l'Encarnació, proper a l'edifici del Senat, per al qual pinta la taula central del retaule de l'altar major, que representa l'Anunciació a Maria. Per al convent de monjos trinitaris de Madrid pinta una sèrie de taules amb escenes de la vida de sant Joan de Mata, recentment recuperades, i per a la sala capitular de llocs de la cartoixa de l'Assumpció a Granada pinta tretze quadres que han estat restaurats fa poc de temps en l'obert procés de reivindicació de la figura de l'artista.

Pintor i tractadista

Carducho participa com Nardi i Cajés en el concurs convocat el 1627 per a la commemoració de l'expulsió dels moriscos l'any 1609, del qual surt triomfador Velázquez. L'obra guanyadora era destinada al Saló Nou de l'Alcàsser de Madrid, que havia de presentar els Àustries com a defensors de la fe catòlica. Lamentablement tant aquesta com els altres projectes

*L'anunciació a Maria, de Vincenzo Carducho.
Monestir de l'Encarnació, Madrid*

Retaule del Reial Monestir de Santa Maria de Guadalupe

presentats van quedar destruïts amb l'incendi del Palau Reial madrileny el 1734, i només es va salvar l'esbós de Vincenzo amb la representació de la platja de Dénia on van ser embarcats els expulsats, amb minuciosos detalls i un esquema semblant al de les pintures per al Saló de Regnes, amb personatges destacats en un primer pla i l'escena relatada en profunda perspectiva, del que se sap que l'artista va punxonar el disseny de forma minuciosa amb l'objectiu de realitzar reproduccions. Un cop més es mostra com un dibuixant excepcional a l'ingent material gràfic que s'ha pogut conservar.

Expulsió dels moriscos a la platja de Dénia, de Vincenzo Carducho. Dibuix a l'aiguada sobre paper.
Museu del Prado, Madrid

Vincenzo Carducci no va ser només un excel·lent pintor, sinó un intel·lectual molt vinculat als cercles culturals madrilenys. Al seu autoretrat cap a 1633 deixa de banda la paleta i els pinzells, i es mostra com a escriptor, subjectant a la mà la ploma. Amb aquesta escriu uns *Dialogos de la pintura...*,²² llibre publicat l'any següent i dedicat *Al gran monarca de les Espanyes i Nou Món don Felip III*, per Vincencio Carducho, de la Il·lustre Acadèmia de la nobilíssima ciutat de Florència i pintor de sa Majestat catòlica, en què subratlla tot quant ell pretenia, és a dir, aconseguir per a Madrid una acadèmia artística similar a la florentina i a la romana de Zuccari, amb l'objectiu de potenciar el valor dels artistes com a creadors, fins aleshores considerats com a simples decoradors artesans.

²² *Dialogos de la pintura: su defensa, origen, esse[n]cia, definicion, modos y diferencias ... / por Vincencio Carducho ... ; sigue[n]se a los Dialogos, Informaciones y pareceres en favor del Arte escritas por varones insignes en todas letras*. Madrid, 1634.

Autoretrat, de Vincenzo Carducho.
Pollok House, Glasgow

Serà en concret Velázquez algun temps més tard qui, assumint aquesta idea, porte fins al seu terme tal afany i es convertisca per primera vegada en artista identificat en el sentit ple, fent constar el seu nom en les obres realitzades i reconeixent el seu mèrit social amb l'ingrés el 1659 a l'Orde de Sant Jaume. El llibre va acompanyat de nombrosos gravats simbòlics de les diferents modalitats artístiques, potser a partir de dibuixos originals seus, i mitjançant la forma dialogada entre un mestre (ell mateix) i un deixeble, exposa de manera didàctica la visió personal del procés de creació d'obres de qualitat, per a la formació dels aprenents de taller, i inclou al final del diàleg cinqué la ja citada silva de Félix Lope de Vega²³ entre altres poemes de diversos escriptors.²⁴ L'obra pot ser considerada com el primer tractat pictòric espanyol en el sentit de recollir de manera sistemàtica les principals doctrines i pràctiques renaixentistes, i ordenar l'aprenentatge i la tècnica d'una professió per l'esforç intel·lectual i teòric que suposava tant la formació com el procés creatiu, i una nova funció social dels artistes lluny del simple artesanat.

Carducho era un artista culte que disposava d'una extensa biblioteca i en el primer dels diàlegs enumera una llista de llibres d'art i les disciplines relacionades, que els aprenents havien de conèixer com a formació bàsica. En el segon, fa un esbós de l'evolució històrica de la pintura i, en els dos següents, els elements que fonamenten la seua doctrina. El cinqué es dedica al dibuix i al colorit, mentre que el sisé s'ocupa en comparar l'essència de l'escultura i la pintura. Els

darrers diàlegs tracten sobre l'adequació a la iconografia, els repertoris i l'espai al que la pintura anava destinada, i finalment, a l'exposició d'un vocabulari tècnic.

El llibre, que traspua prou admiració per les innovacions de Caravaggio amb repetides referències al pintor milanés, aporta molta informació útil per al coneixement de les col·leccions pictòriques contemporànies a la Cort espanyola i mostra una concepció

²³ SÁEZ GARCÍA, Adrián. *Las armas de la poesía: los poemas de los Diálogos de la Pintura de Carducho*. Venècia, 2020.

²⁴ Valdivielso, Silveira, Herrera Manrique, Diego Niseno, Pérez de Montalbán i López de Zárate.

aristocràtica dels artistes, no sols treballadors manuals, pel que devien tenir una bona formació. En els diàlegs demostra una profunda cultura filosòfica i humanística, amb evident coneixement dels principals tractadistes d'arquitectura com Andrea Palladio, Marco Vitruvio o Sebastiano Serlio. El mateix any de la publicació la influència social i política de Carduccio aconsegueix la reducció d'un impost sobre les obres realitzades que constituïa una pesada càrrega per als pintors, i quatre anys més tard es produeix no sense polèmica la total supressió del pagament.

El retrat de fra Pasqual Baylón

De tot aquest bagatge, l'obra conservada a la nostra ciutat, un oli de 167 x 107 cm és hereva i magnífica mostra, cimera del patrimoni de la Caixa Rural i símbol de la secular devoció pasqualina. Però ens n'han arribat dades molt escasses en no tenir documentació incorporada, ni tan sols porta la signatura de l'autor, pel motiu que s'ha explicat anteriorment. Col·locat sobre un bastidor de fusta, el llenç no l'envolta a les vores, sinó que ha estat enganxat o clavetejat, tal com apareix en diversos punts abans d'arribar al seu marc.

D'això se'n pot deduir que originalment no estava així emmarcat, sinó ubicat en un altre lloc que fins ara no ha estat possible identificar, per la qual cosa es desconeix la procedència sense testimoniatge documental del moment ni motivació de l'encàrrec, qualsevol que ho fera. Potser és agosarat relacionar-lo amb l'església i hospital de Sant Antoni dels Portuguesos fundada per Felip III a Madrid,²⁵ avui anomenada *dels Alemanys* i seu de la Germanat del Refugi, administrada per l'orde franciscà, del qual Carducho va ser membre terciari, i a la sagristia del qual resten encara dos llenços del pintor procedents del primitiu retaule major del temple, en el qual va treballar.²⁶

Olis del retaule de l'església de Sant Antoni dels Portuguesos. Madrid

Una altra possibilitat suggerida seria que el retrat haguera format part del conjunt d'obres donades pel pintor al Venerable Orde Tercer (VOT), destinades als altars efímers durant

²⁵ Destinada a refugi i hospital per a malalts i pelegrins portuguesos a Madrid, després de la separació el 1640 del Regne de Portugal va quedar vacant fins que el 1689 la reina Mariana d'Àustria el va cedir als catòlics alemanys que acompanyaren la segona esposa de Carles II, Mariana de Neoburg.

²⁶ MALLÉN HERRÁIZ, David. *Vicente Carducho y la Hermandad del Refugio en Madrid: encargos artísticos y proyección cortesana*. Madrid, 2021.

l'edificació d'una capella pròpia per als oficis dels germans terciaris, annexa a l'antic convent de Sant Francesc, en el període entre 1620 i 1630 quan Carducho va ser membre del discretori del VOT i fabriquier de la construcció.²⁷ Les peces artístiques dipositades foren venudes i disperses pels terciaris quan ambdós edificis, convent i capella, van ser enderrocats per a la construcció en el solar de l'actual basílica de Sant Francesc el Gran el 1776, monumental arquitectura neoclàssica de Francisco Sabatini.

Les primeres al·lusions a l'existència de l'obra les ofereixen l'eminent professor Diego Angulo Iníiguez, referent per a tots els estudiosos espanyols de l'art, i un dels seus alumnes més destacats, Alfonso Emilio Pérez Sánchez. Tots dos en col·laboració participaren en l'edició d'una *Història de la Pintura Espanyola*, en el volum de la qual dedicat a la pintura madrilenya el primer terç del segle XVII inclouen de manera imprescindible el nom de Carduccio. Intercalada a les pàgines dedicades a ell figura la reproducció del nostre quadre, i l'atribueix no obstant això a Bartolomeo Carducho al temps que plantejaven una correcció respecte d'una primera atribució al pintor Francisco Ribalta,²⁸ també format en l'òrbita de la pintura escurialenca.

Sant Sopar, de Francisco Ribalta.
Col·legi del Patriarca. València

Sant Sopar, de Vincenzo Carducho.
Monestir del Corpus Christi. Madrid

L'any 1978 la Direcció General de Patrimoni Artístic organitza, al palau de Velázquez del parc del Retiro, una magna exposició antològica al voltant d'Antonio de Pereda i la pintura madrilenya del seu temps, incloent com és habitual en aquests casos les referències als

²⁷ DELGADO PAVÓN, María Dolores. *La venerable Orden Tercera de San Francisco en el Madrid del siglo XVII (sociedad confesional, caridad y beneficencia)*. Universidad de Alcalá, 2007.

²⁸ RIBALTA, Francisco (Solsona, 1565 - València, 1628), atret per la seua fama després de crear el *Sant Sopar* per al Col·legi del Patriarca (1606), s'atribueix que Carducho va visitar València i es va inspirar en el treball de Ribalta per a la realització de la seua obra amb aquest tema per al monestir madrileny del Corpus Christi de religiosos jerònimes, basant-se sobretot en el poc habitual format vertical i en el Sant Calze que Jesús subjecta amb la mà esquerra.

antecessors i models, així com els artistes seguidors del personatge central. En aquesta ocasió la propietat particular del quadre²⁹ el cedeix per a l'exposició, segons consta a l'etiqueta identificativa que encara roman al dors del marc de fusta i en què es manté l'atribució de la pintura a Bartolomeo Carducci. En el llibre catàleg però, com a comissari de la mostra el doctor Pérez Sánchez rectifica les valoracions anteriors i s'inclina definitivament per considerar la pintura obra de Vincenzo Carducci, tot i que manifesta alguns trets de l'estil de Bartolomeo en els darrers temps.

Autoria i datació

El juny de 1984 es produeix l'adquisició de l'obra per part de la Caixa Rural de Vila-real, després d'un procés prou llarg i complicat, i amb un esforç econòmic notable per a l'entitat, molt interessada en l'obtenció d'una peça artística singular, de valor simbòlic tan alt; i per a la seua presentació pública es convida el doctor Pérez Sánchez, en aquell període director del Museu del Prado, per fer una conferència sobre l'autor i l'obra al saló de la seu social de l'entitat, la qual cosa, a falta de signatura al llenç pels motius ja explicats i de documentació escrita fefaent, significaria la convalidació de l'autoria amb la filmació i l'enregistrament corresponent de les paraules del docte conferenciant, donat el seu alt prestigi i nivell acadèmic.

Durant el transcurs de la xarrada, Alfonso Emilio Pérez Sánchez va confirmar de nou la correcció de les primeres atribucions manifestant clarament i amb dades tècniques contrastades que els trets d'estil i el caràcter de l'obra corresponien amb seguretat no a Bartolomeo Carducci, sinó al seu germà menor Vincenzo. Tot i que en aquell moment no ho expressara amb evidència en els termes que a continuació s'expliquen, una reflexió actual sobre les dades cronològiques permet confirmar l'atribució definitiva aportada pel doctor Pérez Sánchez.

La mort de Pasqual Baylón es va produir l'any 1592 i la de Bartolomeo el 1608, quan el llec alcantarí era un simple frare, que encara no havia pujat als altars, perquè el procés de la seua beatificació, iniciat per Felip II a instàncies del custodi de la província alcantarina de València fra Juan Ximénez, autor de la primera biografia del benaurat Pasqual Baylón,³⁰ va culminar a l'octubre de 1618 amb la butlla emesa per Pau V.

D'altra banda, Vincenzo mor el 1638, quan encara faltaven molts anys fins que arribara la canonització de l'alcantarí que, després de diversos avatars, s'esdevé el 1680. Amb aquestes dades i la intervenció del director del Museu del Prado es corregeixen dues reliscades produïdes en la publicació de la imatge per primera vegada al llibre d'Angulo i Pérez Sánchez: l'autor no pot

²⁹ En aquell moment segons l'etiqueta esmentada la senyora María Muñoz, sense més dades personals, i segons sembla adquirida, procedent del mercat antiquari del Regne Unit.

³⁰ *Chronica del B. Fray Pasqual Baylon de la orden del P. S. Francisco... de los frayles descalços del Reyno de Valencia.* (València, 1601).

ser Bartolomeo a la vista de les dates, i el personatge representat al llenç no pot ser considerat sant ja que la seua canonització va arribar quan els dos germans ja havien desaparegut.

Detall del tractament tèxtil al retrat

Restauració del llenç per Juan Claros Ramos

L'acurada restauració realitzada el 2019 pel pintor Juan Claros Ramos va permetre desvetllar amb claredat un detall que havia passat desapercebut: la fina aurèola que envolta el cap del personatge i que evidencia que, no sent ja un senzill religiós alcantarí, tampoc s'havia arribat a reconèixer de manera definitiva el caràcter de la seua santedat, cosa que inclouria en la iconografia una aurèola al·legòrica de majors proporcions.

De tot allò exposat, cal concloure que el títol que millor definiria l'obra seria: *Retrat del beat Pasqual Baylón*, i que el moment de la seua realització es podria situar amb prou seguretat al voltant de 1619, i potser per un encàrrec precisament amb motiu de la beatificació.

Aspectes estilístics

La comparació d'aquest llenç amb altres de Vincenzo, com per exemple el més madur, *L'aparició de la Verge a sant Antoni de Pàdua*,³¹ també en aquest cas un religiós franciscà, mostra evidents similituds en la composició, varia la figura del xiquet Jesús, que Maria lliura al frare portugués, amb la del calze eucarístic reverenciat per Pasqual Baylón, però hi ha moltes afinitats pel que fa a la disposició diagonal dels elements, la ubicació del moble d'altar

³¹ Identificat en un principi de manera errònia com *Sant Fèlix de Cantàlicio*, apareix ja signat com VIN CAR. F. 1637. A Rússia arriba el 1814 procedent de la col·lecció holandesa de William Coesvelt. Sembla procedir del retaule del desaparegut convent madrileny de Sant Gil.

a l'angle inferior esquerre, el tractament dels plecs i les textures de les vestidures, els joves grups angèlics ací com a joves intèrprets musicals, i de manera molt especial i significativa, l'expressió d'arrapament místic d'ambdós religiosos.

En haver estat membre del Venerable Orde Tercer, va pintar repetidament obres destinades als convents i temples de les diverses rames franciscanes, amb imatges dels seus sants i sobretot amb la figura de Francesc d'Assís, en què podem apreciar una similar tècnica compositiva diagonal enllaçant les figures humanes amb les aparicions celestials, així com la minuciositat en les representacions tèxtils, com mostra en les vegades en què va tractar el tema de la miraculosa imposició dels estigmes, en exemples com les portes del retaule reliquiari de l'Anunciació al Museu Nacional d'Escultura de Valladolid, procedent del convent de Sant Diego, l'existent al Museum of Fines Arts de Boston, possiblement de procedència terciària, o el de la col·lecció particular a Doughty House, Richmond, UK, en el qual sembla haver representat el sant italià amb els seus trets facials.

Visió de Sant Antoni de Pàdua, de Vincenzo Carducho. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg

Estigmatització de Sant Francesc d'Assís. Museu Nacional d'Escultura. Valladolid

Sant Francesc rebent els estigmes. Doughty House, Richmond, UK

De manera habitual, els rostres de les imatges escultòriques o pictòriques dels sants solen estar summament embellits, representats de forma idealitzada, ja que no es corresponen amb el seu aspecte físic material, sinó perquè se suposa que es tracta de reflectir no el cos, sinó l'esperit del benaurat gaudint ja gloriosament davant la presència mateixa del seu creador. Al quadre que ens ocupa, el rostre del llec alcantarí està mostrat, no obstant això, de manera intensament realista, cosa que suggereix que la realització pictòrica no pot haver estat molt de temps posterior a la circumstància del seu trànsit.

L'escassa bellesa de la faç del frare, manifestament eixut, desdentat, amb els ulls enfonsats a les conques, ens indica que es tracta d'una representació d'acord amb la descripció física que li va fer el pare Juan Ximénez, que el va tractar personalment, al seu relat biogràfic

escrit dotze anys després de la mort de fra Pasqual, això és l'aspecte d'un home mortal, al que en aquells moments no se li havien reconegut canònicament els mèrits per ascendir als altars, comptant amb el testimoni de moltes persones de l'entorn del frare encara vives que l'havien conegut i conviscut amb ell, així com amb la xicoteta pintura d'autor desconegut conservada a Torrehermosa, el seu poble natal, considerada un retrat fidel del personatge, que en la seua senzillesa mostra l'aspecte rústic d'un antic pastor amb intens verisme.

D'altra banda, però, la figura de l'humil frare està envoltada en una aura de notable misticisme, amb la mirada absent, perduda en la contemplació del misteri eucarístic, el sagrat calze sostingut per dos menuts però robustos querubins rodejats de llum daurada, molt típics de les pintures de Carducci, el conjunt de l'escena ens transmet així una intensa sensació d'espiritualitat que acompanya i desborda la impressió realista de la resta dels detalls, de manera molt significativa anticipatius del naturalisme siscentista, amb solucions de total fidelitat al món concret. Es podria considerar que en aquest retrat, com en els ja apuntats, Vincenzo Carducho estableix un fil de continuïtat des de l'impecable rigor del moment contrareformista fins a la nova sensibilitat del període barroc que vincula l'àmbit de les idees amb l'observació minuciosa de la realitat quotidiana.

Retrats de Vincenzo Carducho, Lope de Vega (centre) i fra Juan de Baeza

A Vicencio Carducho, Pintor Ilustre

Si Atenas tus pinceles conociera,
¡que poca gloria a Apolodoro,
ni en pario mármol ilustrara el oro
el nombre a Zeuxis, que a tus obras diera!

Parrasio en la palestra se rindiera,
como en el grave estilo Metrodoro,
ni pluma se atreviera a tu decoro,
sólo pintarte tu pincel pudiera.

Bien pueden tus colores alabarse
y el arte de tu ingenio peregrino,
cuanto puede imitar docta cultura:

Que si el cielo quisiera retratarse,
sólo fiara a tu pincel divino
la inmensa perfección de su hermosura.³²

Aquest text desenvolupa documentalment el contingut de la conferència impartida pel seu autor el 25 d'octubre de 2019 a la sala d'actes de la Fundació Caixa Rural, durant l'acte de cloenda de la programació commemorativa del centenari de l'entitat.

³² LOPE DE VEGA, Félix. *La Circe*, 1624.

Aparició de la Verge Maria a sant Francesc,
de Vincenzo Carducho.
Museu de Belles Arts, Budapest

Sant Doménec de Guzmán i sant Jacint de Cracòvia,
amb sants protectors, de Vincenzo Carducho.
Església de Sant Doménec. Benfica

La presa d'Antequera, de Vincenzo Carducho. Museu Nacional del Prado. Madrid

Bibliografia

- ACIDINI LUCHINAT, Cristina. *Taddeo e Federico Zuccari: fratelli pittori del Cinquecento*. Milà: Jandi Sapi, 1997.
- ALONSO MORAL, Roberto, i altres. *I Segni nel tempo, dibujos españoles en los Uffizi*. Madrid: Mapfre, 2016.
- ANDREWS, Jean; BASS, Laura. 'Me juzgo por natural de Madrid': Vincencio Carducho. *Theorist and Painter of Spain's Court Capital*. Nottingham University, 1993.
- ANGULO ÍÑIGUEZ, Diego; PÉREZ SÁNCHEZ, Alfonso Emilio. *Historia de la pintura española: Escuela Madrileña del primer tercio del siglo XVII*. Madrid: CSIC, Instituto Diego Velázquez, 1969.
- BENITO DOMÉNECH, Fernando. «El origen de la Cena del Real Colegio del Corpus Christi de Valencia en torno a Carducho y Ribalta». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (BSAA)*. Valladolid, 1979.
- Dos importantes lienzos inéditos de Vicente Carducho*. BSAA, Valladolid, 1986.
- BEUTLER, Werner. *Vicente Carducho: der grosse Kartäuserzyklus in El Pualar*. Institut für Anglistik und Amerikanistik, Universität de Salzburg, 1997. Edició en espanyol. Verlag Locher, Koln, 1998.
- BROWN, Jonathan; ELLIOTT, John. *Un palacio para el rey. El Buen Retiro y la corte de Felipe IV*. Madrid, 1980.
- BROWN, Jonathan; GARRIDO, Carmen. *Velázquez: la técnica del genio*. Madrid, 1998.
- BUSTAMANTE GARCÍA, Agustín. «Documentos para el estudio del arte en Castilla: los Carduchos». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (BSAA)*. Valladolid, 1969.
- CANONICA DE ROCHEMONTEIX, Elvezio. *Lope y los literatos italianos en la Corte de Felipe III*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2000.
- CARDUCCI, Vincenzo. *Diálogos de la pintura*. Edició de Francisco Calvo Serraller. Madrid: Taurus, 1997.
- CATURLA, María Luisa. «Documentos en torno a Vincencio Carducho». *Arte Español*. Madrid, 1969.
- CRAWFORD VOLK, Mary. *Vicencio Carducho and Seventeenth Century Castilian Painting*. New York: Garland Publishing, 1977.

- CRUZ YÁBAR, Juan María. «Las pinturas de Vicente Carducho para el oratorio de la Torre de la Parada». *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*. Madrid, 2022.
- CUARTERO Y HUERTA, Baltasar. *Relación descriptiva de los cincuenta y seis cuadros pintados por Vicencio Carduchi para el claustro grande de la Cartuja del Paular*. Madrid, 1951.
- CUETO MARTÍNEZ-PONTRÉMULI, José Luis. «Vicente Carducho y la Venerable Orden Tercera de San Francisco: devoción gobierno y obras». BSAA. Universitat de Valladolid, 2022.
- DELGADO LÓPEZ, Félix. *Juan de Baeza y las pinturas de Vicente Carducho en la cartuja del Paular*. Universitat Autònoma de Barcelona, 1999.
- DELGADO PAVÓN, María Dolores. *La venerable Orden Tercera de San Francisco en el Madrid del siglo XVII (sociedad confesional, caridad y beneficencia)*. Universitat d'Alcalá, 2007.
- KUBLER, George. «Vicente Carducho's allegories of painting». New York: *The Art Bulletin*, 1965.
- LAMAS DELGADO, Eduardo. «La serie de dibujos de Vicente Carducho con los Padres de la Iglesia: nuevos elementos». *Anales de Historia del Arte*. Madrid: Universitat Complutense, 2013.
- LAPUERTA MONTOYA de, Magdalena. «Bartolomé Carducho y Juan de Bolonia: arte y diplomacia en la corte de Felipe III». *Anales de Historia del Arte*. Madrid, 1997.
- *Los pintores de la Corte de Felipe III. La Casa Real de El Pardo*. Madrid: Editorial Fundación Caja Madrid, 2002.
- MALLÉN HERRÁIZ, David. *Vicente Carducho y la Hermandad del Refugio en Madrid: encargos artísticos y proyección cortesana*. Madrid, 2021.
- MARTÍN GONZÁLEZ, Juan José. «Vicente Carducho. Pintor de religiosidad hispánica». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*. Universitat de Valladolid, 1959.
- MORENA BARTOLOMÉ de la, Áurea. *La fecha de nacimiento de Vicente Carducho*. Archivo Español de Arte. CSIC. Madrid, 1975.
- NAVARRETE PRIETO, Benito. *Madrid y el arte de corte: de Carducho a los gustos de Francia. 1600-1730*. Gallerie degli Uffizi, Florència, 2016.
- OLUCHA MONTINS, Ferran. *Unes còpies de Carducho en el Museu de Belles Arts de Castelló*. BSCC. Castelló, 1996.
- PALOMINO, Antonio. *El museo pictórico y escala óptica*. Volum III. Madrid: Aguilar, 1988.

- PASCUAL CHENEL, Álvaro. *Dibujar, especular y más dibujar. Los Carducho y Cajés, entre la formación italiana y la escuela española*. Madrid: Universitat Complutense, 2019.
- PASCUAL CHENEL, Álvaro; RODRÍGUEZ REBOLLO, Ángel. Pròleg de Jonathan Brown. *Vicente Carducho: dibujos, catálogo razonado*. Madrid: BNE, CEEH, 2015.
- PÉREZ SÁNCHEZ, Alfonso Emilio. *D. Antonio de Pereda (1611-1678) y la pintura madrileña de su tiempo*. Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1978.
- PINO LEÓN, Manuel. *Los artificios perspectivos en los 'Diálogos de la pintura' de Vicente Carducho*. BIADIG. Pamplona: Universitat de Navarra, 2014.
- RODRÍGUEZ ORTEGA, Nuria. «Maneras y facultades en los tratados de Francisco Pacheco y Vicente Carducho (tesauro terminológico-conceptual)». *Boletín de Arte*. Universitat de Màlaga, 2006.
- RODRÍGUEZ POSADA, Adolfo. *Métricos pinceles: literatura y artes plásticas en el Siglo de Oro*. Madrid: Iberoamericana Editorial Vervuert, 2022.
- RUIZ GÓMEZ, Leticia; CARLOS VARONA, María Cruz. *Vicente Carducho, ayer y hoy en El Paular*. Asociación de Amigos de El Paular, 2020.
- SÁEZ GARCÍA, Adrián. *Las armas de la poesía: los poemas de los Diálogos de la Pintura de Carducho*. Venècia, 2020.
- SÁNCHEZ JIMÉNEZ, Antonio. «Lope de Vega y Diego Velázquez (con Caravaggio y Carducho): razones de un silencio». *Revista de Filología Hispánica*. Pamplona: Universitat de Navarra, 2013.
- VÁZQUEZ MANASSERO, Margarita Ana. «Luis Carduchi, de pintor a Catedrático de Matemáticas y Artillería». *Cuadernos de Historia Moderna*. Madrid: Universitat Complutense, 2021.
- VIRGINIA SANZ, M. Merced. «La teoría española de la pintura en los siglos XVI y XVII». *Cuadernos de Arte e Iconografía*. FUE, Madrid, 1990.
- WÁZBINSKI, Zygmunt. «Los diálogos de la pintura de Vicente Carducho: el manifiesto del academicismo español y su origen». *Archivo Español de Arte*, Madrid, 1990.
- ZARCO CUEVAS, Julián. *Pintores italianos en San Lorenzo el Real de El Escorial (1575-1613)*. Madrid: Instituto de Valencia de Don Juan, 1932.

4

Santiago Bosquet Miró

VILA-REAL EL 1925

Vista de Vila-real des del carrer de Borriana en els anys vint

Vila-real el 1925

El fet de llançar la vista enrere un segle, una centúria, 100 anys, en busca de la Vila-real de 1925, ens fa escorcollar en les hemeroteques de les diferents publicacions d'actualitat d'aquella època, en la bibliografia local, o en tots aquells documents conservats a l'Arxiu Municipal que ens mostren el dia a dia de l'activitat local, així com a l'Arxiu Parroquial on podem conèixer les veïnes i els veïns per als quals l'any 1925 seria especial, bé pel seu naixement, el seu matrimoni o, en el pitjor dels casos, per la seua defunció.

Ara fa 100 anys trobar una notícia que parlara de Vila-real en els diaris de tirada nacional era quasi sinònim que alguna desgràcia havia ocorregut. Tan sols els èxits esportius de l'aleshores vila-realenc més internacional, el ciclista Juan Bautista Llorens, omplien a sovint alguna columna dels diaris nacionals.

En la revista *Font* 24, publicada l'octubre de l'any 2022, vam encetar una sèrie d'articles dedicats a recordar fites històriques succeïdes 100 anys enrere, en aquell cas de 1923, que va continuar en el número 26 publicat a l'octubre de 2024 amb els esdeveniments que van ocórrer el 1924.

En aquest nou número de la revista *Font* citem el que va passar a Vila-real l'any 1925, un any absent de grans esdeveniments en aquesta ciutat, però que alguns d'ells convindria recordar.

Els personatges del moment

Vila-real comptava al maig de 1925 amb 17.809 habitants (8.673 homes i 9.136 dones), tots ells distribuïts en un total de 4.978 habitatges segons el Padró municipal d'habitants. Aquell any es produïren 382 naixements i 320 defuncions (172 homes i 148 dones), per la qual cosa el creixement vegetatiu va ser positiu amb una xifra de +62. Per altra banda, es van celebrar 150 matrimonis aquell any.

Segons els llibres parroquials de l'arxiprestal Sant Jaume, el 1925 es van celebrar 286 batejos (139 xiquets i 147 xiquetes), 111 casaments i 258 soterraments. A tots ells, s'haurien de sumar els celebrats a les ajudes de parròquia, tant a la capella de la Puríssima Sang com a l'església de les Alqueries.

Entre els matrimonis a Vila-real aquest 1925 cal destacar entre d'altres el celebrat el 27 de gener de 1925 entre el pèrit electricista valencià Bienvenido Marí Sales amb Pilar Latorre Sanchiz; el 29 de maig de 1925 va ser el torn del farmacèutic i fundador del

Villarreal CF José Calduch Almela amb Delfina Arrufat Cortés; el 18 de juliol de 1925 ho feia el comerciant de taronges José M. Avellana Llop amb Delfina Gilabert Chabrera; el 26 d'agost de 1925 el mecànic de Burjassot Vicente Aleixandre Roca es casava amb Isabel Diago Llavería, germana d'un altre important mecànic de l'època; el 31 d'octubre de 1925 l'industrial Pascual Moner Candau es casava amb Dolores Casalta Lahoz, i el 17 de novembre de 1925 l'industrial José Arrufat Cortés, *Trinqueter*, es casava de nou, després d'enviudar, amb Concepción Ortí Broch.

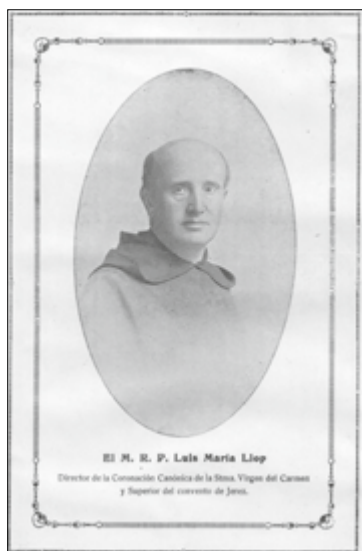
A principis de setembre, la premsa provincial publicava la petició de mà a María, la filla de l'alcalde Evaristo Olcina, pel metge Pascual Font de Mora Pobo. La parella es casaria al febrer de l'any següent.

Pel que fa a les defuncions de l'any 1925 cal destacar la del quart tinent d'alcalde, el terratinent Manuel Amorós García (1877-1925); la mort de la comare Dolores Cano Royo (1858-1925), qui avui té dedicat un centre de salut a Vila-real; o la mort a València al mes de maig del terratinent, industrial i president de la Caixa d'Estalvis de Vila-real, Trinitario Verdiá Girona (1868-1925). També seria molt sentida entre el veïnat la mort del confessor i vicari de les monges dominiques del convent del Corpus Christi, el frare dominic Tomás Rodríguez.

Alguns vila-realencs destacaven fora del seu poble aquell 1925.

Dolores Cano Royo

El pare Luis Maria Llop en l'àlbum artístic editat amb motiu de la coronació de la Mare de Déu del Carme a Jerez

Pergamí a Sarthou com a Fill Adoptiu de Xàtiva. *La Hormiga de Oro*, any XLIII, núm. 12, 25 de març de 1926

El pare carmelita Luis M. Llop Gaya (1874-1945) seria l'organitzador de la coronació canònica de la Mare de Déu del Carme a Jerez, acte celebrat el 25 d'abril, al qual acudiren entre d'altres personalitats el rei Alfons XIII i la reina Victòria Eugènia o el president del Govern Miguel Primo de Rivera.

El 9 de juliol, l'Ajuntament de Xàtiva, en sessió extraordinària, nomenava el vila-realenc Carlos Sarthou Carreres (1876-1971) Fill Adoptiu de la ciutat, on residia i exercia d'arxiver i jutge municipal, per les seues nombroses publicacions i l'estima demostrada a la ciutat xativina, on passaria gran part de la seua vida.

El més internacional dels vila-realencs del moment, el ciclista Juan Bautista Llorens Albiol (1897-1937), es proclamava campió per sisena vegada de les 24 hores d'Espanya i campió regional. També aquell any es convertia en el primer ciclista espanyol en córrer a Amèrica, concretament a Buenos Aires (Argentina), encara que en la primera cursa va caure i es va lesionar. El 13 de maig es va proclamar campió d'una carrera ciclista celebrada a València, on també van triomfar els vila-realencs Gabriel Cortés i Pascual Saura, segon i quart respectivament de la categoria nacional, i José M. Gumbau com a guanyador de la carrera de tercera categoria.

El cronista, arxiver i organista de l'Arxiprestal mossén Benito Traver García (1868-1933) era premiat en els Jocs Florals de Xest (València), amb l'obra *La influencia de la música en la educación popular*.

Portada de l'obra *Part que prengué Vilarreal en la guerra contra 'ls moros rebels de la serra d'Espadà* de Traver García

Aquell any també publicava l'obra premiada en els Jocs Florals de València de Lo Rat Penat el 1922 *Part que prengué Vilarreal en la guerra contra'ls moros rebels de la serra d'Espadà* i l'obra premiada en els Jocs Florals de València de Lo Rat Penat el 1924 *Villarreal en la Guerra de Sucesión*.

L'òpera del mestre José Goterris Sanmiguel (1873-1930), *El dragón de fuego*, era presentada al Gran Teatre del Liceu de Barcelona.

Monument a Tolosa Latour
al parc del Retiro de Madrid, obra d'Ortells

L'escultor José Ortells López (1887-1961) continuava esculpint obres a Madrid, com ara el monument de bronze al doctor Tolosa Latour ubicada a La Rosaleda del parc del Retiro (Madrid), o el monument a l'il·lustre botànic Blas Lázaro i Ibiza, primerament instal·lat a la plaça de la República Dominicana del parc del Retiro, i actualment a la Facultat de Farmàcia de la capital espanyola.

Un altre dels artistes destacats de Vila-real, José Gumbau Vidal (1907-1989), es matriculava aquell any en l'Escola Superior de Sant Carles de València.

El botànic vila-realenc Manuel Calduch Almela (1901-1981) obria el 1925 farmàcia a Almassora.

El comandant Manuel Eixea Vilar (1881-1939) era destinat al Regiment d'Infanteria de Tetuan núm. 45 de Castelló de la Plana (posteriorment Tetuan XIV).

El matador de jònecs Agustín Pobo Calpe (1900-1952) continuava sorprenent, amb la seua valentia, els espectadors de les places de bous de les comarques valencianes.

Per a augmentar l'extens viver de vocacions religioses de Vila-real, l'any 1925 era ordenat prevere l'operari diocesà José Pascual Ortells Broch, qui arribaria a ser rector de l'església de Santa Caterina de València, i professaven els vots solemnes de l'Orde Carmelita Vicente Casalta Broch (Alberto de San José) i Pascual Ortiz Bonet (Manuel de María y José), i de l'Orde Franciscà, al convent de Balaguer, Buenaventura Canós Gil. El jove Pascual Rambla Gil (1913-1984), qui arribaria a ser provincial dels franciscans de Catalunya i escriuria una biografia de sant Pasqual, ingressava a l'Escola Seràfica de Balaguer per a entrar al noviciat. Manuel Carda Giner professava solemnement al monestir de la Cova Santa els seus vots com a carmelita calçat. El franciscà Bernardino Rubert Candau i el carmelita Ludovico del Corazón de Jesús Viciado Moreno eren ordenats subdiaques pel bisbe de Segorbe Luis Amigó. A més a més, Ludovico rebria el diaconat el mateix any al Desert de les Palmes. La

jove de 19 anys Carmen Cabrera prenia l'hàbit dominic en el convent del Corpus Christi amb el nom de sor Imelda de la Inmaculada. Maria Gràcia Gil Broch professava en el convent de les Clarisses amb el nom de sor Humildad del Sagrado Rosario, mentre que Concepción López Ayet i Maximina Ortells, qui pintaria aquell any un retaule per a les puríssimes, ingressaven en el convent de Vila-real, i Maria Usó ho feia en el d'Almassora. Concepción Rubert Parra ingressava en el noviciat de la Consolació de Tortosa.

Per l'altra banda, mossén Enrique Asencio Llorca (1899-1936) era nomenat al setembre coadjutor de l'església de les Useres i poc després marxava a les Illes Balears com a capellà militar, mentre que mossén Torres, José M. Torres Montañés (1899-1975), opositava per a capellà de l'Armada aquell estiu a Madrid (arribaria a coronel del Cos Eclesiàstic de l'Armada). La germana de la Consolació Leticia Monzonís Andrés (1873-1951) era elegida primera consiliària en el Capítol General de la Congregació (de 1930 a 1951 seria superiora general).

A l'estiu, i sobretot per a les festes de setembre dedicades a la Mare de Déu de Gràcia, arribaven a la vila alguns vila-realencs i terratinents amb possessions al terme municipal per a passar les seues vacances, com així ho reflectia el *Diario de Castellón* en les seues pàgines. Entre d'altres, és el cas de Manuel Rius Arrufat (1871-1939), per aquell temps canonge arxipreste de la catedral de Tortosa, que s'instal·lava al seu maset ubicat als voltants de la sènia de Sant Roc; el baró de Mislata i Moreria, José María Musoles Martín, que s'instal·lava a l'Hort de Sant Miquel, la finca que la família posseïa entre els camins del Cedre i la Mar; l'enginyer i impressor Carlos Sarthou Francesch, que passava llargues temporades a la finca familiar coneguda com l'Hort de Sarto, avui Institut Francisc Tàrraga; l'escolapi José Ramón Moner; el capellà castrense Pascual Roca Gil; els carmelites descalços Angelo Broch i Ramón de María Amorós Arnal, aquest últim també historiador; el capellà rector de Bellreguard Vicente Moner; el terratinent Vicente Puchol; el coadjutor del Perelló José Ochando Badal; l'arxipreste de Vinaròs

Enrique Asencio Llorca.
Fons fotogràfic de Concepción Safont
Valverde – Arxiu Municipal de Vila-real

Manuel Rius Arrufat (AMVr)

Pascual Bono Boix; el cunyat d'aquest últim, l'escriptor i mestre nacional Juan Manuel Borrás Jarque, amb la seua esposa Maria Gràcia Bono Boix; la mare superiora del Col·legi de la Consolació de Requena Elvira Chulvi Vicioso, i un llarg etcètera.

Com a majors contribuents de rústica apareixien el 1925 Bautista Vilanova Roca i Vicente Puchol Sarthou, aquest últim amb residència fora de la població. Juan Bautista García Dualde era el major contribuent d'urbana, mentre que Gaspar García Ferrer ho era d'industrial i comerç.

L'àmbit polític

Amb la mort del quart tinent d'alcalde Manuel Amorós García al març del 1925, la Comissió Permanent de l'Ajuntament hagué de ser recomposta i així doncs, juntament amb l'alcalde, el farmacèutic alacantí Evaristo Olcina Doménech, i els tinents d'alcalde el comerciant José Latorre Serra (1r), l'industrial tarragoní Juan Pallarés Picón (2n) i el metge xativí Rafael Richart Masip (3r), entrava com a quart tinent d'alcalde el terratinent Ricardo Usó Iserte, fins aleshores síndic i que aquell any perdria la seua filla Consuelo de tan sols setze anys. El comerciant Pascual Parra Bellmunt se sumava a la llista de regidors. Cal destacar que dels cinc individus que formaven la Comissió Permanent de l'Ajuntament, tres eren nascuts fora de Vila-real, però acabarien sent uns veïns més per motius de treball, inclús van formar família amb joves vila-realesques com el cas d'Evaristo i Rafael, així van demostrar el seu desinterés, generositat, abnegació i sacrifici per guiar les regnes de l'esdevenir municipal, i van aportar els seus coneixements i experiència. És el clar exemple de com els forasters han contribuït a engrandir Vila-real, tant econòmicament com socialment.

El que seria alcalde al temps de la Guerra Civil, Pascual Cabrera Quemades, aleshores secretari de La Regeneradora, la Societat d'Obrers Espardenyers de la ciutat, es feia sentir per tot arreu defensant els drets dels treballadors. Aquell estiu de 1925, a la casa social es creava una cooperativa de producció d'espardenyes que acollia els treballadors aturats.

Segell de la Societat d'Obrers Espardenyers
La Regeneradora

Al gener de 1925, el banquer Santiago Verdià Iserte deixava el càrrec de president del Sindicat Agrícola Catòlic en mans de José M. Carda Saporta i al novembre passava a ser diputat provincial, a l'igual que Manuel Candau Usó, qui també seria president del Sindicat en dos períodes (1920-1923 i 1929-1932).

Esparidenyers a la casa social del carrer de l'Assumpció als anys vint (AMVr)

L'activitat de la població

Al poble, algunes obres es posaven en marxa i altres continuaven, com ara el sostre del mercat de la plaça de Colom, la reixa de l'Arxiprestal, la urbanització del passeig de l'Estació, la construcció del pou municipal conegut com la Bassa del Poble, el nou quarter de la Guàrdia Civil o un nou col·legi molt a prop del quarter (avui CEIP Concepció Arenal).

Seria al març de 1925 quan començaven les obres per a instal·lar una estructura metàl·lica amb coberta de fusta al mercat de la plaça de Colom.

Mercat cobert de la plaça de Colom (AMVr)

Tant el Sindicat Agrícola Catòlic com la Caixa d'Estalvis de Vila-real construïen cases per a gent d'economia modesta.

El 10 de gener, el bisbe de la diòcesi de Tortosa, Pedro Rocamora, concedia llicència per a la fundació d'un nou convent carmelita a Vila-real, tal volta l'últim document que va firmar, ja que pocs dies després moria. Aquell any els carmelites adquirien els terrenys ocupats per l'antic velòdrom a l'actual carrer de l'Ermida i començaven les obres per a fundar un convent nou, amb el projecte del destacat arquitecte valencià Francisco Javier Goerlich Lleó, autor entre d'altres de l'edifici del Banc de València a la capital del Túria.

Convent dels Carmelites tal i com s'inauguraria el 1927

El Ple de l'Ajuntament donava llum verda per a la construcció del magatzem dels germans Mayol Puig al camí del Cedre (avui edifici Santa Elena a l'avinguda del Cedre, núm. 24) i el magatzem de Francisco Llop Notari al Primer Sedeny.

Algunes activitats es posaven en funcionament, com el taller mecànic de José Claramonte Almela, una vaqueria al cantó del carrer de Sant Ramon amb el carrer del Mijares (actualment carrer de Joan Baptista Llorens), la tenda de teixits de José M. Pitarch Pérez i altres es traslladaven de lloc com la clínica oftalmològica del doctor Joaquín Ferrer Traginer que passava del carrer Major al carrer de Sant Pasqual.

Segons es comptabilitza en l'*Anuario-guía de la provincia de Castellón* de 1925, els comerços eren nombrosos: comerciants de taronges (40), tavernes (33), tendes de comestibles (30), fleques (20), carnisseries (9), perruqueries (13), sabateries (9), farmàcies (4), cansaladeries (9),

ebenistes (9), magatzems de materials de construcció (4), tendes de roba (8), sastreries (6), magatzems d'adobs químics (2), venda de farines (2), estancs (4), ferreteries (4), pastisseries (3), impremtes (3), timbrat de paper de seda (3), drogueries (3), paqueteries (7), pèrits agrícoles (4), pintors (3), barreteries (2), guarnicioneries (3), ferreries (2), llanderies (4), barberies (5), pirotècnies (2), rellotgeries (3), tallers mecànics (4), banquers (2), tenda d'ultramarins (3), funerària (2), escultor (1), quincalla (1), etc.

Anunci del taller d'Ortiz, Ochando, Ramos y Cía.
Guía CS, 1925

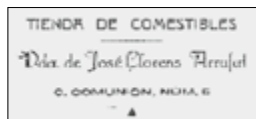
Anunci del magatzem de Pedro Cardell.
La Voz de Sóller, 1925

Anunci del magatzem d'Arbona, Rullán i Bernat.
La Voz de Sóller, 1925

Marca de Ciclos Agulleiro
enregistrada el 1925 en el BOPÍ núm. 941

Anunci de la botiga de queviures
de la Vda. de José Llorens Arrufat

Entre les indústries del 1925 podíem trobar fabricants d'espardenyes (26), constructors de carros (11), serrereries (7), fabricants d'aiguardent (3), fabricants de puntes de París (3), fabricants tèxtils (1), fabricants de paviment (2), fabricants de sabó (3), fabricants de ceres (3), fabricant de conserves (1), fabricant de xocolata (1), fabricant de gel (1), forn de calç (1), fàbrica de gasoses (2), fabricant de paper (1), etc.

Anunci de la fàbrica d'espardenyes d'Andrés Serra. *Guía CS, 1925*

Anunci de la fàbrica d'espardenyes d'Antonio Soler. *Guía CS, 1925*

Anunci de la fàbrica d'espardenyes de Manuel Gargallo. *Guía CS, 1925*

Anunci de la fàbrica d'espardenyes de Pascual Bellmunt. *Guía CS, 1925*

Anunci de la fàbrica d'espardenyes de Vicente Mulet. *Guía CS, 1925*

Anunci de la fàbrica de sabó de Rius Arrufat. *Guía CS, 1925*

Anunci de la fàbrica de ciris de Lorenzo Bosquet. *Guía CS, 1925*

El cens de ramat existent al terme indica que l'any 1925 existien 1.124 caps de bestiar equí destinats als treballs del camp. Hi havia 709 cavalls, 230 matxos i 185 burros. D'altra banda, el ramat existent a les granges sumava 387 exemplars, distribuïts entre 35 cabres i 352 ovelles. Per a l'obtenció de llet, es comptava al terme amb 150 caps de bestiar, distribuïts entre 72 vaques i 78 cabres.

Segons el Padró de les persones subjectes al pagament de l'arbitri municipal sobre circulació d'automòbils, camions, motocicletes i ciclomotors de l'any 1925, el nombre de propietaris d'automòbils a Vila-real és multiplicava quasi per dos respecte a l'any anterior i ja en sumaven 21, i alguns en tenien de lloguer com el mecànic Vicente Forcada Miralles o el germà del campió Llorens, Luis Llorens Albiol. També hi havia 6 propietaris de camions i 26 propietaris de motocicletes.

Pel que fa als carros de cavalleries era el més comú pels carrers de Vila-real, sobretot els destinats a una cavalleria major (cavall o mula) dels que figuraven 1.021 en la llista cobratòria dels subjectes obligats al pagament de l'arbitri municipal sobre trànsit rodat (carros) en l'any 1925, per a un total de 1.621 carros censats.

A la partida de Pinella es creaven dues societats de reg noves, Polo i El Greco. Aquesta última seria impulsada pel comerciant de taronges Pascual Parra Bellmunt, qui a banda de ser el que més superfície ingressaria inicialment en la societat (30 fanecades), seria en la seua finca on es perforaria el pou i seria ell el seu primer president. També a la partida del Pla Redó es constituïrien aquell 1925 dues societats de reg més, encara que aquestes eren majoritàriament per a regar finques al terme veí de Betxí, San Gonzalo i Cristo de la Piedad.

Societat de Regs El Greco

Després d'algunes protestes veïnals, l'Ajuntament es va decidir a adquirir un camió cisterna per a regar els carrers i evitar la pols que alçaven vehicles i carros. També es van produir durant l'any alguns robatoris, com al Sindicat Agrícola Catòlic La Armonía, d'on es van emportar 1.600 pessetes recaptades aquell dia; a l'alqueria de Sanchis (després del Carme), on habitaven temporalment els pares carmelites, es van endur les gallines i els conills, o a la casa de l'exportador Miguel Llopico, de la qual robaren roba i diners mentre la família treballava el raïm moscatell a Benicàssim. Els dies en què se celebrava bou per la vila, hi va haver reivindicacions perquè tancaren les tavernes, ja que molts dels rebolcons produïts pels bous eren a persones amb cert grau d'embriaguesa. També va provocar certa polèmica la sol·licitud per a obrir un cabaret al poble, que finalment es va denegar, o la falta de subministrament d'aigua potable i deficiències en la llum elèctrica durant alguns dies al mes de setembre.

El 15 de maig d'aquell any es posava en marxa un diari nou editat a Castelló de la Plana amb un nom utilitzat ja en èpoques anteriors *Diario de Castellón*, anunciat com «Rotativo de la mañana de mayor tirada y circulación de la provincia. Órgano de la Federación Castellonense de Sindicatos Agrícolas», en el qual, fins a l'any 1935 quan va desaparèixer, es publicaven diàriament notícies ocorregudes en la nostra ciutat, sovint amb crítiques a l'Alcaldia. Destaquem una portada especial per les festes de sant Pasqual dos dies després del seu primer número. L'*Heraldo de Castellón* (1888-1938) i *La Provincia Nueva* (1916-1934) serien altres diaris editats a la capital que en aquell 1925 continuaven informant de l'actualitat de Vila-real, encara que no ho feien de manera tan constant com a partir d'aquell any ho faria el *Diario de Castellón*.

Portada del *Diario de Castellón*, 17 de maig de 1925

En la festa major del mes d'octubre celebrada per l'Associació de Filles de Maria del Rosari, s'estrenava la nova carrossa, obra de l'escultor valencià José M. Ponsoda, costejada per mossén Gil i els seus germans, així com per totes les associades que depositaven donatius en una gerreta ubicada a l'entrada de la casa social. La carrossa va poder ser admirada pels carrers de València, una vegada acabada, en el seu trasllat des dels tallers de Ponsoda fins al Palau Arquebisbal de València, on quedà exposada, i on multitud de valencians i valencianes i persones dels pobles dels voltants es quedaren bocabadats amb el resultat

d'aquella rica obra d'art. Aquell any també es va estrenar una nova bandera. El director de la banda municipal, el mestre José Goterris, va compondre per a l'ocasió la peça musical *Rosario*, que s'interpretaria el primer diumenge d'octubre, dia de la festa. Ja l'any 1925, a l'entrada de la processó, es cantaria l'himne de l'Associació, compost per l'organista de l'Arxiprestal Benito Traver.

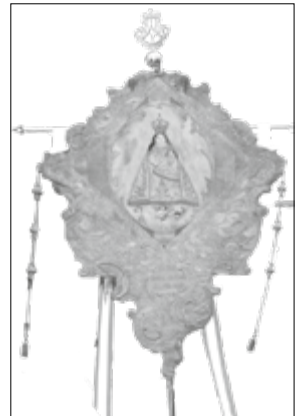
Processó del Rosari amb la carrossa nova, al seu pas pel carrer de Sant Roc. S'hi observa la reixa de l'església Arxiprestal en construcció

Mossén José Avellana al costat de la nova bandera del Rosari estrenada el 1925

En les festes de setembre es va estrenar el guió de la Mare de Déu de Gràcia, que encara s'utilitza en l'actualitat.

Les festes d'alguns carrers continuaven celebrant-se com cada any amb el màxim esplendor. És el cas dels veïns del Crist de l'Hospital; de la Mare de Déu del Pilar; de la Mare de Déu dels Àngels; de l'Eccehomo; dels veïns del carrer i de la plaça de Sant Pasqual, que festejaven tots els anys sant Francesc d'Asís i que aquell any estrenaven anda i imatge de sant Pasqual per a la processó, obra de l'escultor Pasqual Amorós, o dels veïns del carrer de la Pietat, que el 1925 organitzaven les primeres festes en honor al Crist de la Pietat.

Guió de la Mare de Déu de Gràcia

De la mà de Pascual Poré, s'organitzava la primera edició de la clàssica carrera Vila-real–Morella–Vila-real, amb dos dies de duració, 240 quilòmetres de recorregut i la participació de 22 corredors. El guanyador va ser el ciclista de Sabadell Gabriel Cruz. Tot i que la seua celebració estava prevista per als dies 17 i 18 d'octubre, es va ajornar per pluja i finalment es va celebrar els dies 24 i 25 d'octubre.

Cartell de la carrera
Vila-real–Morella–Vila-real. Font, 15

Publicitat de Ciclos Forcada.
Diario de Castellón, 141

En aquella campanya, el comerç exportador de la taronja anava a molt bon ritme. Carregaven uns 40 vagons diaris, i al març de 1925 la blanca comuna es pagava entre 8 i 12 duros el millar, mentre que l'oval i la sanguina es pagaven a preus superiors. Finalment, van eixir al voltant de 3.500 vagons de Vila-real, quantitat que haguera sigut major si les companyies ferroviàries hagueren atés les peticions de més vagons que sol·licitaven els comerciants.

Eren molts els vila-realencs que iniciaven la campanya tarongera a la comarca valenciana de la Ribera, tant treballadors com comerciants. Per exemple, José Latorre Serra destinava la meitat de la seua plantilla a treballar al poble de Carlet.

D'altra banda, la campanya estiuenca dels comerciants vila-realencs que es dedicaven al comerç del raïm moscatell a Benicàssim i Orpesa durant els mesos d'estiu seria qualificada com desastrosa pel preu baix als mercats. Mentre que la collita de figues va ser abundant i de molt bona qualitat, per això els magatzems van treballar a estall al mes d'octubre en la confecció de caixes de figues.

L'any 1925 es constituïen el Club Taurí Martínez, sota la presidència d'Ernesto Vernia Cabedo; l'Agrupació Vila-realenc de Caça i Pesca, sota la presidència de Joaquín Rubert, i el Grup Fruiter Vila-realenc, amb la presidència de Vicente Bartual Bisbal, que va obrir la seua casa social al carrer de Sant Pasqual. Alhora, altres societats es van dissoldre aquell any com el Cercle Recreatiu.

Segell del Club Taurí Martínez

Segell de l'Agrupació
Vila-realenc de Caça i Pesca

Segell del Grup Fruiter
Vila-realenc

La família Montoliu es feia càrrec l'any 1925 del molí Paquero, després que Vicent Montoliu el rebera en herència d'un terratinent valencià. Va ser l'últim molí operatiu a Vila-real.

El dia a dia a Vila-real en 1925

Diumenge, 11 de gener de 1925

En sessió extraordinària, la corporació municipal a l'Ajuntament de Vila-real nomena els reis d'Espanya, Alfons XIII de Borbó i a la seua esposa Victòria Eugènia de Battenberg, alcaldes honoraris de la ciutat.

Diumenge, 18 de gener de 1925

La Penya Excursionista de Vila-real organitza una carrera ciclista de caràcter regional de 100 quilòmetres de recorregut, amb eixida del Raval de Carme i arribada al carrer de Sant Pasqual. El seu recorregut va passar per Castelló de la Plana, Benicàssim, Orpesa i Torreblanca.

Dilluns, 19 de gener de 1925

Mor a Castelló de la Plana el bisbe de la diòcesi de Tortosa Pedro Rocamora, i és per això que les banderes de les seues socials de les societats catòliques de la ciutat onegen durant uns dies a mitja asta.

Dijous, 22 de gener de 1925

Una comissió de l'Ajuntament encapçalada per l'alcalde Evaristo Olcina, amb els tinents d'alcalde Juan Pallarés i Rafael Richart, el regidor Enrique Ribelles i altres membres del partit Unió Patriòtica, amb el president local Joaquín Font de Mora i membres del Sometent, es traslladen a Madrid amb motiu de l'homenatge al rei Alfons XIII.

Diumenge, 8 de febrer de 1925

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i la Unión de Castellón amb resultat a favor dels locals per 1 a 0.

Dilluns, 9 de març de 1925

Les corporacions municipals de Castelló de la Plana, Almassora i Vila-real celebren un acte commemoratiu en record dels veïns que van fer front, sobre el pont del riu Millars, a les tropes napoleòniques en la Guerra del Francès.

Dimarts, 17 de març de 1925

Emiliano Chiva Ángeles, de vuit anys, és atropellat per un cotxe del taller de Vicente Forcada, conduït per un dels seus mecànics, que li ocasiona la mort.

Dimecres, 18 de març de 1925

La Comissió Permanent de l'Ajuntament acorda nomenar predicador per a la Quaresma el pare franciscà Joaquín Calper Aguilera.

Divendres, 20 de març de 1925

Mor el sacerdot coadjutor de l'Arxiprestal, director de la Congregació de Lluïsos des del 1917, José Pascual Chabrera Molina, als 48 anys.

Diumenge, 22 de març de 1925

A l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia se celebra el Dia de l'Arbre amb l'assistència del governador civil i les autoritats locals.

Dilluns, 23 de març de 1925

Un jove veí de 17 anys anomenat Francisco García és atropellat per un carro. Aquest accident li provoca la mort poques hores després.

Dimarts, 24 de març de 1925

En el Ple de l'Ajuntament, l'alcalde exposa el seu malestar amb l'arxipreste Miguel Pedrós per negar-se a fer missa en Sant Pasqual amb motiu de la visita del governador civil.

Divendres, 27 de març de 1925

El Ple de l'Ajuntament aprova una important subvenció per a la creació per part del mestre Goterris de l'Escola de Música i Declamació de la Societat Musical de Vila-real.

Diumenge, 12 d'abril de 1925

El comerciant de taronges Constantino Carda guanya el concurs provincial de tir al colom entre 68 participants.

Etiqueta de taronges del magatzem de Constantino Carda Meseguer

Dimarts, 21 d'abril de 1925

Els pares carmelites compren a Pascual Vicent Torres el solar ocupat per l'antic velòdrom del camí de l'Ermita per a iniciar les obres del convent nou de la comunitat a Vila-real.

Diumenge, 26 d'abril de 1925

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el CD Onda amb resultat a favor dels locals per 5 a 2, amb l'onze següent: López, Urbaneja, Ferrer, Cabrera, Guinot, Garí, Carda, Peset, Colom, Agost i Esteve.

Divendres, 1 de maig de 1925

En la Festa del Treball, a la casa social del carrer de l'Assumpció, s'organitza un concert i un recital de poemes a càrrec de Pascual Cabrera, mentre que al nou Centre Obrer del carrer de Francesc Tàrraga (avui carrer de Pere III), que es construeix a poc a poc, se celebra el primer gran acte, on es demanen una sèrie de mesures a l'Ajuntament entre les quals destaquen la continuació de la municipalització de les aigües potables, la reducció dels preus de la llum elèctrica o millores sanitàries a la ciutat.

Diumenge, 3 de maig de 1925

Al camp de futbol es disputa un partit entre el CD Villarreal i el Cervantes de Castelló de la Plana amb resultat d'empat a 1.

Dijous, 7 de maig de 1925

S'inicia el novenari en honor a sant Pasqual a la Reial Capella, que continua tots els dies fins al divendres 15 de maig. Cada dia prediquen uns sacerdots, quasi tots fills de Vila-real: Pascual Martí Goterris, Joaquin Calper Aguilera (nascut a Onda, però resident al convent dels Franciscans de Vila-real i fundador de la Joventut Antoniana el 1917), Luis Portell (resident al convent franciscà de Vila-real durant molts anys), Pascual Moner, Pascual Fortuño Almela, José M. Torres Montañés, José Ochando Badal, José Mata Cabedo i el frare carmelita descalç Pío Mezquita Colonques.

Divendres, 15 de maig de 1925

Pren possessió de regidor de l'Ajuntament el comerciant Pascual Parra Bellmunt i com a quart tinent d'alcalde, Ricardo Usó Iserte.

Per a finalitzar el novenari a sant Pasqual, se celebra una processó eucarística per la plaça de Sant Pasqual.

Diumenge, 17 de maig de 1925

Festa major en honor a sant Pasqual, amb vigília nocturna i missa a les tres i mitja de la matinada, i missa solemne amb la presència de l'Ajuntament en Ple a les nou del matí, amb la missa de la Immaculada del mestre Goicoechea, celebrada pel rector arxipreste Miguel Pedrós i sermó a càrrec de Gaspar Archent Avellán, canonge de la catedral de València.

A les quatre i mitja de la vesprada, s'inicia la processó en honor al sant, que s'obri amb les danses dels pastorets i de les pastorettes, recuperades pel beneficiat de Sant Pasqual, Pascual Goterris, amb la presència del clergat local, de la comunitat de frares franciscans, de la corporació municipal de l'Ajuntament i presidida pel governador civil de Castelló, Pablo de Castro.

Dijous, 21 de maig de 1925

Amb motiu de les festes de sant Pasqual, se celebren a Vila-real diverses proves ciclistes, guanyades totes elles per Llorens.

Diumenge, 24 de maig de 1925

Se celebra al velòdrom del camí de l'Ermita el Campionat Regional de ciclisme en pista, on Llorens es proclama de nou campió.

Dilluns, 25 de maig de 1925

Al velòdrom del camí de l'Ermita es beneeixen les obres amb la col·locació de la primera pedra del nou convent carmelita.

Dimecres, 27 de maig de 1925

En sessió extraordinària, la corporació municipal aprova el Reglament dels funcionaris tècnics, administratius i subalterns de l'Ajuntament de Vila-real.

Diumenge, 31 de maig de 1925

El capità general de la Regió, Enrique Barreiro del Riego, ve a Vila-real i escolta missa al cambril de sant Pasqual. Després visita l'Ajuntament, totes les dependències de l'hospital municipal, on admira el Crist en la seua capella, la biblioteca dels pares franciscans, les oficines del Sometent instal·lades a la casa social de la Congregació de Lluïsos i, per últim, després d'una parada breu a casa de l'alcalde Olcina, les obres del mercat nou.

Diumenge, 7 de juny de 1925

En sessió extraordinària del Consell d'Administració de la Caixa d'Estalvis de Vila-real, és elegit president el jutge Sandalio Soriano Sanchis.

Dimecres, 10 de juny de 1925

La Comissió Municipal Permanent de l'Ajuntament acorda celebrar la festa del Corpus Christi i disposa que les despeses de cera i acompanyament musical es paguen a càrrec del pressupost municipal, i nomena predicador el pare Luis Portell de l'Orde Franciscà.

Divendres, 26 de juny de 1925

La Comissió Municipal Permanent de l'Ajuntament acorda designar Manuel Soriano Clofent com a predicador de la festa de sant Jaume. També s'acorda instal·lar fonts públiques d'aigua potable a la plaça d'Aliaga i al carrer de les Creus Velles.

Dijous, 2 de juliol de 1925

L'obrer José Mata Ramos mor electrocutat en tocar amb el cap un cable de tensió elèctrica quan treballava en una casa del carrer del Moreral.

Divendres, 10 de juliol de 1925

El guàrdia rural Baptista Cortés troba ofegat en una fila de la partida de Carinyena el veí Vicente Fortuño Ballester, de malnom *Piga*.

Dimecres, 15 de juliol de 1925

La Comissió Municipal Permanent de l'Ajuntament adjudica les obres del nou quarter de la Guàrdia Civil a Bartolomé Serra Fortuño per cinquanta-una mil pessetes amb noranta cèntims.

També s'adjudiquen les obres del grup escolar que està a prop del quarter a Vicente Marmaneu Ballester per trenta-una mil pessetes.

Dijous, 16 de juliol de 1925

El Venerable Orde Tercer del Carme celebra la festa principal de la Mare de Déu del Carme, predica al novenari el guardià franciscà del convent de Balaguer, el vila-realenc Pascual Menero Usó. S'estrenen un joc de canelobres d'argent, quatre grups de lluminàries, una capa de tissú i argent i un tron de l'escultor Pascual Amorós. L'Agrupació Coral Els XIII és l'encarregada d'ambientar musicalment la festa, dirigida per Juan Bautista Ortells.

Dilluns, 17 d'agost de 1925

Els regants de la sènia de Sant Roc celebren missa en el seu honor a l'oratori del canonge Rius, que passa els mesos d'estiu a prop del pou. Hi ha traques, passacarrers, dolçainers, banda de música i repartiment de rotllos beneïts.

Dimecres, 26 d'agost de 1925

La Comissió Permanent de l'Ajuntament designa Juan Bautista Belda Pastor, organista de la catedral de València, com a predicador en les festes en honor a la Mare de Déu de Gràcia.

Divendres, 4 de setembre de 1925

A les 18.00 hores, és rebuda a l'explanada del calvari la Mare de Déu de Gràcia per a celebrar les seues festes patronals. Prediquen durant les festes Pascual Martí, Vicente Avellana, Enrique Asencio, José Avellana, Luis Portell i Manuel Gil. Com a actes festius hi ha bous, de plaça i per la vila, vaquetes de Francisco Candau, *el Rullo*, concerts musicals, carreres pedestres i de bicicletes, serenates, castells de focs d'artifici, etc.

Dissabte, 5 de setembre de 1925

De dotze a una de la matinada es fa el trasllat, des de l'ermita de la Mare de Gràcia fins a la ciutat, del bou Golondrino, de la ramaderia de Lozano, que serà el protagonista des de les quatre fins a les set i mitja de la vesprada en el bou per la vila.

Aquell mateix dia es produeix un xicotet incendi en un dels magatzems de José Gallach Tallada, coneguts popularment com Les Barraques, al Primer Sedeny.

Diumenge, 6 de setembre de 1925

Gran festa en honor a la Mare de Déu de Gràcia amb missa coral cantada pels Lluïsos i amb sermó a càrrec del beneficiat i organista de València Juan Bautista Belda Pastor.

Dissabte, 12 de setembre de 1925

En el Saló Tàrraga s'estrena l'obra de Benito Traver *Aires de la terra*, interpretada per Els XIII.

Diumenge, 13 de setembre de 1925

Després d'honrar la patrona en les seues festes, la imatge de la Mare de Déu de Gràcia torna a la seua ermita a partir de les 16.00 h.

Aquella mateixa vesprada, una hora després, a l'encara anomenat Camp d'Esports del CD Villarreal, es disputa un derbi provincial entre el CD Villarreal i el CD Castellón. L'equip local perd per 2 a 6, tot i que la primera part acaba 2 a 1, amb gols de Sanchis i Colom, i amb un onze amb reforços forasters, format per López, Blanch II (del Cervantes de Castelló), Ferrer, Cabrera, Guinot, Galí, Peset, Agost, Colom, Sanchis i Tapia (els dos últims del Levante de València).

Diumenge, 20 de setembre de 1925

La Congregació de Lluïsos celebra la seua festa anual amb el trasllat de la imatge de la Immaculada des de l'ajuda de parròquia de la Sang fins a l'Arxiprestal, amb missa solemne i sermó del jesuïta Dies, i allí canta la seua primera missa José P. Ortells Broch.

Diumenge, 27 de setembre de 1925

A les set i mitja de la vesprada, al saló teatre del Gran Casino es produeix un incendi que provoca el pànic entre les persones allí presents, en recordar-los l'incendi encara recent del Cine La Luz de 1912. Per fortuna, no s'han de lamentar víctimes.

Dimecres, 30 de setembre de 1925

A l'església Arxiprestal, a les cinc i mitja de la vesprada s'inicia el tridu amb el qual l'Associació de Filles de Maria del Rosari es prepara per a la gran festa del diumenge següent, en la qual predicarà l'arxipreste de Vinaròs Pascual Bono Boix.

Diumenge, 4 d'octubre de 1925

Se celebra la festivitat del Santíssim Rosari, on s'estrena la nova carrossa de l'escultor Ponsoda. El sermó va a càrrec del provincial dels escolapis el pare Calasanz Rabasa.

Dissabte, 24 d'octubre de 1925

Debuta el matador de jònecs Enrique Llorens, *Figueret*, a la plaça de bous de Castelló de la Plana.

Aquell mateix dia ix des de Vila-real l'anada a Morella de la primera edició de la carrera ciclista Vila-real–Morella–Vila-real.

Diumenge, 25 d'octubre de 1925

Se celebra la tornada de la carrera ciclista Vila-real–Morella–Vila-real, des de Morella. Guanya la cursa el corredor de Sabadell Gabriel Cruz.

Dimecres, 28 d'octubre de 1925

Es produeix un incendi a la fàbrica de ciris de Lorenzo Bosquet Broch, que la deixa completament assolada.

Dimecres, 4 de novembre de 1925

La Comissió Permanent de l'Ajuntament designa Manuel Soriano Clofent com a predicador de les festes en honor a la Immaculada Concepció i el pare Ezequiel de Bétera, guardià caputxí de Castelló, com a predicador de Quaresma.

Dimecres, 11 de novembre de 1925

La Comissió Permanent de l'Ajuntament acorda adherir-se a l'homenatge projectat al dolçainer Vicente Bonet Reverter.

Dilluns, 23 de novembre de 1925

Coincidint amb les festes de la patrona de la música, santa Cecília, l'Agrupació Coral Els XIII organitza al Saló Tàrrega un homenatge al dolçainer Vicente Bonet Reverter, *Poso*, amb motiu de la seua retirada. És considerat en aquell moment el «decano de los dulzaineros de este Reino».

Diumenge, 13 de desembre de 1925

A l'església de Sant Pasqual, festa principal de la Congregació de Filles de Maria Immaculada, amb missa solemne interpretada per la massa coral dels Lluïsos, sota la direcció de mossén Jeres i sermó del canonge de la catedral de València Gaspar Archent Avellán.

Bibliografia

Anuario-guía de la provincia de Castellón (Guía CS). 1925, p. 479-490.

BOSQUET MIRÓ, Santiago. «Farà 100 anys. Vila-real el 1923». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 24. Vila-real, octubre, 2022.

— «Vila-real el 1924. Efemèrides de fa 100 anys». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 26. Vila-real, octubre, 2024.

— *Les societats de reg al terme de Vila-real*. Inèdit.

CAPELLINO CARLOS, Carlos; GUERRERO CAROT, Francisco José. «La Caja de Ahorros de Villarreal (1911-1941). Historia y obra social». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, vol. LXXXIX, gener – desembre. Castelló de la Plana, 2013, p. 177-202.

CARDA RIUS, Esteban. «El viejo mercado». *Cadafal*, butlletí informatiu de festes. Vila-real, setembre, 1991.

— «Festival de trofeos». *Cadafal*, butlletí informatiu de festes. Vila-real, setembre, 1994.

DIVERSOS AUTORS. *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*. Vila-real: Caixa Rural Catòlica Agrària, 1994.

DIVERSOS AUTORS. *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010.

FLORES SACRISTÁN, Onofre. *Vila-realencs per a recordar*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, Imprenta Sichert, 2006.

— *Vila-realencs per a recordar II*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, Canós Impressors, 2011.

FONT PITARCH, Domingo J. *Pascual Cabrera Quemades. Biografia i poesia*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2020.

GIMENO ESTORNELL, Vicent; LIZANDRA RUBIO, Joaquín; SEGURA MORENO, Pasqual Lluís. *Les festes de carrer. La religiositat popular al nostre poble Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, Impremta Ismael Miralles, 2022.

GONZALEZ I DEVÍS, Raül. *La Dictadura de Primo de Rivera a Vila-real (1923-1930)*. Treball d'investigació. Ajuntament de Vila-real – Universitat Jaume I.

HEREDIA ROBRES, Jacinto. *Efemèrides. Cronologia històrica*. Vila-real: Ateneu XXI, 2006.

— *Els carrers de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI; Ajuntament de Vila-real, Impremta Sichert, 2007.

— *Els noms de lloc al terme de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI, 2009.

JUAN NEBOT, Manuel. *Villarreal Siglo XX*, tom I. Vila-real: Impremta Miralles, 1985.

LLOP CATALÀ, Miguel. *Historia de la Asociación de Hijas de Maria del Rosario*. Vila-real, 1994.

LLORENS CANTAVELLA, Juan Bautista. *Juan Bta. Lloréns Campeón*. Vila-real: Impremta Sichert, 1997.

LÓPEZ-MELÚS, Rafael María. *IV Centenario del Carmelo en Villarreal*. Amacar, 1993.

MEZQUITA BROCH, Pascual. *La población de Vila-real. Entre el Antiguo Régimen y la Transición Demográfica 1831-1935*. Vila-real: Sar Alejandria, 2016.

MORA GOTERRIS, Paloma. *La dolçaina, un instrument d'ahir... i d'avui*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, Vilgraf, 2002.

TIRADO GIMENO, Pasqual Manuel; SEGURA MORENO, Pasqual Lluís. «La imatge de la Gràcia: aproximació a la iconografia de la Verge de Gràcia a Vila-real». *Cadafal*, butlletí informatiu de festes. Vila-real, setembre, 1982.

TOMÁS SANCHIS, Dionisio. *Catálogo de los religiosos carmelitas descalzos de la Provincia de Santa Teresa de Jesús de Aragón-Valencia (1895-1998): religiosos difuntos y exclaustros*. Roma: Teresianum, 1999.

Documentació

Correspondència. Diversos papers de l'any 1925, signatura 6573, AMVr.

Dipositària. Compte trimestral justificat. Primer trimestre, 1925, signatura 6638, AMVr.

Dipositària. Compte trimestral justificat. Segon trimestre, 1925, signatura 6640, AMVr.

Dipositària. Compte trimestral justificat. Tercer trimestre, 1925, signatura 6639, AMVr.

Dipositària. Compte trimestral justificat. Quart trimestre, 1925, signatura 6641, AMVr.

Llibre d'actes de la Junta Municipal Permanent de l'Ajuntament de Vila-real del 15 d'abril de 1924 al 7 d'octubre de 1925, signatura 4027, Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr).

Llibre d'actes de l'Ajuntament de Vila-real del 18 d'abril de 1924 al 14 de desembre de 1926, signatura 4028, AMVr.

Llibre d'actes de la Junta Municipal Permanent de l'Ajuntament de Vila-real del 16 d'octubre de 1925 al 18 de febrer de 1927, signatura 4029, AMVr.

Llicències d'obres. Peticions de veïns per a instal·lar electromotors amb la finalitat d'accionar algun tipus de maquinària, 1925, signatura 6587, AMVr.

Llista cobratòria de l'arbitri sobre automòbils, camionetes, motocicletes i *alcyonets*, 1925, signatura 6617, AMVr.

Llista cobratòria de l'arbitri sobre automòbils de luxe, 1925, signatura 6626, AMVr.

Llista cobratòria dels individus subjectes al pagament de l'arbitri sobre trànsit rodat (carros), 1925, signatura 6653, AMVr.

Llista cobratòria de l'arbitri sobre motocicletes, 1925, signatura 6669, AMVr.

Padró. Còpia del padró d'habitants, 1925, signatura 6652, AMVr.

Projecte de construcció de l'actual col·legi Concepció Arenal, 1925, signatura 6591, AMVr.

Ramaderia. Relació general del nombre i classe de ramats existents al terme, 1925, signatura 6668, AMVr.

Registre civil de defuncions. Indica nom, edat, sexe, nom del cap de família, domicili i diagnòstic, 1925, signatura 6672, AMVr.

Hemeroteca

ABC

Diario de Castellón

Diario de Valencia

El Pueblo. Diario republicano de Valencia

El Siglo Nuevo

El Sol

Heraldo de Castellón

La Correspondencia de Valencia

La Hormiga de Oro

La Provincia Nueva

La Voz

Las Provincias: Diario de Valencia

Recursos electrònics

Arxiu Municipal de Castelló: <<https://arxiumunicipal.castello.es>>.

Arxiu Municipal de Vila-real: <<http://www.solucionsinformatiques.com/arxiu/es/amv>>.

Biblioteca Virtual de Premsa Històrica: <<https://prensahistorica.mcu.es>>.

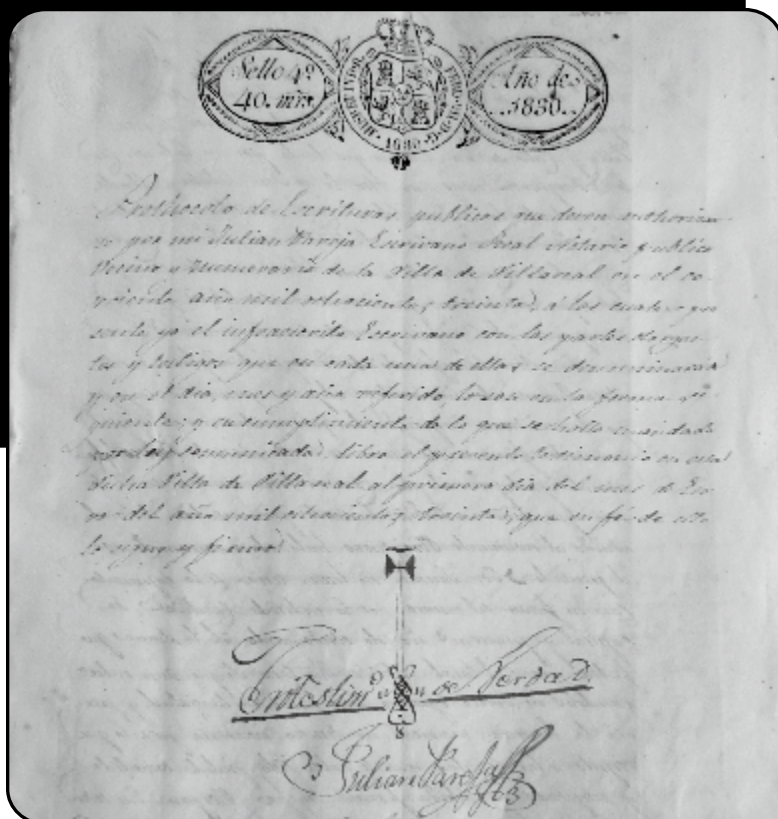
Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España:<<https://hemerotecadigital.bne.es>>.

Vilapèdia, l'enciclopèdia digital de Vila-real: <<https://vilapedia.wikis.cc/wiki>>.

Francisco Mezquita Broch

PROTOCOLS NOTARIALS DE VILA-REAL DE L'ANY 1830

Protocols notarial de Vila-real de l'any 1830

Introducció

Els protocols notarial¹ són el reflex documental dels actes de cada notari en el seu exercici professional, agrupats en un volum. Segons el *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover i Moll, són la sèrie d'escriptures matrius i altres documents que un notari o escrivà custodia amb certes formalitats. La Llei orgànica del notariat de 1862, en el seu article 17, diu:

Se entiende por protocolo la colección ordenada de las escrituras matrices autorizadas durante un año, y se formalizará en uno o más tomos encuadernados, foliados en letra y con los demás requisitos que se determinen en las instrucciones del caso.

Normalment estem habituats a acudir al notari en els actes de compravenda d'una propietat; col·loquialment es parla de l'escriptura, en la qual podem veure les característiques d'una propietat i els possibles condicionaments de tot tipus. Així mateix, també ho fem per a dictar testament, document en què una persona refereix les seues últimes voluntats sobre la transmissió de la seua propietat i altres desitjos de futur.

El notari, com a funcionari públic, està autoritzat per a donar fe de contractes i testaments, però també de molts altres fets extrajudicials, que abasten actes molts diversos que ja apareixien en la vida quotidiana del segle XIX, perquè era l'únic que podia testimoniar fets que podien tenir una validesa i una repercussió tant en el present com en el futur. En aquella societat tan influïda per l'Església, tothom sabia que els sacerdots no servien per a això, podien rebre confidències o confessions, donar consells que eren seguits moltes vegades, però si tenien pensat fer-los efectius en la vida civil havien de ser validats per un notari.

Fins a l'aprovació de la Llei orgànica del notariat de 28 de maig de 1862,² que va suposar una renovació transcendental de la institució i la seua incorporació al sistema polític liberal, el seu ordenament jurídic és complex i variable, però en la data que pretenem analitzar, 1830, sense un sistema d'estudis reglat i unificat, els notaris aprenien l'ofici al costat d'un altre notari durant anys i, després, passaven un examen davant de les autoritats competents i juraven el càrrec que els nomenava notaris o escrivans reials. Però els candidats havien de complir una sèrie de condicions personals i de capacitació, entre d'altres, ser un home lliure, amb edat mínima entre 20 i 25 anys, tenir aptitud física i ser cristià, de bons costums, veïnatge i secularitat.

¹ PAGAROLAS SABATÉ, Laureà. *Los archivos notariales. Qué son y cómo se tratan*. Gijón: Trea, 2007.

² PAGAROLAS SABATÉ, Laureà, 2007, p. 22-23.

Els notaris de Vila-real el 1830

Els notaris que van actuar com a titulars a Vila-real l'any 1830 van ser Julián Pareja, «escribano real y público por el Rey Nuestro Señor que Dios guarde domiciliado en esta villa de Villarreal», de 1797 a 1832, i Manuel Renau, igual que l'anterior, de 1798 a 1834. Els seus protocols de 1830 es troben a l'Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC): en la caixa 128, els del primer, i en la 139, els del segon. La raó d'estudiar els protocols dels dos notaris es deu al fet d'abraçar tots els actes notarials que es realitzaven a Vila-real en un any. Evidentment no comptabilitzem aquells veïns de Vila-real que acudien a notaris d'altres poblacions, que en serien una minoria, ni els veïns d'altres pobles que venien a Vila-real (15 %).

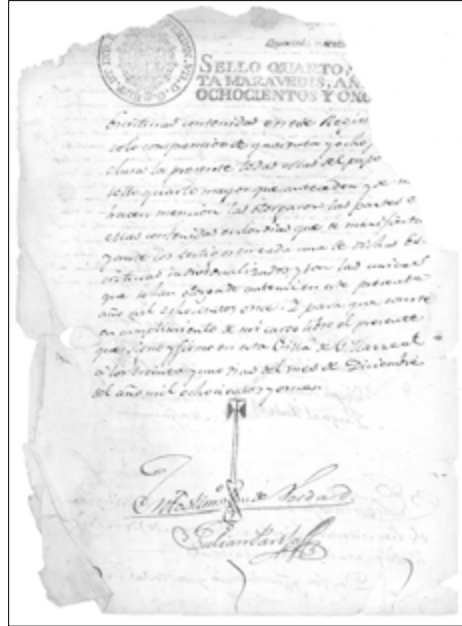
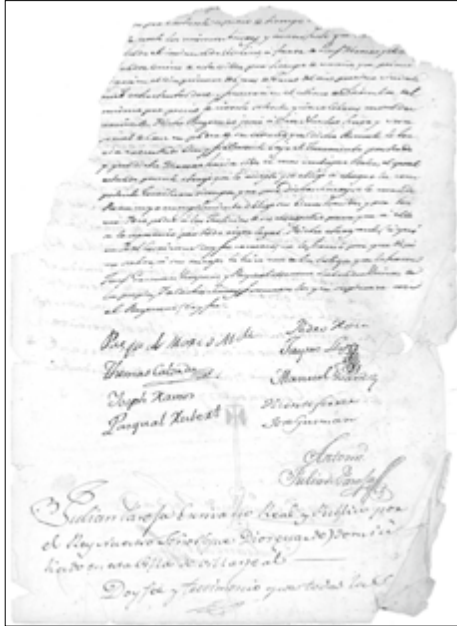
No sabem el segon cognom de Julián Pareja,³ però un testimoni de l'acte número 4 del seu volum de protocols, s'anomena José Pareja Llorens, podria ser el germà. També desconeixem el segon cognom de Manuel Renau, encara que en diferents actes apareixen Renau Ferrando, Renau García o Renau Gil, que podrien tenir parentiu familiar amb ell. Segons la nota de la citació a peu de pàgina número 3, sobre la relació de Julián Pareja amb la causa carlista, en el seu protocol de 1830, no hem trobat cap referència ideològica al respecte, excepte la menció de Manuel Boix Montoliu, veí d'Onda, com «tambor de voluntaris realistes», en el testament de son pare, veí de Vila-real, Manuel Boix Burgara (Pareja, p. 88).

El volum de protocols de Pareja té 187 fulls i el de Renau en té 200. El primer conté 176 actes notarials, mentre que el segon arriba a 300. En total, 476 actes notarials a l'any per a una població majoritàriament agrícola de més de 8.000 habitants. De totes aquestes, hi ha un 15 % que són de veïns d'altres pobles de la comarca (Borriana, Almassora, Castelló de la Plana, etc.) o de València, però suposem que de la mateixa manera devia haver-hi un nombre semblant de veïns de Vila-real que acudien a notaries de poblacions dels voltants.

Els actes notarials

No tenim cap dada comparativa, però a primera vista el conjunt d'actes notarials de J. Pareja i M. Renau sembla un volum de negocis important, bastant dinàmic, tenint en compte que la meitat es refereixen a compres i vendes de propietats, sobretot rurals, a les quals podem afegir el 7,6 % de contractes d'arrendament de terres, molt minuciosos en les condicions, i de permutes d'una propietat per una altra, que significarien la totalitat del caràcter de les activitats econòmiques.

³ Pozo, Ángel; SÉTRIN, Christine. «Tres nombres propios. Joaquín Llorens, Julián Pareja y Jaime Jordá». *Dossiers vila-realencs*. Vila-real, 2021. «Otros cabecillas menores salieron de nuestras calles a defender la causa carlista, pero no tuvieron tanto renombre como Joaquín Llorens. Uno de ellos fue Julián Pareja, del que no sabemos si guarda relación con el escribano homónimo de Vila-real».

Acta notarial de Julián Pareja, datada el 1811. Arxiu Municipal de Vila-real, signatura 9668

El 40 % que resta són diversos actes relacionats amb activitats socials: cartes de pagament per a fer front a un deute adquirit prèviament en un temps en què la gent del poble no solia acudir als bancs, perquè no n'hi havia, ni tampoc caixes d'estalvis, sinó a particulars. Aquestes arriben a aproximadament un 6 %. També estan els testaments, amb un 5 %; les fiances per a traure alguna persona de la presó; l'arrendament del cobrament de l'impost anomenat cens; el perdó d'una persona que havia comés un delictes, per part de la persona afectada; una liquidació de deutes; el pagament per substitució d'homes que havien de fer el servei militar, contractes matrimonials i altres.

Totes aquestes mostren activitats diverses d'una societat molt activa, molt viva, per a trobar-se en ple Antic Règim i estar sotmesos encara a pagaments senyorials i eclesiàstics.

En el cas del pagament que es feia a una altra persona a canvi de substituir-la en el servei militar, no era una simple substitució, sinó que comportava el pagament, en els terminis fixats prèviament, i la garantia que l'home que havia de fer el servei militar anava a complir-lo fins al final d'aquest; no oblidem que fa cent anys (1923) encara tenia una duració de tres anys⁴ i, a principi del segle XIX, el temps dels protocols notariais que estudiem (1830), era de quatre a sis anys de servei actiu, a part del temps de reserva. Per tant, aquesta possibilitat de posar substituïts havia de redactar-se amb molta cura perquè el servei militar durava molts anys i el soldat podia morir, la qual cosa no era rara a causa de guerres, malalties o

⁴ LUDENA ESPADA, Francesc Xavier; GARCIA LLORENS, Jaume (ed. lit). *Diari memoràndum de la meua estada a l'Àfrica. Melitón Espada*. Castelló de la Plana: Ajuntament i Diputació de Castelló, 2022, p. 21.

accidents propis del servei i acció d'armes. Podem entendre que aquesta facultat de substituir un jove per un altre beneficiava les classes benestants i per això es deia que al servei militar sols anaven els soldats fills de famílies pobres.

Tenim el cas de la substitució del quint Juan B. Arrufat Bonet per Manuel Alcalá Ramon (Pareja, p. 64), de la substitució de José Sancho Belliure per Francisco López Armer (Pareja, p. 72) i de la substitució de Francisco Borillo Náchter per Miguel Guinot Bargas (Pareja, p. 66). En tots els casos apareixen els pares respectius i altres persones com a garants dels pagaments acordats per la substitució, així com del compliment del total del període de servei militar.

Un altre acte notarial que trobem molt sovint són les capitulacions matrimonials, o siga, les estipulacions que es fan mitjançant document públic els futurs esposos per al règim econòmic del seu matrimoni. Hi apareixen, a part de les formalitats prèvies, la relació de les aportacions a la futura societat matrimonial, no oblidem que el matrimoni és també un contracte entre dues persones sense cap vincle jurídic anterior; per tant, hi figuren clarament les propietats de cadascun, les aportacions dineràries, mobles, aixovar i la resta d'objectes de la futura casa. Respecte a la finalitat d'aquests contractes, en aquest cas podem llegir: «A fin de que dichos futuros consortes puedan soportar los cargos de dicho matrimonio» (Pareja, p. 163, carta matrimonial de Carmela Onoll Nebot i Juan B. Nebot Gasulla).

D'aquesta manera, es pot veure com es formen els grans patrimonis en el poble entre les famílies benestants. L'amor tenia el seu protagonisme, però quasi sempre es casaven joves del mateix estatus social, els casos d'unir-se parelles de classes marcadament diferents els trobem més sovint en la literatura.

També estava el fet de les famílies que enviaven els fills als seminaris diocesans per a fer la carrera sacerdotal o als instituts o universitats perquè obtingueren la titulació de batxiller o una carrera universitària d'advocat, farmacèutic, veterinari, etc. En tots els casos significava una despesa important per a la família, perquè els estudis eren de llarga durada inclús si acadèmicament tot anava bé; a banda d'això, havien de viure fora de casa i, a més, no aportaven el possible jornal a la família com farien els que no estudiaven. No obstant això, hem pogut llegir en un altre notari que actua posteriorment⁵ que, a l'hora de fer testament, els pares especifiquen que, en el repartiment dels béns, no es compten aquestes despeses destinades als estudis dels fills, que es donen com a ben emprades. Una actitud molt significativa en el segle XIX en una societat rural que cal remarcar.

Manda que no se les impute en su haber en la división de la herencia a sus hijos Cristóbal, José Ramón y Domingo, las cantidades que respectivamente se ha gastado en librarles del servicio de armas y en la carrera de Médico cirujano que ha seguido el de José Ramón. Ni tampoco se deberán imputar las cantidades que en lo sucesivo se gastan con igual objeto y motivo con respecto a sus demás hijos debiendo

⁵ Protocol del notari de Vila-real Pedro Vicente Monfort, de 1896, t. II, p. 2025 (AHPC, caixa 829).

considerarse dichos gastos, como dádiva u obsequio en favor de los mismos. (Testament de Pascuala Batalla Cabedo, de 71 anys, viuda de Cristóbal Latorre Massó, que havien tingut set fills, un d'ells José Ramón Latorre Batalla, metge).

Apareix també en un altre cas l'acceptació del càrrec de tresorer per a un fill en la Junta del Sindicat de Regs del poble, en què el pare ha de posar una garantia per a fer front a possibles actuacions irregulars en l'exercici del càrrec del fill, per la qual cosa ha d'*acarar* (utilitza aquesta paraula, que jo encara li he sentit dir a ma mare) una finca, perquè el fill és jove i no té patrimoni. Interessant manera d'accedir a un càrrec, no sabem com, si per elecció de la resta o per un altre sistema, però de la qual s'hauria d'aprendre actualment.

Hem dit que hi ha molta casuística en els diferents i nombrosos casos de contractes d'arrendament de terres per diferents motius, però sempre per les prevencions de l'amo arrendador envers l'arrendatari:

Que no puedan pedir moderación o baja caso de que suceda peste, guerra, langosta, pocas o muchas lluvias. (Arrendament de Pascual Nebot a José Vidal Colonques, en Renau, p. 13).

Que hayan de trabajar dicha tierra a uso y costumbre de buen labrador, conservar las moreras que haya en ella y si muriese alguna plantar otra en su lugar y de buena calidad. (Juan Soler Torrent subarrenda a Vicente Eixea Notari i a Pascuala Valero, viuda de Pascual Franch, en Renau p. 112).

També hi ha casos de fiances de presó per contraban de tabac per part de Pascual Sabater Almela (Pareja, p. 61) i de Francisco Pesudo Beltrán (Pareja, p. 184).

El context històric

Escollir la data de 1830 per a fer aquest estudi té com a objectiu estudiar la situació del poble, mitjançant la font històrica dels protocols notariais d'un any, en un temps encara de l'Antic Règim, al final del regnat de Ferran VII, proper a l'inici del període constitucional i allunyat, d'altra banda, de la guerra del Francès i de la Primera Guerra Carlista. No obstant això, apareixen algunes referències a la primera d'aquestes, que havia acabat feia quinze anys, amb gestos de solidaritat i generositat que passats aquests quinze anys no s'obliden:

Que sus maridos e hijos hayan muerto en la guerra de la Independencia [...]. (Renau, acte notarial de José Ramos Carda, p. 134)

Pobres viudas que sus maridos y hijos hayan muerto en la próxima guerra con la Francia [...]. (Renau, acte notarial de Teresa Piquer, p. 138)

Durante la última guerra con la Francia [...]. (Pareja, acte notarial de Josefa Ripollés Rochera i Francisco Sancho Gilabert, p. 136)

En un altre dels actes noterials (Renau, p. 188v) en què l'Ajuntament fa una permuta amb el noble José Sancho Murat d'una part de l'hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia, del poble, per una altra propietat, apareixen els components de l'Ajuntament en el mes de desembre d'aquest any, que són els següents: Rafael Pareja,⁶ alcalde primer ordinari; Antonio Casalta Ortells, Antonio Taurá Bellmunt, Manuel Tirado Vidal, Antonio Vilar Gil, regidors; Pascual Falcó Marín i Pascual Bernad Giner, síndics. A part, en el transcurs de l'any, han aparegut com a regidors Manuel Barrué Herrero i Pascual Ferrer Jordá. Francisco Notari, com a alcalde segon, i Joaquín Segura Vidal, també com a alcalde segon, que podien haver estat substituïts pels anteriors. Seran dels últims ajuntaments nomenats segons el sistema de l'Antic Règim. A partir de 1833, a l'inici del regnat d'Isabel II, havien de ser ja alcaldes constitucionals.

Un dels pilars de la societat de l'Antic Règim és l'Església, en aquest sentit també és interessant conèixer els components del «Reverendo Clero de esta villa» (Pareja, p. 13) arran de concedir la col·lecta o el cobrament de les rendes del clero, respecte dels habitants del poble, a l'agrimensor José Dualde Linares durant un termini de dos anys. La relació dels membres del clero és la següent: Juan Antonio Ramos, vicari major; Juan Vallés, degà; José Antonio Llorens, Cristóbal Iváñez, Evaristo Ferrando, Carlos Martí, José Aucher, José Sanchis i Sebastià Pascual. La redacció de l'acte és molt minuciosa sobre les condicions del cobrament i la remuneració pel treball a José Dualde Linares. És una mena de subcontractació d'aquest veí per al cobrament d'aquest impost als habitants de Vila-real per part de l'Església. Un privilegi de l'Antic Règim.

La població

Una de les dades per les quals hem de començar l'anàlisi d'aquesta societat és conèixer la població absoluta de Vila-real cap a 1830, quan encara no ha començat l'etapa censal oficial del segle XIX i no tenim censos de població oficials a l'abast. L'últim fou el de Godoy, dut a terme el 1797, del qual sols coneixem dades globals per províncies, que foren publicades el 1801.⁷

⁶ Rafael Pareja era jutge de professió, segons el mateix protocol, i pel cognom, podia ser germà del notari titular del poble.

⁷ RODRÍGUEZ BAÑUELOS, M. Isabel. «Censos históricos: del recuento de vecinos al recuento de personas». *Índice*, núm. 89. Universitat Autònoma de Madrid, 2023, p. 11.

En el llibre de Pascual Mezquita i Santiago Vilanova, *Vida i mort en Vila-real en el segle XIX* (Ajuntament de Vila-real, 1990, Annex estadístic, p. 81-82), apareix la població de l'any 1822 en el recompte de Sebastián Miñano,⁸ 7.903 habitants, i al mateix temps els naixements i defuncions de cada any des de 1800 a 1856, per la qual cosa, si calculem el creixement natural des de la xifra de Miñano fins al mateix 1830, podem saber la població aproximada, que era de 8.880 habitants, sense tenir en compte el saldo migratori, que era escàs en aquells anys del segle XIX.

La qüestió que se'n planteja a continuació és saber els pes demogràfic en el conjunt de la població dels 1.044 veïns que apareixen en els protocols, entre els quals hi ha 255 dones (24,4 %). Al respecte, Cavanilles, a finals del segle XVIII, dona un índex de 4,5 habitants per veí, que a Casimir Melià⁹ li sembla excessiu, ell el posaria en 3,7. Com que la data que ens interessa és trenta-cinc anys més moderna, es podria baixar prudentment a 3,5, de tal manera que ens eixirien 3.654 habitants, que vindrien a ser el 41 % de la població. Una xifra significativa.

Quan apareixen les dones casades en els actes notariais, s'afegeix sempre alguna indicació com «previa licencia marital en derecho prevenido» (Renau, acte notarial de Gracia Beltrán Pesudo, casada amb Francisco Chesa Manrique, p. 35-40) o «precedida la correspondiente licencia que de marido a mujer en derecho se requiere» (Renau, acte notarial de María Carmen Seglar Cubero, casada amb Jaime Eixea Pitarch, p. 106) o «prévia la licencia marital en derecho necesario que de haber sido pedida concedida aceptada en debida forma» (Pareja, p. 29, acte notarial de Vicente Bernat Bellmunt i Rosa Broch Roca).

Aquestes citacions relacionades amb la llicència marital es refereixen, tal com diu l'acte notarial de Pascual Manzano Candau i la seua dona, Vicenta Taurá (Pareja, p. 54), a la llei 55 de Toro,¹⁰ en concret de la ciutat de Toro de l'any 1505, en temps de la reina Joana, filla dels Reis Catòlics, que encara s'aplicava i es continuaria aplicant fins i tot després de l'aprovació del Codi civil de 1889, i no acabaria d'extingir-se del tot fins a l'aprovació de l'actual Constitució de 1978.

Els oficis i professions

En un principi aquells que acudeixen al notari per a realitzar algun acte notarial, sembla que han de ser en general persones amb un patrimoni o una condició benestant. Per tant, es pot entendre que hi han de predominar aquells veïns de posició econòmica acomodada;

⁸ MIÑANO BEDOYA, Sebastián. *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal (1826-1829)*. Madrid: Pierart-Peralta, 1826-1828.

⁹ MELIÀ TENA, Casimir. *La economía de Castellón en tiempos de Cavanilles*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura, 1963, p. 10.

¹⁰ MUÑOZ GARCÍA, M. José. *Limitaciones a la capacidad de obrar de la mujer casada en el derecho histórico español. Especial referencia a las leyes 54 a 61 del ordenamiento de Toro y a su proyección*, 1989. [Tesi doctoral]. Universitat d'Extremadura, 1989.

no obstant això, hi hem trobat 3 criats, 1 jornal·ler, 6 obrers de vila, 1 peó de camins, 1 pedrer, 1 quincaller i 1 aiguader; hauria de veure's per quin motiu hi han aparegut, atés que, per l'ofici, sembla que han de ser de condició econòmica modesta.

De les 255 dones que hi apareixen, totes ho fan sense ofici o professió, excepte Pascuala López, llauradora; Vicenta Moreno, teixidora; Rosa Balaguer Linares, estanquera, i Pascuala Llanda Sancho i María Francisca Llop Gil, mestres d'escola. De tots els veïns que hi consten amb ofici, les dues tercers parts (450)¹¹ són llauradors, la qual cosa sembla habitual en un poble l'activitat econòmica principal del qual és la terra; podem considerar aquests llauradors com els que viuen de l'agricultura, bé si treballen ells o amb l'ajuda de jornal·lers de manera més o menys esporàdica; per tant, entrarien aquells que tenen propietat de terra suficient per a viure sense estretons en aquella societat de l'Antic Règim. Sols hi apareix un jornal·ler de camp, que devia ser assalariat, i també un hisendat (noble), que podríem considerar un gran propietari.

Entre els que podríem classificar, en teoria, en situació econòmica acomodada estarien els advocats (1); els notaris (2), de vegades definits com «escrivans reials»; els apotecaris o farmacèutics (2); els metges i cirurgians (6), i els veterinaris o *albeytars* (2), els quals tenien uns estudis universitaris gràcies als quals exercien la seua professió. A més, també s'hi inclouen els nobles cavallers (4), els hisendats (1), els comerciants (11), els preveres religiosos (15) i els militars (5), amb posició econòmica igualment acomodada diversa i la majoria amb privilegis feudals; en total representen una minoria que no arriba al 10 %.

L'apotecari José Onoll té dedicat un carrer a Vila-real

Després hi ha una sèrie de veïns amb ofici, que exercien un servei urbà més o menys productiu per a la societat, entre els quals destaquen per damunt de tots en nombre els espardenyers (30), els teixidors (31), els moliners (11), els carnisers (1), els ferrers (7), els forners (4) i els tractants (10).

¹¹ Entre parèntesis, el nombre dels que componen l'ofici o professió.

Dels serveis basats en una certa formació cultural o d'estudis mitjans trobem els agrimensors (12), que necessitaven coneixements bàsics matemàtics i formació cultural —aleshores encara no s'havien establert els estudis de batxillerat reglat—, molt vinculats als temes d'agricultura per a mesurar terres per a compra i venda o per divisions d'herències. A més, s'ha de pensar que a finals del segle XVIII i primer terç del XIX ja s'havia iniciat tímidament la desamortització,¹² la qual cosa implicava l'inici de la disminució de béns eclesiàstics, la conversió en béns nacionals i la subhasta posterior.

Altres serveis de certa formació cultural seran els amanuenses¹³ (6), que eren els escriptors, els que sabien escriure, i que estaven relacionats sobretot amb els advocats i notaris, atés que copiaven simplement o al dictat informes dels primers o actes notariais dels segons. També trobem els escrivans (2), que podríem relacionar-los amb l'administració en general, ja que tenien al seu càrrec la redacció i autenticació d'actes i contractes públics i actuacions judicials, governatives i administratives.¹⁴ En aquest cas estan José Font de Mora, definit simplement com a «escrivà», i José Galindo, «escrivà dels jutjats». Una altra professió és la del legista (1), que era la persona versada en lleis civils que aconsellava sobre actuacions públiques o privades, semblant a l'advocat. A més, hi ha dos estudiants i dues mestres, Pascuala Llanda Sancho i María Francisca Llop Gil. Per últim, un escultor, Pascual Candau Ballester, d'ofici artístic, que podia requerir una formació acadèmica.

També alguns càrrecs polítics: 6 regidors, 2 síndics de l'Ajuntament, 3 agutzils i 3 que havien estat alcaldes.

Queden, finalment, una sèrie d'oficis més específics que completaven els serveis d'un poble rural amb el major nombre d'habitants de la província, tret de la capital: boter, calderer (2), carreter, esquilador, estanquer, hostaler, manyà, ordinari (2), pastor (5), rajoler, sabater (2), sastre (4), soguer (2), tintorer (3) i vidrier. Aquests oficis de producció econòmica limitada representaven l'accés de classes més modestes als serveis notariais per mitjà sobretot d'actes de venda de xicotetes propietats que mostren una dinamització econòmica per a millorar lentament el patrimoni o tractar d'obtenir recursos per a dur a terme altres iniciatives econòmiques.

¹² TOMÁS Y VALIENTE, Francisco. *El marco político de la desamortización en España*. Barcelona: Ariel, 1971, p. 12-72.

¹³ MEZQUITA BROCH, Francisco. *Cap a la formació de la societat civil. Vila-real (1846-1939)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2018, p. 37.

¹⁴ *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1984.

Algunes conclusions

De tot plegat pensem que l'anàlisi dels protocols notarials representa una font històrica gens menyspreable que pot ajudar al coneixement històric d'una societat en un moment determinat. No només per a fixar parentiu i genealogia a partir dels testaments que hi apareixen, sinó també l'origen de les propietats de terra i urbanes fins a l'actualitat, però aquest no és el motiu del treball.

Conèixer la composició social d'una població pot donar-nos una idea de les característiques d'una societat que sabem que està prop d'experimentar canvis importants, encara que conserva de l'Antic Règim la denominació d'aquelles persones de l'estat noble: José Sancho Murat (Renau, p. 111), José Agustín Bas Peñarroja (Renau, p. 24), Vicente Torán Catalá (Renau, p. 118) i José Marín (Renau, p. 90-91). De la mateixa manera, en la definició d'alguns oficis s'afegeix la divisió gremial de mestre i oficial, com podem veure en el de cirurgia, apotecari, *albeytar* (veterinari) o sastre. Serà necessari arribar a la legislació de l'estat liberal, primer en la Constitució de 1812 i després en els governs progressistes de 1836, per a fer desaparèixer aquesta divisió en el règim laboral.

Carrer dedicat a Pedro Dualde Mulet, *albeytar* de professió

El treball és un intent de fer un retrat de la composició de la societat de Vila-real abans d'entrar en l'etapa liberal, presentant unes característiques que d'alguna manera presagiaven els canvis socials que havien de venir, que no van ser sobtats sinó que venien

preparant-se de manera imperceptible des de principis de segle arran de la proclamació de la Constitució de 1812.

Quasi la meitat dels que apareixen en els actes notariais són llauradors (41,9 %). La resta d'activitats econòmiques són minoritàries, però destaquen els teixidors, els espardenyers i els comerciants. No hi ha indicis d'indústria pròpiament dita, sinó d'activitats de transformació artesanal d'abast local. Sobre la puixança de l'actual indústria ceràmica, sols podem constatar l'existència de dos taulellers.

La relació del nombre d'oficis és una mostra evident sobretot per l'existència d'una cinquantena de professions per a les quals eren necessaris uns estudis, com ara agrimensors, metges, farmacèutics, veterinaris, advocats, etc. Crida l'atenció l'existència de dues dones mestres com a les úniques persones dedicades a l'ensenyament reglat. Unes professions que aniran conformant la futura classe mitjana i de les quals eixiran els dirigents de la societat liberal.

Apèndix 1: Veïns amb ofici o professió civil que requereix algun tipus d'estudis

Cognoms	Nom	Ofici o professió
Avellana	Pascual	Agrimensor
Batalla Dobón	Antonio	Metge
Bernad Giner	Pascual	Agrimensor
Boix Montoliu	Manuel	Agrimensor
Candau Ballester	Pascual	Escultor
Castell	Manuel	Amanuense
Chillida	Domingo	Apotecari
Dualde Linares	José	Agrimensor
Dualde Mulet	Pedro	<i>Albeytar</i> (mestre)
Español	Vicente	Agrimensor
Ferrer	Manuel	Agrimensor
Ferrer Ros	José	Cirurgià
Font de Mora	José	Escrivà
Font Gamboa	Andrés	Estudiant de Filosofia del col·legi de Tortosa
Galindo	José	Escrivà dels jutjats
Gil Molés	José	Cirurgià (mestre)
Jordá	Estevan	Cirurgià (oficial)
Llanda Sancho	Pascuala	Mestra
Llop Carda	Jaime	Agrimensor
Llop Gil	M. Francisca ¹⁵	Mestra
Martí Navarro	Fausto	Amanuense
Monfort	Baltasar	Amanuense i agrimensor
Mulet	Pedro	<i>Albeytar</i> (oficial)
Mulet	Pedro	Veterinari (oficial)
Nácher Cabrera	Pascual	Agrimensor
Onoll Franch	José	Apotecari (mestre)
Palau	Francisco	Cirurgià (oficial)
Pareja	Julián	Notari o escrivà reial
Pareja	Rafael	Advocat
Pareja Llorens	José	Escrivent
Pérez Soriano	Vicente	Agrimensor
Petit Renau	Manuel	Agrimensor
Petit Renau	Pascual	Agrimensor
Ponz	Estevan	Cirurgià
Ramos	José	Cirurgià (oficial)
Renau	Juan Bautista	Amanuense
Renau	Manuel	Notari o escrivà reial
Renau Fabregat	Manuel	Amanuense i escriptent
Renau Ferrando	Fernando	Estudiant
Renau García	Vicente	Agrimensor

¹⁵ En aquell moment, veïna de Borriol on feia classe a l'escola (Renau, p. 11).

Cognoms	Nom	Ofici o professió
Sebastià Gamboa	Jaime Luis	Legista major i passant d'escrivà
Soriano Ahis	Francisco	Agrimensor
Tirado	Joaquín	Amanuense
Ullman	Carlos	Brigadier d'infanteria
Viñals Laymaria	Joaquín	Amanuense
Viñes	Pascual	Cirurgià (mestre)

Apèndix II: Professions i oficis dels veïns que apareixen en els protocols

Professions i oficis	Quantitat
Administrador	1
Advocat	1
Agrimensor	14
Agutzil	1
Aiguader	1
Albeytar/veterinari	2
Amanuense/escrivà/escrivent	9
Apotecari	2
Boter	1
Calderer	2
Carnisser	1
Carreter	1
Comerciant	10
Criat	3
Escultor	1
Espardenyer	20
Esquilador	1
Estanquer	1
Estudiant	2
Ferrer	7
Fornier	6
Fuster	9
Hisendat	2
Hostaler	1
Jornaler de camp	1
Jutge	1
Legista	1
Llaurador	438
Manyà	1
Mestra	2
Metge/cirurgià	8
Moliner	12
Notari/escrivà reial	2

Professions i oficis	Quantitat
Obrer de vila	6
Ordinari	1
Pastor	3
Pedrer	1
Peó de camins	2
Prevere/clergue/frare	14
Quincaller	1
Rajoler	2
Regidor/alcalde segon	7
Sabater	2
Saboner	2
Sastre	4
Soguer	1
Soldat/militar	7
Teixidor	28
Tintorer	3
Tractant	5
Verguer (agutzil)	1
Vidrier	1

Bibliografia

- HEREDIA ROBRES, Jacinto. *Els carrers de Vila-real*. Vila-real: Ateneu XXI; Ajuntament de Vila-real, Imprenta Sichert, 2007.
- LUDEÑA ESPADA, Francesc Xavier; GARCIA LLORENS, Jaume (ed. lit). *Diari memoràndum de la meva estada a l'Àfrica*. Melitón Espada. Castelló de la Plana: Ajuntament i Diputació de Castelló, 2022.
- MELIÀ TENA, Casimir. *La economía de Castellón en tiempos de Cavanilles*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura, 1963.
- MEZQUITA BROCH, Francisco. *Cap a la formació de la societat civil. Vila-real (1846-1939)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2018.
- MEZQUITA BROCH, Pascual; VILANOVA AÑÓ, Santiago. *Vida i mort a Vila-real en el segle XIX*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 1990.
- MIÑANO BEDOYA, Sebastián. *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal (1826-1829)*. Madrid: Pierart-Peralta, 1826-1828.
- MUÑOZ GARCÍA, M. José. *Limitaciones a la capacidad de obrar de la mujer casada en el derecho histórico español. Especial referencia a las leyes 54 a 61 del ordenamiento de Toro y a su proyección*. [Tesi doctoral]. Universitat d'Extremadura, 1989.
- PAGAROLAS SABATÉ, Laureà. *Los archivos notariales. Qué son y cómo se tratan*. Gijón: Trea, 2007.
- POZO, Ángel; SÉTRIN, Christine. «Tres nombres propios. Joaquín Llorens, Julián Pareja y Jaime Jordá». *Dossiers vila-realencs*. Vila-real, 2021.
- RODRÍGUEZ BAÑUELOS, M. Isabel. «Censos históricos: del recuento de vecinos al recuento de personas». *Índice*, núm. 89. Madrid: Universitat Autònoma de Madrid, 2023.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco. *El marco político de la desamortización en España*. Barcelona: Ariel, 1971.

■ Antoni Pitarch Font

■ Domingo J. Font Pitarch

■ Juan Luis Porcar Orihuela

6

REPRESSIÓ FRANQUISTA: EL PROCEDIMENT SUMARÍSSIM 532-C-38

1º Legajo

TERCERA REGION MILITAR

Plaza de Castellón de la Plana Juzgado Militar n.º 3.

PROCEDIMIENTOS

PREVIO
CAUSA
EXPEDIENTE
INTERDINAMICO
SUMARÍSSIMO

INICIO
TERMINACION

PROCESADOS EN PRISION PREVENTIVA EL DIA 10-7-38

Antoni	Garcia Mata x	José Pitarch Clausell x
Rosa Ana	Rovira Aragones x	José Cecés Moner
José	Beigal Gasull x	
José	Tillanuel Topete x	
Jasual	Mico Olaria x	
José	Rubio Cantarella x	
Joaquín	Rubio Cantarella x	
Jaume	Vidal Vidal x	
José M ^{te}	Juan Broch x	
Feli	Notari Llob x	

JUEZ Comandante Artillería

SECRETARIO Brigada de Infantería

V. Carlos M. Amador

V. Juan M. Llob

Repressió franquista: el procediment sumaríssim 532-C-38

Introducció

Franco va començar l'assalt al poder amb un aixecament militar, però ho va aconseguir a sang i foc, no solament durant la Guerra Civil pel fracàs del colp militar, sinó durant tota la dictadura. El règim franquista (1936-1975) va crear una àmplia xarxa repressiva que tenia com a objectiu eliminar físicament i ideològica l'enemic republicà i aterrir el conjunt de la població. Per això, la repressió va abraçar tots els camps possibles i fou un instrument de dominació, humiliació i de consens forçat. La repressió fou consubstancial al règim franquista i va convertir Espanya en una immensa presó.

De tota manera, encara que totes les guerres civils solen ser les més cruentes i incivils, perquè sempre hi ha criminals a tots dos bàndols, la repressió republicana a la rereguarda contra les dretes en general -i els catòlics i religiosos en concret- va començar a l'estiu del 1936 quan el poder va passar de les autoritats legítimes als que tenien un arma entre les seues mans, perquè l'esclat revolucionari com a resposta a l'alçament franquista va fragmentar el poder dels republicans en xicotetes unitats que sempre s'imposaven per la força, tant des dels grups de milicians, com dels comitès, des dels sindicats i, fins i tot, dels partits polítics englobats en el Front Popular. Però aquesta violència inicial contra les dretes va cessar a finals de 1936, a partir de la centralització del poder local.

En canvi, una vegada acabats els enfrontaments militars dins del terme de Vila-real durant el juny de 1938, amb l'arribada dels revoltats, anomenats nacionals, la repressió franquista des de la rereguarda va seguir sent freda, sistemàtica i planificada des del poder amb l'objectiu, no ja de guanyar la guerra, sinó d'eliminar els vençuts, és a dir, els adversaris polítics que podien posar obstacles amb la voluntat dels vencedors de perpetuar-se en el poder, ja des del nacional sindicalisme per la influència dels falangistes o des del nacional catolicisme dels requetés a l'hora de crear un Movimiento Nacional que, finalment, dirigirien els tecnòcrates de l'Opus Dei.

El front de guerra. Lluita i ocupació de Vila-real

Sobre les quatre de la vesprada del dimarts 14 de juny de 1938, van arribar a Vila-real tres unitats de la IV de Navarra i marroquins a cavall de la 55a Divisió, els quals havien rebut l'ordre d'acostar-se al riu Millars per l'interior i apoderar-se dels ponts. Vingueren des de Borriol, per la via medieval de la cova del Colom o camí real, travessant les carreteres de

l'Alcora i Ribesalbes fins arribar al pont de Santa Quitèria, que no es trobava tan assetjat com el de la carretera nacional. Insòlitàment, no trobaren oposició, ni a les dues espitlleres del molí del Terraet, que formaven part de la projectada línia Millars, traçat defensiu republicà de rereguarda que havia de suposar un segon obstacle darrere de la línia compresa entre Orpesa i Corbalán.

Entrada de la IV de Navarra a Borriol, 13 de juny de 1938 (BDH)

Algunes persones que romanien al nucli urbà eixiren¹ a rebre aquells que consideraven alliberadors i, per a celebrar el fet, improvisaren un toc de campanes, que va ser breu, perquè els instruments estaven ressecs després de quasi dos anys sense voltejar-los i es movien amb moltes dificultats. Fou l'últim vol del conjunt de campanes. Alhora, els franquistes establiren defenses en diversos indrets de la ciutat per la proximitat dels republicans. Després d'aquella estranya operació militar, arribà la nit, que va ser molt tranquil·la, a diferència del que va ocórrer els dies següents.

L'endemà, dimecres 15 de juny, el coronel Leopoldo Menéndez López, cap de l'Exèrcit de Maniobra, ordenà les tropes de refresc de la Brigada CCIII una forta ofensiva² sobre Vila-real, amb la intenció de recuperar la ciutat, amb el recolzament de carros blindats i de l'artilleria ubicada als camins de la partida de Pinella. Les intenses escomeses republicanes van fer retrocedir els franquistes, tot i haver rebut tropes de reforç provinents de Castelló de la 83a Divisió i del 2n Tabor de Regulars de Ceuta. Així, els republicans arribaren a l'Hospital, creuaren el pont del Barranquet (actualment desaparegut), travessaren el carrer Major Sant Jaume i traslladaren el front de batalla al Raval de Sant Pasqual.

Durant quatre dies, els combats dins de la localitat resultaren esgarrifosos. De fet, al molí de la Vila i el seu voltant, les escaramusses entre els soldats marroquins, els requetés navarresos i les tropes republicanes acabaren, després d'exhaurir les municions, atacant-se amb les

¹ FONT PITARCH, Domingo J.; PITARCH FONT, Antoni. *La Guerra Civil a Vila-real (1936-1939)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2016.

² SALVADOR GASPÀ, Manuel. «Operaciones militares en la provincia de Castellón». *Aula Militar Bermúdez de Castro*, 2008.

baionetes i amb punyals. Així mateix, es va lluitar dins de les dependències de l'Hospital i es va produir un intens enfrontament pel control de l'edifici de la Caixa d'Estalvis de Vila-real.

D'altra banda, el mateix dimecres 15 de juny baixaven pel camí Vell de Castelló a Onda soldats de les brigades XXXVIII i LXXXIII de la 41a Divisió i de la Brigada CLXXXIX de la 68a Divisió de

l'Exèrcit de Maniobra. Els franquistes van observar que podien cercar la ciutat, aleshores, els van atacar, van replicar els republicans i van iniciar unes dures envestides en el sector conegut aleshores com el Calvari (entre el carrer del Cordó, el convent dels Carmelites i el camp del Madrigal, que aleshores no estava tancat), que durant tres dies van convertir aquella zona en un altre front bèl·lic molt actiu per l'incessant canoneig, sobretot durant les hores nocturnes.

Així mateix, una part de les tropes de l'Exèrcit Popular que van evacuar Castelló de la Plana la nit del 14 de juny, es replegaven pel marge dret del riu Millars, en el sector comprés entre la via del ferrocarril i la vora de la mar. En aquesta àrea de la partida de les Solades i el terme de Borriana, els combats també resultaren intensos, perquè les ofensives de la 83a Divisió del Cos de

l'Exèrcit de Galícia, dirigida pel general Pablo Martín Alonso, topaven amb la dificultat de combatre en un terreny d'horts de tarongers que dificultaven la visibilitat dels moviments. A més de la resistència republicana que aprofitava les nombroses séquies i reguers per a convertir-les en trinxeres o per a posar armes automàtiques amb què detenir els atacs enemics.

A més, els franquistes s'adonaren de les possibilitats que oferia la torre campanar com a lloc privilegiat d'atac i com a talaia, ja que permetia el domini d'una part important de la Plana, per això el 15 de juny instal·laren una pesada metralladora a la part de dalt, el *simolet*, amb

Interior del casino republicà després dels combats (BDH)

Trinxeres republicanes dins dels horts de tarongers (HCE)

la qual podien escometre objectius mòbils i estàtics, a banda de vigilar els moviments de l'avantguarda republicana pel sector est, des del riu Millars fins a la carretera de Borriana, i també de la rereguarda, perquè estaven fortificant-se en el marge dret del riu Sec.

La plaça de la Vila i el campanar (BDH)

Els republicans, davant la situació d'inferioritat i el perjudici que els anava a ocasionar el prominent punt de foc i d'observació, van reaccionar i van demanar reforços, que arribaren el dijous 16 de juny en forma de tren blindat, provinent de València, que s'acostava fins a la revolta de la via fèrria, al costat del molí Roqueta, des d'on disposava d'un angle de tir apropiat, i efectuava un constant canoneig contra la torre, va arribar a llançar un centenar de projectils. Tot i que l'arma automàtica del *simolet* replicava cada vegada que el comboi retrocedia o carregava les peces, uns obusos, disparats per l'artilleria franquista des de l'interior de la ciutat, esclataren molt a prop del tren blindat que va mamprendre la retirada, davant la possibilitat que la via quedara tallada i els ocupants del cuirassat foren capturats.

A banda de la pèrdua del conjunt de campanes, excepte els dos tiples, les xicotetes, per ser a la part de darrere, les conseqüències van ser la desaparició de dos dels pilars de l'estança de les campanes (que formen els ventalls de les campanes) i un tercer en estat molt precari, va quedar molt poc per a la destrucció completa del tercer cos del campanar. A més, els enderrocs caigueren sobre cases i carrers adjacents i van causar desperfectes, algunes persones recolliren fragments del bronze de les campanes per a guardar-los com a relíquia).

Malgrat tot, el diumenge 19 de juny van retornar a la ciutat els primers grups de persones que s'havien resguardat a les alqueries de la partida de Carinyena, encara que fins dos dies després no cessaren les hostilitats al terme municipal. Els testimonis presencials van parlar d'un aspecte desolador: runes i enderrocs, nombrosos cadàvers estesos pels carrers

i pels improvisats atrinxeraments, a més de cavalls i muls de transport morts, alguns rebentats i desbudellats, sobre els que voletejaven eixams de mosques. Les conseqüències d'aquella setmana van ser més de 700 soldats dels dos bàndols morts als carrers de la ciutat, que van ser soterrats, alguns en avançat estat de descomposició, a una improvisada fossa comuna al cementeri. A banda, dels més de setanta vila-realencs que van ser víctimes dels combats pels carrers, de les privacions ocasionades i, fins i tot, dels primers casos de repressió franquista.

Imatge de l'actual carrer de Pere III el dia 18 de juny de 1938 (BDH)

El front traspassà el riu Sec i la línia de combat s'estabilitzà entre Nules, Almenara, la Vall d'Uixó i Viver, es va mantenir així fins als darrers moments de la guerra. Tot i la deplorable situació de la ciutat, el dimecres 22 de juny es constituïa la Comissió Gestora que havia de regir l'Ajuntament, amb Pascual Renau Moreno com a alcalde, fins prou temps després del període bèl·lic i on hi havia majoria de carlins.

Pascual Renau Moreno (AFFA)

De forma immediata, es va posar en marxa la maquinària repressiva contra els vençuts i sospitosos de simpatitzar amb la República.

La repressió franquista

El procediment sumaríssim 532-C-38 del Jutjat Militar núm. 3 de Castelló de la Plana va encausar dotze veïns³ de Vila-real, vuit van ser condemnats a mort en sentència dictada pel consell de guerra celebrat a la ciutat el juliol de 1938 i afusellats a la localitat pocs dies després (no van ser les primeres víctimes del franquisme a la ciutat),⁴ a Castelló, l'11 de juliol de 1938). Els altres quatre encausats van ser condemnats a diferents penes de presó. Aquestes vuit víctimes de la repressió franquista afusellades formen part del total de 49

³ Tercera Región Militar. Plaza de Castellón de la Plana. Juzgado Militar nº 3. Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 532-C-38. Archivo General e Histórico de Defensa.

⁴ Ja que hi ha dos casos d'assassinats a conseqüència d'episodis de repressió extrajudicial a l'entrada de les tropes nacionals al nucli urbà i un executat, Salvador Folch Aguilera. Tercera Región Militar. Plaza de Castellón de la Plana. Juzgado Militar nº 3. Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 264-38. Archivo General e Histórico de Defensa.

executats veïns de la població, que juntament amb altres casos de morts a la presó i episodis de repressió extrajudicial eleven a 65 les víctimes mortals de la repressió franquista a la localitat. D'altra banda, si afegim els 26 morts, víctimes de la repressió a les Alqueries, que aleshores formava part del municipi de Vila-real, s'arriba a la xifra de 91 persones víctimes de la repressió.

1° Legajo- 57478 / sub 3 2-574

TERCERA REGION MILITAR

Plaza de Castellón de la Plana Juzgado Militar n.º 3.

PROCEDIMIENTOS

PREVIO
CAUSA
EXPEDIENTE
INFORMAJIMO
SUMARISIMO

N.º **532-C-38**

INICIO
TERMINACION

PROCESADOS EN PRISION PREVENTIVA EL DIA **20-7-38**

Antonio Garcia Mata x	José Pitarch Clausell x
Rosa Ana Rovira Aragonex	José Berdà Moner
José Bernat Gasull x	
José Villanueva Pego x	
Gaspar Miro Olaria x	
José Ruber Cantavella x	
Joakin Ruber Cantavella x	
Bautista Vidal Vidal x	
José M ^{te} Juan Broch x	
Feli Notari Lloch x	

JUEZ
Comandante Artilleria
D. Jacinto Ramiro Suarez

SECRETARIO
Brigada de Infanteria
D. Juan M. Lloch y Garcia

186
18 JUN 1938

Aquesta repressió franquista, que ja es va iniciar només començada la Guerra Civil en les zones controlades per l'exèrcit revoltat, va ser fruit d'una planificació sistemàtica amb una violència freda i calculada. Durant la Guerra, per als colpistes, la violència i mort van ser la base de la construcció del nou poder, una necessitat política per a mantenir i consolidar el nou projecte dictatorial i contrarevolucionari que pretenia impedir la reorganització futura de l'oponent polític. Es va actuar, des del primer moment, amb la convicció que com més dura i cruel fora la repressió i com més gent hi estiguera sotmesa, més fàcil seria aconseguir els seus objectius: destruir la República i les idees «dissolvents» que representava –des del republicanisme burgès, el laïcisme i l'autonomisme fins al socialisme i l'anarquisme que pretenia l'abolició de l'Estat–, així com les bases socials del sindicalisme i dels partits d'esquerra.

L'exèrcit és el màxim responsable d'aquesta repressió quan declara l'estat de guerra, sotmet la justícia ordinària a la militar i controla l'ordre públic i tots els grups paramilitars que exercien⁵ la violència. Calia eliminar una part de la població que havia propiciat la victòria de les esquerres en les eleccions de febrer de 1936 i deixar l'altra part tan aterrida, propiciant una involució antidemocràtica, perquè no fora possible una tornada a la situació d'abans de la revolta. Pocs dies després del colp d'Estat, el 28 de juliol de 1936, la Junta de Defensa Militar ja va promulgar l'estat de guerra en tot el territori, el qual establia la preeminència de la justícia militar sobre la legalitat republicana. Aquest ban de guerra establia excepcionals mesures de control, censura, limitació de l'exercici de drets i llibertats garantits en la Constitució de 1931 i la utilització de «la jurisdicció de guerra» amb caràcter preferent per a tota mena de delictes –no sols els de caràcter militar– i a més pel procediment sumaríssim, que reunia les condicions de rapidesa i la més absoluta indefensió⁶ dels processats.

Els franquistes a Morella, març de 1938 (BDH)

A la província de Castelló, el front de guerra va arribar a finals de març de 1938 a la comarca dels Ports, ràpidament les tropes franquistes van arribar al mar Mediterrani per Vinaròs el 15 d'abril de 1938 i malgrat l'acarnissada resistència republicana, a poc a poc i de nord a sud,

⁵ CASANOVA, Julián; GIL ANDRÉS, Carlos. *Breve historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2017.

⁶ ÁGUILA TORRES, Juan José del. «La Jurisdicción de Guerra del Franquismo». 2022, www.todoslosnombres.org

gran part de les comarques castellonenques van caure en mans de l'exèrcit revoltat: la ciutat de Castelló de la Plana i Vila-real, el 14 de juny. Finalment, el front es va estabilitzar a la serra d'Espadà –la línia XYZ– fins al Mediterrani i va romandre estable fins al final de la guerra.

El territori de la província de Castelló va viure una repressió ja en una fase més desenvolupada per la mateixa evolució del conflicte bèl·lic. Una repressió anomenada «legal», conseqüència de l'aplicació de la justícia dels vencedors –execucions després d'uns consells de guerra i procediments sumaríssims sense la més mínima garantia legal per als processats quant a la defensa dels seus drets. Distinta de l'anomenat «terror caliente», característic dels primers mesos de la guerra en les zones ocupades pels rebels, amb detencions, tortures i casos d'execucions extrajudicials en algunes poblacions. Aquesta repressió amb absència de processos legals també es donarà al nostre territori en diferents episodis, però no serà la majoritària. Per exemple, documentem quatre casos d'aquest tipus de repressió a Vila-real, dos dels quals es van produir a l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat, entre els dies 14 i 17 de juny de 1938, i que van ocasionar l'assassinat⁷ de José Pla Pitarch i de Maria Segura Fonfría.

Franco al port de Vinaròs, 31 de maig de 1938 (BDH)

La fugida d'una part de la població de les comarques de Castelló davant l'arribada de les tropes franquistes, per a evitar la repressió que posava en perill la pròpia integritat física i la de les seues famílies, així com la repressió sobre una altra gran part que s'hi va quedar, van

⁷ PORCAR ORIHUELA, Juan Luis. *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2025.

ser una constant en tots els pobles i ciutats després de l'entrada de l'exèrcit revoltat, també a Vila-real. Aquesta ocupació militar de gran part de les comarques castellonenques va suposar la militarització de diferents poblacions i la declaració de la llei marcial, de manera que la reestructuració dels diversos poders locals va anar de la mà dels militars. La principal autoritat en matèria d'ordre públic, fins a la finalització de la guerra i en els mesos posteriors, era l'exèrcit i eren els militars els qui van nomenar les primeres comissions gestores.

El primer pas de la nova maquinària policial i judicial consistia en la denúncia, que podia procedir de qualsevol persona. El denunciant no havia de provar les seues acusacions; per això, molt sovint la denúncia es va convertir en una venjança per motius de caire personal.

Les paraules de Franco: «nada tiene que temer quien no tenga las manos manchadas de sangre», amb les quals va voler tranquil·litzar la població atemorida, van ser una gran fal·làcia i van provocar la captura, empresonament i afusellament de milers de persones quan, acabada la guerra, van tornar a les seues poblacions d'origen. També van caure en el parany aquelles que no van evacuar les poblacions ocupades ni es van amagar i van confiar que no els passaria res, com és el cas d'aquests represaliats que ens ocupa. Les autoritats van establir des del primer dia de l'ocupació de les localitats centres de recepció de denúncies en els quals es formaren llargues cues de ciutadans que buscaven venjança o volien evitar que la repressió⁸ es tornara sobre ells mateixos. En gran part, aquestes denúncies eren realitzades per persones «d'ordre», eufemisme emprat al món rural per a referir-se als cacs de l'antic sistema alfonsí.

Només tres dies després de l'ocupació de Castelló per les tropes franquistes, el general en cap del cos de l'Exèrcit de Galícia ja signava un ban en el qual anunciava la constitució a Castelló i la província dels consells de guerra i jutjats militars, procediments judicials que l'Auditoria de Guerra ja estava celebrant a Morella i Benicarló per als detinguts en les zones de la província ocupades⁹ en un primer moment. En aquest context, trobem aquest primer procediment militar sumariíssim que s'inicia a Vila-real, impulsat per un jutge instructor del Jutjat Militar ubicat al Raval de Sant Pasqual, el qual obrirà diligències per ordre de l'Auditoria de l'Exèrcit d'Ocupació sobre aquestes dotze persones que ja havien estat detingudes a conseqüència de les denúncies de veïns del poble o per indagacions de les forces de seguretat.

Les noves autoritats dels municipis, ajuntaments i caps de Falange van realitzar immediatament informes dirigits a la justícia militar sobre les responsabilitats dels seus veïns durant la República i la Guerra Civil, incloent membres de comitès, consells municipals, ajuntaments, partits polítics i sindicats, i els *huidos* davant l'entrada de l'exèrcit franquista a les localitats. A Vila-real, com en tantes altres poblacions, s'inicien

⁸ GABARDA I CEBELLÁN, Vicent. *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.

⁹ PORCAR ORIHUELA, Juan Luis. 2025.

les detencions només caure la localitat en mans dels revoltats i el detinguts eren traslladats al dipòsit o a la presó municipal, a centres de detenció com la caserna de la Guàrdia Civil o la seu de la Falange, on havien de suportar vexacions, insults i agressions. El temps d'estada era indeterminat i era habitual l'obtenció de declaracions per mitjà de maltractaments i tortures.

Tal com s'ha citat abans, la violència repressiva franquista implicava l'aplicació sistemàtica dels consells de guerra. Els judicis sumaríssims s'emmarquen en l'anomenat «terror legal» –execucions conseqüència de la corresponent sentència judicial– que a partir de la primavera de 1937 va substituir, a poc a poc, el «terror caliente» –assassinats i execucions indiscriminats– dels primers mesos de la guerra. La jurisdicció militar va tenir una funció fonamental en la repressió, executava amb tota precisió i fredor una política d'extermini dels republicans i dels demòcrates i combinava l'eliminació física, mitjançant les execucions de les penes de mort, l'empresonament massiu i la discriminació dels vençuts en tots els àmbits. No era necessari que un inculpat fora acusat de fets violents per a acabar sent executat; la mera militància política o el fet d'exercir càrrecs de representació pública eren suficients per a ser acusat de rebel·lió i acabar afusellat.

Una de les escasses imatges d'un consell de guerra, apareguda en la revista *Semana*, abril de 1940 (BNE)

Aquests judicis no tenien cap garantia¹⁰ legal, però el nou règim va voler revestir la brutal repressió franquista d'una imatge de justícia i legalitat que, fins aquell moment, no tenia.¹¹ Franco subscriu el novembre de 1936 el Decret núm. 55 pel qual es crea l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit, per a articular tota la tasca repressiva a les zones ocupades amb la creació de consells de guerra per la depuració de responsabilitats.¹² Aquests procediments prescindien d'actuacions no essencials que pogueren demorar la celebració del consell de guerra en el menor termini de temps possible. Igualment es va disposar que el compliment de la sentència dictada pel consell de guerra s'executaria sense dilació després de l'aprovació de l'autoritat pertinent. La ciutat de Castelló de la Plana, com

¹⁰ Van ser òrgans il·legítims i executors d'una revenja ideològica i política contra ciutadans als quals se'ls considerava enemics, no mereixen la qualificació de tribunals de justícia per estar constituïts per militars que mancaven de qualsevol atribut d'independència propi d'un jutge, la instrucció del procediment era inquisitiva i sota el règim de secret, les diligències es practicaven amb l'auxili exclusiu de les forces de seguretat, les comissaries d'investigació i vigilància, i altres cossos policials i militars. A més, la instrucció solia anar acompanyada de tortures que desencadenaven declaracions forçades per part dels inculpats. Resultaven innegables la parcialitat i la bel·ligerància dels informes de les autoritats que es poden trobar en els consells de guerra sumaríssims.

¹¹ JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos. «La destrucción del orden republicano (apuntes jurídicos)». *Hispania Nova*. Revista de historia contemporánea, número 7, 2007.

¹² GABARDA I CEBELLÁN, Vicent. 2007.

a delegació de l'Auditoria de Guerra, va acollir en una major proporció aquests judicis sumaríssims, però també se celebraran en altres localitats importants de la província com ara Vinaròs, Benicarló, Morella, Borriana, Sogorb i Vila-real.

En el cas del procediment militar sumaríssim d'aquests dotze vila-realencs, la vista es va celebrar el 22 de juliol a Vila-real i les execucions dels condemnats a mort pocs dies després, el 10 d'agost. El següent procediment sumaríssim a veïns vila-realencs va tornar a ser col·lectiu, però en aquest cas, malgrat que les detencions també van començar a produir-se a finals de juny i primers dies de juliol de 1938, les diligències del Jutjat Militar de Vila-real acaben el 3 d'agost i el consell de guerra ja se celebrà a Castelló el 13 de setembre i, poc més d'un mes després, les dues execucions conseqüència d'aquest procediment militar ja es realitzen¹³ a la capital de la província.

El procediment sumaríssim 532-C-38

De forma immediata a l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat, es va posar en marxa la maquinària repressiva franquista: al Raval de Sant Pasqual número 4 es va ubicar l'Auditoria de Guerra, molts veïns van presentar les primeres denúncies al quarter de la Guàrdia Civil i, a més, les noves autoritats municipals van citar a declarar els familiars de les víctimes de la repressió republicana, feina de la qual es va encarregar la poetessa Angelina Abad, que ajudava a recollir les declaracions dels afectats. D'aquesta manera, van començar les primeres detencions, algunes d'aquestes mentre es combatia als carrers de la ciutat. Els arrestats eren reclosos al calabós municipal, al del quarter de la Guàrdia Civil i a l'església de la Sang, que les autoritats militars¹⁴ van habilitar com a presó local. Molt probablement, la seua elecció va ser perquè l'edifici es trobava en bon estat, ja que el temple va ser assaltat el dia 13 d'agost de 1936, però les imatges, vestimentes i efectes van ser cremats a la placeta existent davant l'entrada. Després va quedar clausurat i només va ser obert per a depositar alguns béns confiscats.

D'aquesta manera, entre finals de juny i els primers dies de juliol, encara en un context militar i amb l'angoixa de moltes persones que no van voler evacuar la ciutat perquè consideraven que no tenien delictes de sang, es van donar per tancades les diligències per tal de celebrar el primer consell de guerra, el procediment sumaríssim 532-C-38 contra:

- Antonio García Mata, *Tena*, llaurador de 48 anys, casat i afiliat a l'UGT. Va ser detingut el dia 18 de juny i estava acusat d'haver sigut milicià armat. L'opinió pública el considerava responsable de tots els fets delictius ocorreguts.

¹³ Tercera Región Militar. Plaza de Castellón de la Plana. Juzgado Militar nº 3. Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 713-C-38. Archivo General e Histórico de Defensa.

¹⁴ No es conserva cap constància documental d'aquesta decisió, encara que tots els indicis apunten en aquesta direcció. De fet, la Comissió Gestora de l'Ajuntament, a primers d'agost de 1938, va assumir les despeses de la reparació del temple i de l'arreglament dels excusats per tal d'adequar-la com a presó provisional.

- Rosa Ana Rovira Aragonés, mestressa de casa de 45 anys, parella d'Antonio García Mata i afiliada a l'UGT. Detinguda el 23 de juny, va treballar de milicià un dia. Fou titllada de borratxa i prostituta, qualificació habitual per a les dones republicanes.
- José Bernat Gasulla, llaurador, espartenyer i escombraire municipal, de 53 anys, casat, afiliat al PSOE i UGT. Va ser engarjolat el 23 de juny i acusat de regirar els cadàvers d'algunes víctimes dels republicans.
- José Villarreal Pesudo, *Ferrús*, llaurador de 44 anys, solter, afiliat a Izquierda Republicana i la CNT. Detingut el 24 de juny per haver sigut milicià armat. Tot i la insistència dels familiars, no abandonà Vila-real, adduint que no havia matat ningú i que participà en detencions perquè complia ordres del Comité Antifeixista.
- Pascual Miró Olaria, *Tono*, llaurador de 44 anys, casat i afiliat a l'UGT. Detingut el 17 de juny, una setmana després passava a disposició del comandant militar. Se li imputava haver sigut ordenança del Comité de Confiscacions, tot i la declaració al seu favor del jutge municipal Bautista Vilanova Rochera.
- José Rubert Cantavella, llaurador de 58 anys, casat i afiliat a l'UGT. Detingut el 25 de juny per haver sigut milicià armat durant un període breu i, després, a causa de l'edat, guarda rural de les terres confiscades.
- José Pitarch Clausell, *Garronet*, obrer de vila de 30 anys, casat, va estar afiliat a la Dreta Regional Valenciana i en començar la guerra, a l'UGT. Detingut el 25 de juny, va treballar de milicià armat durant tres setmanes i, posteriorment, va obtenir la incapacitat total per al servei militar per malaltia.
- Félix Notari Llop, llaurador i espartenyer de 35 anys, casat i afiliat a l'UGT. Detingut el 28 de juny per haver sigut milicià armat durant un breu temps, després va anar de voluntari al front de Terol amb la Columna Torres-Benedito durant tres mesos, fins que va tornar per malaltia.
- Bautista Vidal, maquinista de 44 anys, casat i afiliat a la CNT. Va ser engarjolat l'1 de juliol, perquè se l'acusava d'haver participat en la detenció d'una persona i va estar incomunicat a la presó local per una suposada amenaça a l'home que el denuncià.
- José María Juan Broch, obrer de vila de 45 anys, casat, membre del PSOE i de l'UGT. Tot i que la mateixa Guàrdia Civil reconeixia que no havia trobat inculpacions greus contra ell, fou detingut l'1 de juliol, per haver exercit càrrecs públics: membre de la Comissió Gestora de l'Ajuntament de Vila-real des de febrer de 1936, alcalde entre els mesos de febrer i maig de 1937 i, després, vicepresident del Consell Municipal.

José María Juan Broch (AHPC)

- José Carda Moner, llaurador de 41 anys, casat, cunyat d'Antonio García Mata i afiliat al PSOE i UGT. Fou detingut l'1 de juliol per l'acusació d'haver sigut milicià armat.
- Joaquín Rubert Cantavella, *Chichori*, jornaler de 52 anys, casat, afiliat al Partit Radical i a l'UGT. Fou detingut l'11 de juliol per haver exercit de milicià armat i de guarda rural de les finques confiscades.

El dia 16 de juliol, l'instructor donava per tancades les diligències i elevava a l'Auditoria el processament dels dotze encausats, demanaven la pena de mort per a tots, excepte per a José Pitarch Clausell, per al qual se sol·licitava trenta anys de reclusió major.

Així doncs, a correuita, el divendres 22 de juliol, un mes després de constituir-se la nova Comissió Gestora de l'Ajuntament, en un nucli urbà que encara presentava les ferides del conflicte i amb els combats armats visibles des del terme municipal, va arribar el judici, que va tenir lloc a la sala d'actes de la casa consistorial, que va ser cedit per la corporació, presumiblement, per l'exemplaritat que es volia transmetre i pel palmari afany de revenja existent, ja que no se'n va realitzar cap altre més a la ciutat. Així mateix, les autoritats militars i locals van convidar els familiars de les víctimes dels republicans, esperant, tal volta, que reberen un desagreuament i una satisfacció personal.

Antic Ajuntament de Vila-real (AMVr)

El consell de guerra, presidit pel comandant Santos Fernández Uriel, va ser una aparatosa pantomima, sense cap tipus de garanties processals, perquè es van considerar com a provats tots els fets que s'exposaven en la instrucció, tot i que la majoria de les proves que incriminaven els acusats se sustentaven en rumors. A més, nombrosos informes estaven replets de contradiccions i molts altres documents no eren més que qualificacions morals. El procediment es va dur a terme sense la compareixença de testimonis i la nul·la disposició de l'advocat de la defensa, que no havia vist els processats fins aquell dia. Les intervencions

del tribunal van incidir en el presumpte delictes dels inculpats i en les seues trajectòries polítiques i obreristes. L'al·legat del fiscal tenia un to exaltat i ple de retòrica falangista, mentre el defensor es va limitar a demanar clemència o la pena immediatament inferior. En finalitzar la vista, els acusats solament van poder manifestar la falsedat de les acusacions, ja que la indefensió era pràcticament absoluta.

Després de la suposada deliberació, el consell va dictar sentència sense poder ser objecte d'apel·lació, es va llegir la condemna als dotze encausats, la qual els punia per adhesió a la rebel·lió militar (colpidorament, per aquells que s'havien rebel·lat) i condemnava¹⁵ a mort a nou d'ells (Antonio García Mata, José Bernat Gasulla, José Villarreal Pesudo, Pascual Miró Olaria, Bautista Vidal, José Maria Juan Broch, José Carda Moner i els germans José i Joaquín Rubert Cantavella) i a trenta anys de reclusió major o reclusió perpètua als altres tres (Rosa Ana Rovira Aragonés, José Pitarch Clausell i Félix Notari Llop). La sentència va ser transmesa a l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit d'Ocupació. L'últim graó en el cas de les sentències de mort era l'«enterado del Jefe del Estado». Una vegada realitzat aquest tràmit, s'enviava l'ordre de compliment de la sentència al Govern Militar corresponent, que nomenava un jutge per a la notificació i la seua execució. Uns dies després, a José Bernat Gasulla se li va commutar la pena de mort per la de reclusió perpètua.

Al dia següent, els dotze processats ingressaren a la presó provincial de Castelló i quedaren a disposició de l'auditor de guerra, fins a l'execució de la sentència. Rosa Ana Rovira Aragonés va passar 4 anys i 9 mesos en algunes de les pitjors presons franquistes, José Pitarch Clausell va estar empresonat 4 anys i 6 mesos, Félix Notari Llop estigué tancat 5 anys i 15 dies i José Bernat Gasulla acabà passant 4 anys i 9 mesos reclòs.

Antonio García Mata (AGHD)

Al capdavant, a primeres hores del dimecres 10 d'agost de 1938, els altres vuit condemnats (Antonio García Mata, José Villarreal Pesudo, Pascual Miró Olaria, José Rubert Cantavella, Bautista Vidal, José Maria Juan Broch, José Carda Moner i Joaquín Rubert Cantavella) van ser traslladats al cementiri de Vila-real i afusellats. Aquell mateix dia, el metge forense de la presó provincial, Maximiano Alloza Vidal, certificava la mort dels vuit com a conseqüència de xoc traumàtic i hemorràgia aguda per afusellament. Tot seguit, les restes mortals de tots ells van ser soterrades en una improvisada fossa comuna que es va obrir al cementiri civil, que aleshores s'ubicava a la zona esquerra de l'entrada de l'actual recinte.

¹⁵ Tercera Región Militar. Plaza de Castellón de la Plana. Juzgado Militar nº 3. Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 532-C-38. Archivo General e Histórico de Defensa.

Poc més d'un any després, ben acabada ja la guerra, va ocórrer un fet que s'ha d'entendre com a precedent simptomàtic, ja que Ismael Centelles Salvador va morir de malaltia a la presó de l'església de la Sang el dia 21 de setembre de 1939 i els seus parents van decidir soterrar-lo al cementeri catòlic. No obstant això, dos dies després, durant la sessió¹⁶ de la Comissió Gestora de l'Ajuntament es va llegir un escrit de protesta dels familiars de víctimes dels republicans, els quals s'oposaven que aquest home, que havia sigut destacat assessor de la CNT, estiguera soterrat al costat dels immolats per Déu i per Espanya. La Comissió Gestora acordà que el seu cadàver fora traslladat a un altre lloc del cementeri i que, a partir d'aquell moment, tots aquells que moriren a la presó de la ciutat foren soterrats al cementeri catòlic si havien rebut auxilis espirituals i, en cas contrari, al cementeri civil.

Sis anys després dels afusellaments del mes d'agost de 1938, alguns dels familiars de les víctimes, encapçalats per Josefina Juan Broch, germana de l'excalde José María, i altres com Domingueta Villarreal Pesudo, van aconseguir que l'interventor municipal, Eduardo Sanz Crespo, els donara autorització per a exhumar les seues restes mortals, ja que s'anava a construir una nova vorera al lloc del cementeri civil on es trobava la fossa comuna. D'aquesta manera, el dia 6 de juliol de 1944 el conserge i els operaris del cementeri van procedir¹⁷ al desenterrament i van fer el trasllat a una nova sepultura del cementeri catòlic, on van romandre fins a l'any 1973, quan es va realitzar un segon desplaçament de les restes al nínxol on romanen en l'actualitat.

Nínxol actual (JLPO)

Uns dies després, el 19 de juliol, durant la reunió¹⁸ de la corporació municipal el regidor encarregat del cementeri, José Cabedo Girona, relatava els fets a la resta de membres i denunciava que l'exhumació s'havia fet sense que l'alcalde, José Pascual Balaguer Avellana, i ell tingueren coneixement. A més, exposava que el conserge li comunicà que l'interventor li va dir que podien traure els cossos i traslladar-los a un altre lloc. Per al·lusions, prengué la paraula l'interventor municipal i assenyalà que el conserge, de part del regidor Cabedo, li va preguntar qui eren els familiars dels soterrats, i li va respondre que només coneixia la viuda de l'excalde José María Juan i li va encarregar que els donara tot tipus de facilitats per al trasllat, però que abonaren els drets corresponents i que, a més, informara el regidor del dia de l'exhumació. El senyor

¹⁶ Sessió ordinària en 2a convocatòria del dia 23 de setembre de 1939. Llibre d'actes de les sessions de l'Ajuntament de 1939. Arxiu Municipal de Vila-real.

¹⁷ PORCAR ORIHUELA, Juan Luis. «Nínxol d'afusellats del cementeri municipal, Vila-real II». *Mapa de fosses de la Guerra Civil i el franquisme de la província de Castelló*. Castelló de la Plana: GRMHC-ArqueoAntro-GRMHV, 2017.

¹⁸ Sessió del dia 19 de juliol de 1944. Llibre d'actes de les sessions de l'Ajuntament de 1944. Arxiu Municipal de Vila-real.

Cabedo replicà que fou l'interventor qui ordenà el desenterrament i el trasllat, i va contestar l'interventor que es feia responsable de tot. Per indicació d'un altre regidor, el senyor Gil, l'interventor abandonava la sessió i, per unanimitat, es va acordar obrir un expedient per tal d'aclarir el que havia passat i les persones implicades, es va designar com a instructor el regidor Rius. També s'acordà que una comissió formada per l'alcalde i els edils Vicente Monfort Avellana i Pascual Gil Mezquita es traslladaria a Castelló i informaria el governador civil amb l'objecte d'eludir la responsabilitat de la corporació pel desenterrament, per estar prohibit en estiu i per haver-se fet sense tràmit.

Unes setmanes després, el 23 d'agost, el regidor Luis Rius Arrufat presentava en la sessió municipal¹⁹ una moció en què resumia els fets de la manera següent:

Pascual Balaguer Avellana
(AMVr)

Que el interventor del ayuntamiento de Villarreal contraviniendo lo dispuesto por las leyes y reglamentos dio autorización para que unos familiares de individuos fusilados por su actuación durante el dominio rojo, fueran exhumados y trasladados a otro sitio del cementerio. Que dicha orden la recibió el conserje y este, procedió sin tener en cuenta que no era el interventor quién, para dar la autorización, y no dio cuenta al ayuntamiento de haberlo realizado.

A més, com que s'apreciava la comissió d'un delictes i el seu enjudiciament i sanció s'escapava de l'àmbit municipal, es proposava presentar denúncia al jutge d'instrucció del partit, per tal d'esclarir el fet i sancionar els culpables, perquè segons l'article 344 del codi penal vigent:

El que practicase o hubiese hecho práctica una inhumacion contraviniendo por las leyes o reglamentos respecto al tiempo, sitio y demás formalidades prescritas para las inhumaciones, incurrirá en las penas de arresto mayor y multa de 250 a 2500 pesetas, artículo 350. El que exhumase o trasladase los restos humanos con infracción de los reglamentos y demás disposiciones de Sanidad, incurrirá en la multa de 250 a 2500 pesetas.

D'aquesta manera, la corporació va acordar denunciar al jutge els fets. Malgrat la intenció de portar l'assumpte al Jutjat, durant la tardor la Comissió Gestora va recopilar l'informe²⁰ del secretari municipal, Amado Tena, i la valoració²¹ de l'advocat assessor de l'Ajuntament, per saber si el trasllat de les despulles mortals podien constituir o no matèria delictiva. Totes dues coincidien en què els fets ressenyats no constituïen delictes, sinó una simple falta administrativa.

¹⁹ Sessió del dia 23 d'agost de 1944. Llibre d'actes de les sessions de l'Ajuntament de 1944. Arxiu Municipal de Vila-real.

²⁰ Sessió del dia 25 d'octubre de 1944. Llibre d'actes de les sessions de l'Ajuntament de 1944. Arxiu Municipal de Vila-real.

²¹ Sessió del dia 3 de novembre de 1944. Llibre d'actes de les sessions de l'Ajuntament de 1944. Arxiu Municipal de Vila-real.

No existeix cap prova documental, o no s'ha conservat, referida a una possible mesura disciplinària contra l'interventor municipal. Ben al contrari, amb certesa es pot assegurar que no hi va haver cap tipus de sanció, ja que si haguera estat suspès de feina i sou, s'hauria d'haver substituït i haguera aparegut en les actes de les sessions de la corporació. Tot i això, resulta factible pensar en un evident enfrontament entre l'alcalde, els regidors i l'interventor, el qual havia guanyat la plaça per oposició el 1916 i, en els anys posteriors, va deixar d'anar a les sessions sense justificar mai la seua absència. Només resulta constatable la seua presència en les reunions dels mesos de desembre, quan s'exposaven els pressupostos per a l'any següent, ja que tenia la competència econòmica del consistori.

A tall de conclusió

L'objectiu dels vencedors de romandre en el poder en base a l'eliminació del rival o enemic polític es va plasmar en la injusta justícia franquista a base de consells de guerra sumaríssims que, en realitat, no buscaven l'objectivitat per arribar a conèixer la veritat dels fets jutjats, sinó més aviat la condemna de l'acusat d'uns fets concrets, no sempre demostrables, però també de la pertinença a l'altre bàndol, és a dir, al de l'*auxilio a la rebelión* quan, en realitat, la Guerra Civil va començar per la rebel·lió dels seguidors de Mola, Sanjurjo i, finalment, Franco, és a dir, el bàndol vencedor que va voler acabar amb una República amb els seus defectes, però democràticament implantada a partir de la Constitució de 1931.

De tota manera, més que pensar en un pla metòdic d'extermini, sí que podem trobar certa intencionalitat de restringir la presència de persones contràries al nou règim implantat amb la Guerra Civil, bé amb condemnes a mort que de vegades pagaven justos per pecadors, a causa dels sospitosos mecanismes judicials aplicats, però també amb la confecció de llistats de persones de Vila-real desafectes i perilloses a les quals calia vigilar. De fet, amb motiu de la visita de Franco a Vila-real, el 14 de juny de 1958, als supervivents del llistat de sospitosos se'ls va prohibir eixir de casa durant tota la jornada tot recordant-los que seguien sota vigilància.

La substitució dels tribunals civils pels militars i la pantomima de molts dels judicis es pot comprovar llegint les actes que es conserven als arxius, però també el menyspreu cap als encausats per part de les autoritats municipals quan llegim en les actes municipals expressions com ara *los restos de los cadáveres de unos cuantos que fueron ejecutados por sus actividades marxistas*, la qual cosa demostra que, en realitat, no els molestava el trasllat d'unes restes mortals, sinó qui eren els traslladats.

La prova que la repressió franquista va durar tants anys com el mateix franquisme és que Franco va seguir firmant penes de mort, fins i tot, uns dies abans del seu decés.

Bibliografia

- ÁGUILA TORRES, Juan José del. «La Jurisdicción de Guerra del Franquismo». 2022, *www.todoslosnombres.org*
- CASANOVA, Julián. *Franco*. Barcelona: Editorial Crítica, 2025.
- CASANOVA, Julián; GIL ANDRÉS, Carlos. *Breve historia de España en el siglo xx*. Barcelona: Ariel, 2017.
- DOÑATE SEBASTIÁ, José Maria. «Primavera caliente (II). Recuerdos de la guerra civil». *Cadafal*, butlletí informatiu de festes. Vila-real, maig, 1990.
- FONT PITARCH, Domingo J.; PITARCH FONT, Antoni. «La repressió franquista: el cas de José Villarreal Pesudo». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, número 16. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2014.
- *La Guerra Civil a Vila-real (1936-1939)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2016.
- GABARDA I CEBELLÁN, Vicent. *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.
- *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2021.
- JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos. «La destrucción del orden republicano (apuntes jurídicos)». *Hispania Nova*. Revista de historia contemporánea, número 7, 2007.
- MEZQUITA BROCH, Pascual. *Temps difícils. Vila-real, 1931-1950*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2014.
- PORCAR ORIHUELA, Juan Luis. *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2025.
- «Nínxol d'afusellats del cementeri municipal, Vila-real II». *Mapa de fosses de la Guerra Civil i el franquisme de la província de Castelló*. Castelló de la Plana: GRMHC-ArqueoAntro-GRMHV, 2017.
- SALVADOR GASPAS, Manuel. «Operaciones militares en la provincia de Castellón». *Aula Militar Bermúdez de Castro*, 2008.

Fonts documentals

- Archivo General e Histórico de Defensa
 - Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 264-38
 - Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 532-C-38
 - Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 713-C-38
- Archivo Histórico Nacional
 - Fons Causa General: lligall 1398, expedient 5; lligall 1398, expedient 8; lligall 1403, expedient 23; lligall 1404, expedient 24
- Arxiu Municipal de Vila-real
 - Llibre d'actes de les sessions de l'Ajuntament (1938-1948)
 - Llibre de defuncions
- Cementeri Municipal de Vila-real
 - Llibre de defuncions

Fons fotogràfics

AFFA: Arxiu de Fernando Ferrer Andreu
AGHD: Archivo General e Histórico de Defensa
AHPC: Arxiu Històric Provincial de Castelló
AMVr: Arxiu Municipal de Vila-real
BDH: Biblioteca Digital Hispánica
BNE: Biblioteca Nacional de España
HCE: Historia de la Cruzada Española
JLPO: Col·lecció de Juan Luis Porcar Orihuela

Pascual Mezquita Broch

ELECCIONS A VILA-REAL DURANT LA CRISI DE LA RESTAURACIÓ (1907-1923)

Eleccions a Vila-real durant la crisi de la Restauració (1907-1923)

Introducció

En un article anterior¹ he parlat sobre les eleccions generals i municipals a Vila-real durant els primers anys del segle xx, ara vull continuar aquesta línia d'investigació fins a arribar a la Dictadura de Primo de Rivera que, entre altres factors, és conseqüència de la manipulació de la voluntat popular en les diferents eleccions generals i la poca representativitat de les Corts. Una altra qüestió seran les eleccions municipals, almenys, en els nuclis de població més grans i amb comportaments sociopolítics més allunyats dels cacics rurals. També aprofitarem per a fer una revisió del cens electoral de 1923 i així esbrinar les característiques demogràfiques, professionals i educatives de la Vila-real d'abans de la Dictadura de Primo de Rivera.

Seguint la mecànica creada durant el règim de la Restauració, el cap del Partit Conservador, Antoni Maura, després de ser nomenat president del Govern per segona vegada el 22 de gener de 1907, va convocar unes eleccions que va guanyar. D'aquesta forma va tenir la majoria en el Congrés, encara que abans havia criticat el sistema de la doble confiança (rei i Corts), instaurat durant la Restauració de 1875 i que utilitzava el frau electoral amb l'ajuda del caciquisme per a assegurar la majoria parlamentària en unes eleccions. A partir d'aquest moment encetarà la seua *revolució des de dalt*, amb l'objectiu de realitzar un canvi molt lent de les estructures de l'Estat cap a un sistema més representatiu i, de passada, evitar un canvi més dràstic, protagonitzat per les classes populars, que suposara una democratització efectiva del sistema de la Restauració. En definitiva, el que volia era assegurar el control social per part de les classes benestants, amb l'ajuda de la monarquia, de l'Església i de l'Exèrcit.

Un dels instruments del seu programa va ser la reforma de la Llei electoral liberal de 1890 i així, el 1907, es va aprovar una nova llei. En aquesta es deia que eren electors els homes majors de 25 anys, que tenien el deure de votar sota l'amenaça d'una multa en cas de no fer-ho; el càrrec de diputat era gratuït; el cens electoral era confeccionat per l'Institut Geogràfic i Estadístic sota la supervisió de la Junta Central, les provincials i municipals, presidides per jutges; en els districtes uninominals, és a dir, que només escollien un diputat (o regidor), com era el cas del districte de Castelló on estava Vila-real en les eleccions a les Corts, només es podia donar el vot a un candidat, i si s'escollien entre

¹ MEZQUITA BROCH, Pascual. «Eleccions a Vila-real durant la crisi de la Restauració (1900-1905)». *Font*, núm. 26. Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 2024, p. 133-161.

un i quatre diputats o regidors, com era el cas de les eleccions municipals a Vila-real, només es podia donar el vot a un menys del total que s'havia d'escollir; els candidats es presentaven el diumenge anterior a la votació; en els districtes on es presentaven igual nombre de candidats que diputats o regidors a escollir, aquests eren proclamats com a electes de forma automàtica (és el famós article 29) i, en conseqüència, no es votava; els que formaven les meses electorals havien de saber escriure i llegir; el dia de les votacions era en diumenge, de les 8 a les 16 hores; el vot es feia en una papereta en blanc en la qual estava escrit o imprés el nom del candidat o candidats als quals es donava el vot; després de l'escrutini, les paperetes eren cremades, i el president de la mesa tenia, dins del col·legi electoral, autoritat exclusiva per a conservar l'ordre, assegurar la llibertat dels electors i mantenir l'observança de la llei, i tenia a la seua disposició els agents de l'autoritat per a auxiliar-lo.

El cens electoral

Una primera consideració que hem de fer és el canvi que es va produir en la composició del cens electoral entre el 1900, que hem analitzat en el treball anterior abans citat, i el 1923.

Podem començar observant un augment lògic dels homes de més de 25 anys que es va produir entre les dues dates i que es manifesta en la creació de noves seccions, dins del cos electoral, per a donar-los cabuda. Primerament, mirem el nombre absolut de votants per cada districte.

Any	Districte 1	Districte 2	Districte 3	Districte 4	Total
1900	407	1.117	1.114	949	3.587
1923	569	1.373	1.662	1.229	4.833

El districte 1 passarà d'una a dues seccions i els districtes 3 i 4 passaran de tres a quatre seccions. L'augment dels votants, entre les dues dates, va ser de 1.246 (un 35 %) en total, mentre que en el districte tercer van augmentar un 49 %; en el primer, un 40 %; en el quart, un 30 %, i en el segon, un 23 %. Recordem que Espanya està travessant, durant aquest període, la transició demogràfica, que experimenta, en la seua primera part, un fort creixement poblacional pel manteniment de la natalitat en taxes altes i la reducció dràstica de la mortalitat catastròfica.

Ara veurem com va evolucionar l'edat de la població votant, tenint en compte que només es refereix als homes majors de 25 anys. El quadre ens mostra la comparació, en percentatge, dels grups d'edat entre els cens de 1900 i el de 1923.

Districte	1		2		3		4		Total	
Edats /Any	1900	1920	1900	1920	1900	1920	1900	1920	1900	1920
25-35	30	34	34	37	34	36	32	40	33	37
36-45	27	24	29	22	28	24	31	22	29	23
46-55	20	19	17	18	18	18	17	18	18	18
56-65	15	13	13	14	12	14	11	13	12	14
>65	8	9	7	9	8	8	9	7	8	8

En general, les xifres no varien excessivament entre els dos censos. En tots els districtes i en el total del poble hi ha un augment de la població adulta jove (25-35 anys), tal com caldria esperar en un context de transició demogràfica en què es produeix un manteniment d’una natalitat alta mentre que la mortalitat, sobretot la infantil, disminueix. La població vella, reduïda com cal en el cicle demogràfic esmentat abans, baixa per sota del 12 %, fet que marca l’inici de l’envelliment de la població. Per a comparar, l’any 2022 la població major de 65 anys a Vila-real era del 17,05 %, segons l’INE (Institut Nacional d’Estadística).

Finalment, les dades, en percentatge, d’alfabetització (saber llegir i escriure) van evolucionar de la manera que reflecteix el quadre següent.

Districte	1	2	3	4	Total
1900	66	27	18	20	27
1920	80	60	48	49	55

Ací, els canvis sí que són espectaculars. És evident la millora en l’alfabetització de la població ja que el total es duplica, encara que només afecta un poc més de la meitat de la població masculina adulta (la femenina seria molt més baixa). També es pot distingir per districtes la major alfabetització dels districtes del centre del poble (la secció primera del primer districte arriba al 88 % de la població masculina adulta), mentre que és quasi la meitat en els perifèrics (la secció tercera del tercer districte només arriba al 35 %). Tot indica que la diferenciació anirà lligada al diferent estatus econòmic i a la major o menor possibilitat de continuar estudiant i acabar els estudis primaris i secundaris.

Eleccions de diputats a les Corts

a) 1907

Es van celebrar el 21 d’abril i va resultar guanyador a l’Estat espanyol Antoni Maura, del Partit Conservador. L’abstenció va ser del 33 %.

La campanya va ser animada i va tenir Vila-real com a epicentre, ja que a finals de febrer hi va haver un míting de Fernando Gasset (candidat republicà) que va ser contestat per un altre de Manuel Iranzo (candidat liberal, però que aglutinava totes les forces dinàstiques) la setmana següent, de manera que es va encetar una discussió entre els dos en els mitjans periodístics afins (*El Clamor* i *La Provincia*), en els quals es va proposar la creació d'un tribunal per a debatre els candidats els programes, però no es va fer per falta d'acord respecte de les persones que jutjarien les exposicions. Després van venir les acusacions mútues de coaccions als votants i les desqualificacions personals.²

Els llocs de votació van ser els habituals i els presidents de les meses, dels diferents districtes i seccions, van ser regidors de l'Ajuntament: casa capitular i Trinitario Verdià Girona (1-1), porteria del convent de Sant Pasqual i Pascual Villarreal Llop (2-1), capella de Mare de Déu de Gràcia i Vicente Vidal Ferrer (2-2), casa del carrer de l'Ermita, 94 i Cristóbal Arrufat Canós (2-3), escola de xiquetes de la plaça de Colom i Pascual Renau Ortiz (3-1), capella de la Mare de Déu dels Àngels i José Beltrán Bellmunt (3-2), Hospital Municipal i José García Renau (3-3), porteria del convent del Carme i Francisco Corbató Broch (4-1), escola de xiquetes de la Torre i Joaquín Juan Marco (4-2), i escola de xiquets de les Alqueries i Juan Bautista Molés Ros (4-3).

Els resultats oficials que apareixen en la documentació municipal³ són els del quadre següent.

	1-1	2-1	2-2	2-3	3-1	3-2	3-3	4-1	4-2	4-3	Total	%
Cens	431	402	406	420	364	383	455	336	258	389	3.844	100
Votants	358	335	315	329	273	306	337	255	188	272	2.968	77
Manuel Iranzo Benedito	253	276	275	289	226	255	288	193	156	150	2.361	61
Fernando Gasset Lacasaña	105	59	40	39	45	51	49	62	32	122	604	16
Vicente Peset Doñate				1								0,026
José Pablo Iglesias				1								0,026
En blanc					1							0,026

Segons els presidents de les meses, tota la votació es va realitzar sense incidents.

² ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen. *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-23*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1998, p. 57-60.

³ Document 23/1907, Arxiu Municipal de Vila-real.

Capella de la Mare de Déu de Gràcia i capella de la Mare de Déu dels Àngels en l'actualitat

La premsa⁴ ens diu que al districte de Castelló, al qual pertany Vila-real, va resultar guanyador el candidat governamental Manuel Iranzo⁵ amb 5.788 vots enfront del republicà Fernando Gasset amb 5.387. Encara que Gasset va guanyar a Castelló de la Plana, Iranzo ho va fer en la resta dels pobles del districte (Vila-real, Almassora, Borriol, Benicàssim i Orpesa) i va superar la diferència en contra que tenia a la capital, on va guanyar el republicà. A Vila-real Iranzo va obtenir 2.362 vots, i Gasset, 604 vots. El guanyador va anar a rebre l'aclamació popular a Vila-real:

En el tranvía de las dos de la tarde ha marchado a Villarreal el joven diputado electo por Castellón, don Manuel Iranzo. Los villarrealenses le prepararon al candidato triunfante un gran recibimiento.

A Castelló capital, en canvi, l'ambient era el contrari, la premsa es queixà de l'excessiva presència de la força pública en la via pública, inclús dins dels col·legis electorals (que la llei prohibia). Tot i la impecable màquina electoral dels republicans, la derrota republicana s'atribueix al gran suport del poble de Vila-real al candidat dinàstic, encara que reforçat per la intimidació de patrulles de la Guàrdia Civil, notaris, delegats i inspectors. Finalment, alguns aconsellaven al governador civil que fera eixir la Guàrdia Civil per Castelló, davant

⁴ *Heraldo de Castellón*, 22 d'abril de 1907. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

⁵ Amb el Partit Liberal va ser diputat per Albaida diverses vegades abans de ser-ho de Castelló. Llicenciat en Dret, va ser el fundador, el 1911, del Servei Meteorològic de Llevant i en va ser el president fins a la seua mort el 1921. Segons Francesc Martínez Gallego, en *Diccionario biográfico de políticos valencianos, 1810-2003*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2003.

del perill d'atacs físics dels republicans perdedors contra els dinàstics guanyadors, però els primers no van provocar cap incident.

La premsa monàrquica⁶ es felicita per la victòria i «restar un distrito al caciquismo republicano», també es farà una serenata davant la casa del nou diputat així com altres manifestacions de simpatia.

Estat actual de l'antiga casa capitular, lloc de votació del districte primer, secció primera

Les comunicacions entre el governador civil de Castelló i el ministre de Governació, La Cierva, ens indiquen que des de març s'estava organitzant el procés electoral per aconseguir la derrota dels republicans amb l'enviament d'un nombre elevat de delegats, la suspensió de l'alcalde de Castelló de la Plana i la presència d'un bon grapat de membres de la Guàrdia Civil. Tot i això, la victòria va ser per un escàs nombre de vots i els republicans van presentar una protesta per la compra de vots i l'aparició de sufragis emesos per morts i absents, i també per l'actuació arbitrària dels delegats governatius favorable al candidat governamental Iranzo.⁷

b) 1910

La celebració de les eleccions va ser el 8 de maig i José Canalejas, del Partit Liberal, va ser el guanyador a l'Estat espanyol. L'abstenció va ser del 17 %.

⁶ *La Provincia*, 22 d'abril de 1907. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

⁷ GUTIÉRREZ LLORET, Rosa Ana; ZURITA ALDEGUER, Rafael. «El encasillado en las elecciones de la España de la Restauración: Murcia y el País Valenciano en 1907». *Historia contemporánea*. Universitat del País Basc, 2001, p. 322-323.

No hi va haver eleccions pel districte de Castelló, al qual pertanyia Vila-real, i una setmana abans, l'1 de maig, es va proclamar candidat electe⁸ pel districte de Castelló a Emilio Santa Cruz Chordi,⁹ el qual havia estat presentat pels exdiputats provincials Mateo Asensi, Fernando Gasset i Gaspar Juan Gil.¹⁰ El diputat electe era d'orientació republicana ja que la premsa anota que en eixir de la sala de l'Audiència de Castelló, on es va realitzar l'acte, va ser aclamat per un grup de republicans.

La premsa republicana¹¹ fa menció del míting republicà de Vila-real que es va celebrar l'1 de maig, en el qual, durant les intervencions dels diferents oradors republicans (Gasset, Santa Cruz, Juan Valls, Agustín Gómez, Carles Selma, Manuel Bueso), un grup de xiquets i dones van intentar rebentar l'acte amb crits i, una vegada acabat aquest, quan desfilaven pel carrer Major, van ser increpats per dones («discípulas de los frailes») i joves («luisas y bellidistas»), a la qual cosa van contestar els republicans amb vives; finalment, la guàrdia municipal i la Guàrdia Civil hi van intervenir per a posar ordre. En el camí de tornada, la comitiva va ser entrebancada amb diferents obstacles i va ser apedregada i tirotejada. El diari explica els fets per l'augment de seguidors del partit republicà a Vila-real. Finalment, felicità els caps del republicanisme de Vila-real, Manuel Usó i el metge José Gil Valero.

En la premsa monàrquica¹² també es fa referència al míting republicà i coincideix en la major part dels esdeveniments, amb lleugeres modificacions: crits contra les escoles laïques, mentre que es van lloar en els diferents parlaments, llançament de pedres contra els assistents al míting i els carruatges que portaven els republicans, col·locació de pedres a la carretera per a dificultar el pas dels vehicles, acompanyament intimidatori fins al pont del Millars i presència de la Guàrdia Civil com a protecció. També hi afegeix que no es va produir la menor contusió sobre persones. No parla de tirs.

c) 1914

Les eleccions es van celebrar el 8 de març i el guanyador a l'Estat espanyol va ser el conservador Eduardo Dato. L'abstenció va ser del 24 %.

Com en l'anterior elecció, tampoc ara n'hi va haver al districte de Castelló (al qual pertanyia Vila-real). Així, l'1 de març va tornar a ser escollit com a diputat electe, gràcies a l'article 29,

⁸ Segons la Llei electoral de 1907, en el seu article 29, si només es presentava un candidat en una circumscripció quedava proclamat escollit de forma automàtica.

⁹ Nascut a Múrcia, es va instal·lar a Castelló de la Plana a finals del segle XIX, com a corredor de comerç. Va intentar ser escollit com a diputat dins del partit Unió Republicana, de Nicolás Salmerón, i va passar després al Republicà Radical, d'Alejandro Lerroux, pel qual va eixir diputat diverses vegades durant els anys deu. També va ser director del diari republicà *El Clamor*. Segons Vicent Sanz Rozalén, en *Diccionario biográfico de políticos valencianos 1810-2003*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2003.

¹⁰ *Heraldo de Castellón*, 2 de maig de 1910. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

¹¹ *El Clamor*, 2 de maig de 1910. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

¹² *La Provincia*, 2 de maig de 1910. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

Emilio Santa Cruz Chordi, ja que va ser l'única candidatura que es va presentar de la mà de Francisco de Paula Amat. La premsa¹³ comenta que el diputat electe va rebre moltes felicitacions i es van engalanar els balcons del Centre Republicà del carrer de Ruiz Zorrilla i de l'Ateneu Radical.

d) 1916

Aquestes es van celebrar el 9 d'abril i el guanyador estatal va ser el liberal comte de Romanones. L'abstenció va ser del 20 %.

Una altra vegada, no hi va haver eleccions al districte de Castelló ja que la setmana anterior a les eleccions, en ser proclamats els candidats pel districte, el republicà Emilio Santa Cruz va ser l'únic presentat i, per consegüent, va ser nomenat electe.

També el Centre Republicà, l'Ateneu Radical així com el Cercle del partit del raval de Sant Fèlix van col·locar ornamentació al balcó amb motiu de la proclamació del candidat republicà.¹⁴

e) 1918

Es va realitzar el 24 de febrer i el guanyador a l'Estat va ser Manuel García Prieto, del Partit Liberal. L'abstenció va ser del 29 %.

Aquesta vegada sí que hi va haver eleccions al districte de Castelló, on va guanyar el republicà Emilio Santa Cruz, encara que a Vila-real hi va haver una abstenció quasi de tots els electors i només van votar els funcionaris, que tenien l'obligació de votar per llei.¹⁵

L'abstenció a Vila-real representa la protesta davant les autoritats estatals, a causa de la falta d'ajuda a la població, davant la crisi que aquesta travessava per no poder exportar les taronges a França. El 15 de febrer de 1918 una comissió de veïns de Vila-real va presentar al governador civil una sèrie de peticions com ara l'enviament de diversos vagons de farina que els forners del poble havien demanat a València i Badajoz, l'activament del tractat comercial amb França perquè aquest país admetera taronja espanyola, la concessió d'un préstec de l'Estat a la Caixa d'Estalvis de Vila-real perquè aquesta el fera arribar als

Caricatura d'Emilio Santa Cruz, *Heraldo de Castellón*, 2 de març de 1914 (Arxiu Municipal de Castelló de la Plana)

¹³ *Heraldo de Castellón*, 2 de març de 1914. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

¹⁴ *Heraldo de Castellón*, 3 d'abril de 1916. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

¹⁵ *Heraldo de Castellón*, 25 de febrer de 1918. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

llauradors vila-realencs, facilitar diners per a ajudar els més necessitats i importar nitrat de sosa de Xile per a poder cultivar.¹⁶ La premsa republicana¹⁷ comenta que es van constituir les meses electorals amb els presidents, els adjunts i els interventors republicans, però només van votar algunes persones obligades per la llei, que ho van fer en blanc, per a demostrar que el poble continuava mantenint l'actitud de protesta contra el govern de l'Estat per l'abandó davant la crisi econòmica ocasionada per la impossibilitat d'exportar la taronja. Vicente R. Alós assenyalava que una altra petició del poble de Vila-real era la possibilitat de deslligar-se del districte de la capital i així tenir un representant genuí a les Corts.¹⁸

f) 1919

Les eleccions es van celebrar l'1 de juny i el guanyador va ser el conservador Antoni Maura. L'abstenció va ser del 28 %.

Els republicans van fer un acte preelectoral, al mes de març al trinquet de Vila-real, on van intervenir Segarra Llanes, Morelló del Pozo, Carles Selma, Fernando Gasset, Martí Portalés (d'Artana) i Merino Conde (periodista del diari republicà de València, *El Pueblo*).¹⁹ Tanmateix, al districte de Castelló no hi va haver eleccions en presentar-se un sol candidat, el republicà Fernando Gasset, que va ser proclamat diputat electe el 25 de maig en l'acte de presentació de candidats a l'Audiència de Castelló. El Centre Republicà va adornar els seus balcons amb motiu de satisfacció.²⁰ La premsa republicana comenta que:

Estat actual de l'escola de xiquetes de la Torre, lloc de votació del districte quart, secció segona

Enemigos de este artículo, hemos de hacer constar que ni tan entrañable amigo ni los organismos del partido han hecho nada para que tal sucediera. En estas condiciones, con independencia absoluta, lejos de todo compromiso con los elementos contrarios, llegamos ayer ante la Junta provincial del Censo electoral dispuestos a aceptar la lucha si a ello se nos retaba. No sucedió esto y, al no haber candidato alguno frente al señor Gasset, fue este proclamado diputado por el distrito [...].²¹

¹⁶ *Heraldo de Castellón*, 15 de febrer de 1918. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

¹⁷ *El Clamor*, 25 de febrer de 1918. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

¹⁸ ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen. *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-23*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1998, p. 128.

¹⁹ *Heraldo de Castellón*, 10 de març de 1919. Arxiu de la Diputació de Castelló.

²⁰ *Heraldo de Castellón*, 26 de maig de 1919. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

²¹ *El Clamor*, 26 de maig de 1919. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

g) 1920

Les eleccions es van celebrar el 19 de desembre i el guanyador va ser el conservador Eduardo Dato. La participació es va situar en quasi el 60 %.

Casa del carrer de l'Ermida, 94, lloc de votació del districte segon, secció tercera

Aquesta vegada sí que hi va haver eleccions al districte de Castelló, on va guanyar el republicà Fernando Gasset de forma aclaparadora, amb 6.121 vots, davant d'Andrés Ovejero,²² amb 1.302 vots, inclús a Vila-real també va guanyar Fernando Gasset amb 959 vots (Vicente R. Alós diu que van ser 950)²³ enfront dels 333 vots d'Andrés Ovejero, és a dir, quasi el triple de vots. El candidat electe va fer un discurs al Centre Republicà, en el qual va agrair el suport de tots els votants i va criticar els que, tenint opinions molt conservadores, van votar als socialistes, com havia passat a Vila-real. La banda de música dels bombers va fer una serenata davant el Centre Republicà, que va penjar ornamentació als balcons.²⁴ La premsa republicana diu que el triomf a Vila-real va ser de 950 contra 333 i també cita el suport als socialistes dels monàrquics i carlins («ciervistas, jaimistas y paquistas»), i que l'esperit intransigent i antiliberal dels socialistes els ha convertit en la reacció de l'esquerra igual de despòtica que la de la dreta.²⁵ Vicente R. Alós diu que una «precària» candidatura carlista (Juan Tirado Rochea) es va retirar després d'un míting a Vila-real.²⁶

La premsa monàrquica²⁷ dedica una informació telegràfica a la lluita electoral al districte de Castelló: «Por una mayoría abrumadora ha triunfado la candidatura republicana de don

²² Andrés Ovejero Bustamante (1871-1954), catedràtic d'Art i Literatura a la Universitat Central de Madrid, entre 1914 i 1934 va estar afiliat al PSOE, <<https://dbe.rah.es/biografias/19614/andres-ovejero-bustamante>>.

²³ ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen. *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-23*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1998, p. 168.

²⁴ *Heraldo de Castellón*, 20 de desembre de 1920. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

²⁵ *El Clamor*, 20 de desembre de 1920. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

²⁶ ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen. *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-23*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1998, p. 161.

²⁷ *La Provincia Nueva*, 20 de desembre de 1920. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

Fernando Gasset Lacasaña. Ha resultado derrotado el socialista don Andrés Ovejero. La lucha transcurrió sin accidentes graves».

h) 1923

Les Corts estaven suspeses des de desembre de 1922 i el rei va donar als liberals el decret de dissolució i convocatòria de noves eleccions. Es van celebrar el 29 d'abril i hi va resultar guanyador el liberal Manuel García Prieto. La participació es va situar en el 40 %.

No hi va haver eleccions al districte de Castelló, on va ser proclamat, el 22 d'abril a l'Audiència de Castelló, com a diputat electe el republicà Fernando Gasset en ser l'únic que es va presentar pel districte.²⁸

Eleccions de regidors

a) 1909

Es van desenvolupar el 2 de maig. Pareix que a Vila-real els carlistes van obtenir 8 regidors (7 de la fracció de Francisco Giner i 1 de la de Manuel Bellido), els altres 3 regidors van ser republicans. El corresponsal de l'*Heraldo de Castellón*²⁹ confirma la informació anterior ja que ens diu que al primer districte van guanyar un carlista de Giner i un republicà, i que va ser derrotat per dos vots el candidat del Casino Antic; al segon districte van guanyar dos carlistes de Giner i un de Bellido; al tercer, dos carlistes de Giner i un republicà, i al quart, tres carlistes; en total, set carlistes de Giner, tres republicans i un carlista de Bellido. El periòdic republicà³⁰ comenta que els liberals d'Iranzo van perdre tots els llocs excepte un, que el va aconseguir un *liberal* de Bellido (és a dir, un carlista, i per això la cursiva del diari en qualificar-lo de liberal).

El 12 de desembre es va produir una elecció.³¹ A Vila-real van eixir 5 carlistes, 4 republicans, 1 integrista i 1 liberal.³² El diari republicà es felicita per l'elecció dels quatre regidors, que juntament amb els tres de l'elecció anterior conformen una minoria respectable de 7 regidors, així com pel fet que els vots republicans han estat 1.016, molt per damunt d'eleccions anteriors, i que al districte del centre han obtingut 2 llocs de la majoria, la qual cosa per a ells és un gran triomf.

²⁸ *Heraldo de Castellón*, 23 d'abril de 1923. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

²⁹ *Heraldo de Castellón*, 3 de maig de 1909. Arxiu de la Diputació de Castelló.

³⁰ *El Clamor*, 3 de maig de 1909. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

³¹ ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen. *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-23*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1998, p. 79.

³² *El Clamor*, 13 de desembre de 1909. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

b) 1911

Les eleccions es van realitzar el 12 de novembre. El resultat a Vila-real va ser de 6 regidors carlistes i 4 conservadors i jaumistes. Segons J. L. Giménez,³³ les dades oferides pel governador no coincidien i, a més, diferenciaven carlistes de jaumistes com a símptoma de la divisió de l'aliança entre el cossi i el magma carlocatòlic, que a Vila-real arribaria a la lluita a navalla amb un mort: un tal Vicente Vilar, arribat de Barcelona amb la intenció de venjar-se perquè volia ser empleat municipal, atacà un guàrdia municipal que el va matar.

En la premsa³⁴ podem veure que els resultats van ser de 6 regidors carlistes, 2 republicans, 1 catòlic i 1 conservador. Però, més endavant, el corresponsal del diari a Vila-real (Casalta) comenta que van triomfar 4 regidors paquistes, 4 de la coalició conservadora jaumista i 2 republicans, així el futur Ajuntament estaria format per 8 paquistes, 6 republicans, 6 jaumistes i 1 conservador. *El Tradicionalista*, el diari portaveu dels carlistes liderats per Francisco Giner (els paquistes), fa una crònica extensa de la jornada electoral i carrega contra la coalició dels altres carlistes i els conservadors:³⁵

Pasaron las elecciones y sin encomendarse a Dios ni al diablo la asquerosa Provincia, nos sale diciendo con letras muy gordas, como prueba de su alegría: "La espantosa derrota de los *paquistas* en Villarreal; el triunfo colosal de los conservadores" y otras tantas patrañas que los números desmienten y dan prueba del bajo nivel de vergüenza en que están los redactores de aquel órgano de *chilín*. Y cuando se especifican las cosas resulta una realidad muy contraria a todos aquellos regocijos infantiles; indagamos lo que hay de verdad en aquello de colosal triunfo de los conservadores en Villarreal, y ¿qué resulta? ¡Ah señores! pues resulta que aquel triunfo consiste en haber empatado su candidato con uno de los nuestros; con la unión de los católicos neutros, los jaimistas que se llaman puros, y los conservadores, apoyados todos por la consigna clerical que ha convertido el confesionario en cátedra de política y los templos en colegios electorales, para escarnio de la religión y detrimento de la fe, y teniendo a su lado a la Cooperativa naranjera, con la propaganda incesante de mentiras y calumnias, con la promesa de prebendes después del triunfo, con el mitin y el dinero de Simó y después de haber pregonado a los cuatro vientos que nosotros no habíamos de sacar ningún concejal y que seríamos por completo derrotados y ya cuando el tonto de Chabrera tenía la lista de empleados municipales que iba a colocar, posesionado ya de la alcaldía, que ha sido y es su única aspiración, ha venido la elección y luchando nosotros completamente solos, de los seis candidatos que presentábamos nos han derrotado uno, hemos sacado triunfantes cuatro y ha quedado empatado el último con el candidato conservador; y de los seis que presentaba la heterogénea coalición con todos sus aditamentos, han quedado derrotados dos,

³³ GIMÉNEZ JULIÁ, José Luis. *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I - Diputació de Castelló, 2019, p. 127.

³⁴ *Heraldo de Castellón*, 13 de novembre de 1911. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

³⁵ *El Tradicionalista*, 18 de novembre de 1911. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

triunfantes tres y empatado otro con uno nuestro, alcanzando nosotros un total de 1.195 votos por 1.118 de la coalición; de manera que habiéndose confabulado contra nosotros todo lo existente, y después de haber hecho creer a todo el mundo que no nos quedaba en Villarreal ni un solo voto, ¡todavía les hemos ganado! ¡aquí está el triunfo colosal de La Provincia y estos datos demuestran la vergüenza y seriedad de aquel papelucho que todavía sale insultando a nuestros amigos y llamando hombre funesto a nuestro ilustre jefe D. Francisco Giner.

El mateix diari³⁶ torna la setmana següent a comentar l'actualitat política vila-realenca i acusa el Partit Conservador aliat amb els carlistes jaumistes d'atacar els carlistes paquistes.

El diari republicà³⁷ diu, amb molta alegria, que els republicans han obtingut 2 regidors (un dels quals és el líder dels republicans vila-realencs, Gil Valero), 4 regidors carlistes de *don Paco* i 4 regidors de Bellido.

Locals de votació de l'Hospital i de la plaça de Colom en l'actualitat

c) 1913

Es van desenvolupar el 9 de novembre. Segons J. L. Giménez, es van produir amb un fort enfrontament entre diversos sectors del carlisme. A les eleccions es presentarà una llista contrària al sector carlí de Francisco Giner (els paquistes), integrada per carlistes purs, conservadors i els republicans encapçalats per Gil Valero, que guanyaran.³⁸

La premsa³⁹ informa que, encara que es va dir que havien estat derrotats els paquistes, la veritat és que havien guanyat en obtenir 6 regidors davant dels 5 de tots els altres coaligats. Segons el diari, els paquistes van obtenir 1.515 vots davant de 1.448 de la coalició; els regidors de la candidatura paquista eren l'independent Chabrera, els liberals Coret i López

³⁶ *El Tradicionalista*, 25 de novembre de 1911. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

³⁷ *El Clamor*, 13 de novembre de 1911. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

³⁸ GIMÉNEZ JULIÀ, José Luis. *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I - Diputació de Castelló, 2019, p. 138.

³⁹ *Heraldo de Castellón*, 10 de novembre de 1913. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

i els carlistes Ferrer Cabedo i Ortells, mentre que de la coalició van eixir els republicans Arrufat, Usó i un altre que resulta il·legible, el conservador Canós i el jaumista Catalán. Encara que assenyalava que l'ordre va ser «perfecte» tot el dia, també comenta que la compra de vots per part dels paquistes va ser escandalosa als districtes 2n i 3r.

La premsa paquista⁴⁰ comenta, amb la seua habitual retòrica, els resultats i critica la coalició conservadora-jaumista-republicana. De tota manera, en l'article, diu de passada que, si bé l'elecció l'han guanyada, l'Ajuntament estarà dominat pels republicans.

Els republicans⁴¹ anoten de forma lacònica els resultats: 6 carlistes, 3 republicans, 1 conservador i 1 jaumista.

d) 1915

Les eleccions van ser el 14 de novembre. La premsa⁴² ens parla del triomf de la candidatura paquista i del fracàs dels jaumistes i republicans, amb un resultat de 8 regidors paquistes, 1 republicà i 3 jaumistes. El corresponsal, que signa com a Hache, hi afegeix que es van celebrar sense cap incident i hi va obtenir un triomf legítim el partit de Francisco Giner (els paquistes), ja que els vuit candidats que presentaven van aconseguir una majoria aclaparadora sobre els jaumistes, que també en presentaven vuit però només en van eixir tres per les minories, i els republicans, que en presentaven quatre i només en van obtenir un. El nou ajuntament que es va configurar el gener de 1916 estava format per 13 paquistes, 4 jaumistes i 4 republicans. Els conservadors, pocs i mal avinguts davant d'un fracàs, van renunciar a presentar-s'hi. Els candidats paquistes triomfants eren Pedro García, José P. Sanz, Pascual Rochera, Joaquín Juan Marco, Enrique Viñes, Vicente Casalta, Bautista Vilanova i Francisco Villarreal. Els jaumistes eren Francisco Chabrera Canós, Blas Carda Pitarch i José P. Broch Juan, i el republicà, Francisco Fenollosa. L'alcalde, Trinitario Verdiá, va ordenar que durant el dia de les eleccions no s'obriren les tavernes per a evitar així que el nombre de borratxos fora tan nombrós com en convocatòries electorals anteriors.

La premsa jaumista⁴³, amb el seu corresponsal J. M. S., fa una crònica extensa dels resultats. Al districte primer, va guanyar Marco (liberal-paquista, segons el diari) 154 vots; Fenollosa (republicà), 116, i Almela (jaumista), 53. Al districte segon, Sanz (liberal-paquista), 641; Rochera (liberal-paquista), 622; Chabrera (jaumista), 440, i Almela (jaumista), 437. Al tercer, Villarreal (liberal-paquista), 698; García (liberal-paquista), 668; Viñes (liberal-paquista), 659; Carda (jaumista), 409; Richart (jaumista), 405; Moreno (jaumista), 361; Arrufat (republicà), 112. Al quart, Vilanova (liberal-paquista), 426; Casalta (liberal-paquista), 415;

⁴⁰ *El Tradicionalista*, 15 de novembre de 1913. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

⁴¹ *El Clamor*, 10 de novembre de 1913. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

⁴² *Heraldo de Castellón*, 15 de novembre de 1915. Arxiu de la Diputació de Castelló.

⁴³ *El Maestrazgo*, 20 de novembre de 1915. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

Broch (jaumista), 247; Capella (jaumista), 246; Usó (republicà), 194; Notari (republicà), 190 vots. Així van resultar regidors Marco i Fenollosa pel primer districte; Sanz, Rochera i Chabrera, pel segon; Villarreal, García, Viñes i Carda, pel tercer; i Vilanova, Casalta i Broch, pel quart. En total, els liberals-paquistes van obtenir 1.889 vots; els jaumistes, 1.148, i els republicans, 432. Com en quasi totes les eleccions, els derrotats no acceptaren la derrota i el diari acusà els liberals-paquistes que «acudieron a los procedimientos indignos y canallescros, sobornando, coaccionando, atropellando a los electores y dedicándose a la más escandalosa compra de votos». A més, acusà els republicans d'haver cedit vots als liberals-paquistes a causa de la relació familiar entre Francisco Giner i un republicà, i que en compensació el nou Ajuntament faria política contrària als interessos catòlics, com ara eliminar les subvencions als franciscans locals.

També la premsa republicana,⁴⁴ després d'un mal resultat (8 carlistes, 3 jaumistes i 1 republicà, segons ells), parla d'aquestes eleccions com «la mayor de las vergüenzas».

Las coacciones, los chanchullos, la compra de votos, la amenaza, cuanto son capaces de realizar los asquerosos politiquillos del más infeliz de los villorrios fue puesto ayer en práctica en la vecina ciudad. La pluma se resiste a estampar los calificativos que nos sugiere lo ocurrido a ciencia y paciencia de las autoridades. Frailes, curas, beatas, neos de todas las calañas íntima y perfecta unión rivalizaron ayer en la comisión de abusos tan indignos como asquerosos. Se amenazó con quitar el jornal a unos, las tierras a los otros; se emborrachó a muchos para engañarles más fácilmente; los conventos parecían oficinas electorales y la compra de votos llegó a tal extremo que pagaron sufragios hasta ocho y diez duros. Grupos de a quince o veinte se vendieron por cuatrocientas y quinientas pesetas; algunos más infelices se vendieron por 4 vasos de vino y una mísera chuleta. En fin, lo más indigno y lo más infame realizado en elecciones se puso en práctica ayer en Villarreal. El triunfo de los que piensan sentarse en los escaños del aquel ayuntamiento con el carácter de monárquicos o carlistas más que un honor es una gran vergüenza.

La documentació municipal⁴⁵ ens dona els resultats següents, encara que en l'acta de l'escrutini alguns candidats (Manuel Notari i Manuel Usó Abat) denunciïn diferents actes de compra de vots i amenaces de coacció per a dirigir el vot, encara que altres (Luis Ferrer Galindo, Nazario Calpe González, Vicente Casalta, Joaquín Coret, Antonio Pitarch, Pascual Ortells, Salvador Vilar, Pascual Ebro Moreno, Vicente Vidal Latorre, Pascual Membrado Luna) manifesten que la votació es va realitzar en el més perfecte ordre i respecte de la legalitat. Els resultats van ser els que apareixen en la taula següent.

⁴⁴ *El Clamor*, 15 de novembre de 1915. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

⁴⁵ Document 4/1915, Arxiu Municipal de Vila-real.

■ Eleccions a Vila-real durant la crisi de la Restauració (1907-1923)

	1-1	1-2	2-1	2-2	2-3	3-1	3-2	3-3	4-1	4-2	4-3	Total
Cens	234	249	411	473	489	462	493	475	306	351	499	
Joaquín Juan Marco	79	75										154
Francisco Fenollosa Prior	54	62										116
José Almela Vilar	31	22										53
José Pascual Sanz Moreno			230	192	219							641
Pascual Rochera Almela			220	189	213							622
Francisco Chabrera Canós			92	172	176							440
Manuel Almela Vilar			91	170	176							437
Pedro García Gómez						233	206	229				668
Francisco Villarreal Añó						228	206	229				663
Enrique Viñes Girona						227	205	227				659
Blas Carda Pitarch						134	152	123				409
Rafael Richart Masip						129	152	124				405
José Pascual Moreno Canós						123	138	100				361
José Arrufat Cortés						33	34	45				112

Bautista Vilanova Goterris									123	147	156	426
Vicente Casalta Gil									116	143	156	415
José Pascual Broch Juan									54	97	96	247
Vicente Capella Almela									51	98	97	246
Manuel Usó Jarque									39	41	114	194
Manuel Notari Rochera									37	40	113	190

Porteria del convent de Sant Pasqual i porteria del convent del Carme en l'actualitat

e) 1917

Realitzades l'11 de novembre, encara que a Vila-real no s'hi va presentar cap candidat a causa dels efectes econòmics i socials de la Primera Guerra Mundial. La premsa⁴⁶ diu que tots els partits van seguir la consigna acordada i cap va acudir a les votacions, tot i que es van constituir les meses electorals i només van depositar el vot en blanc aquells, 135 homes, que per obligació legal tenien el deure de votar. Els republicans⁴⁷ hi coincideixen, encara que diuen que els vots en blanc va ser 133. Evidentment, aprofiten per a carregar contra els governs monàrquics que han deixat el poble desamparat.

⁴⁶ *Heraldo de Castellón*, 12 de novembre de 1917. Arxiu de la Diputació de Castelló.

⁴⁷ *El Clamor*, 12 de novembre de 1917. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

f) 1920

Les eleccions es van realitzar el 8 de febrer. José Luis Giménez⁴⁸ ens diu que es va produir un «triomf republicà i sindical a la ciutat de Vila-real [...]. El nou alcalde de Vila-real serà el republicà Gil Petit».

Segons la premsa,⁴⁹ els guanyadors van ser els republicans i els socialistes, els resultats van ser els següents: al districte primer va guanyar la candidatura republicana de Manuel Gil Esteve (143 vots), Manuel Usó Abad (131) i Vicente Gaya Almela (111), davant dels independents Miguel Arrufat Canós (95) i Manuel Usó Molina (93); al districte segon van dominar els socialistes Manuel Gil Petit (366), Pascual Bono Ramos (345), Pascual Cercós Rochera (343) i Pascual Roca Ibáñez (332), mentre que els derrotats van ser els independents Manuel Almela Vila (275) i Manuel Rubert Carda (226); al districte tercer, triomf també dels socialistes José Herrero Rochera (589), Pascual Agulleiro Giner (586) i Manuel Beltrán Llop (585) enfront dels independents Vicente Capella Almela (197) i Pedro García Gómez (195), i al districte quart, nova victòria dels socialistes Manuel Usó Jarque (470), Alberto Cortés Peset (464) i Manuel Molés Capella (464) davant els independents Vicente Casalta Gil (280) i José Lila Solsona (165). El diari acaba la ressenya amb un *sense novetat*, referit a les possibles reclamacions i irregularitats.

La Provincia Nueva,⁵⁰ d'una forma molt esquemàtica i no sé si correcta, ens dona la composició del nou Ajuntament, l'alcalde del qual serà el republicà Manuel Gil Petit; els tinents d'alcalde, els obrers Manuel Usó Jarque, Pascual Agulleiro Gil, Pascual Bono Ramos i Pascual Cercós Rochera, i els síndics, el republicà Vicente Gaya Almela i l'obrer Manuel Beltrán Llop.

Com és lògic, l'alegria de la premsa republicana⁵¹ és immensa, en remarcar que dels 21 regidors que s'havien d'escollir 13 ho van ser de les candidatures republicanes i obreres i, per contra, una «tremenda derrota» per als carlistes de Giner i els jaumistes de Chicharro. Al districte primer van eixir els tres republicans (Manuel Gil Esteve, Manuel Usó Abad i Vicente Gaya Almela); al segon, els quatre obrers (Manuel Gil Petit, Pascual Bono Ramos, Pascual Cercós Rochera i Pascual Roca Ibáñez); al districte tercer, tres obrers (José Herrero Rochera, Pascual Agulleiro Giner i Manuel Beltrán Llop), i al quart districte, tres republicans (Manuel Usó Jarque, Alberto Cortés Peset i Manuel Molés Capella).

⁴⁸ GIMÉNEZ JULIÁ, José Luis. *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I - Diputació de Castelló, 2019, p. 180.

⁴⁹ *Heraldo de Castellón*, 9 de febrer de 1920. Arxiu de la Diputació de Castelló.

⁵⁰ *La Provincia Nueva*, 2 d'abril de 1920. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

⁵¹ *El Clamor*, 10 de febrer de 1920. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

g) 1922

Es van celebrar el 5 de febrer. La premsa⁵² ens diu que a Vila-real a causa de la «deserción a última hora de unos cuantos elementos», no va poder triomfar de forma completa la coalició de les esquerres i van aconseguir la victòria les dretes (també anomenats *ciervistas*) amb 6 regidors, mentre que els republicans en van obtenir 5.

En canvi, José Luis Giménez⁵³ ens diu que el republicà Manuel Gil Petit serà substituït pel també Manuel Usó Jarque el 1922.

Conclusió

Els primers decennis del segle xx a Vila-real van ser una època socialment dura que va veure diferents successos que colpejaren durament la vida local. El conflicte contra les escoles laiques cap a 1910; l'incendi del cinema La Luz el 1912, amb un balanç de 69 morts i més d'un centenar de ferits; la crisi tarongera de 1916-1917, que provocà un fort corrent emigratori i un significatiu descens de la població, o l'epidèmia de grip de 1918, amb més d'un centenar de morts, són alguns dels greus problemes que van afectar la societat vila-realenca durant aquest període.

El comportament polític de la població que podem esbrinar amb l'anàlisi de les diferents eleccions està conformat pels dos components ideològics que quedaran clarament definits durant aquest període, encara que les seues arrels s'han de buscar al segle XIX, que seran els carlistes i els republicans. També hem de fer atenció als partits conservador i liberal, que formen l'eix del sistema i que ací, com en la major part del país, tindran un comportament erràtic des del punt de vista ideològic, lligat a les directrius que venen des de Madrid pel que fa a les eleccions a les Corts, mentre que en les municipals aniran unides a estratègies de conveniència local separades, de vegades, de les ideològiques. Tal com vaig comentar en l'article anterior sobre aquest període i també ha estat comentat en aquest mateix treball, les eleccions a les Corts estaven condicionades pel caciquisme, encara que al districte de Castelló (al qual pertany Vila-real) s'obria una disputa més *neta*, en deixar que el republicanisme expressara la seua força, tot i que no podia confiar cegament en la victòria, ja que va sofrir alguna derrota com la de 1907 en què Manuel Iranzo va aglutinar totes les forces antirepublicanes amb un discurs agrarista d'ajuda al llaurador i va derrotar així el líder republicà Fernando Gasset. Normalment, la majoria numèrica de l'electorat republicà de la capital compensava les candidatures del torn conservador-liberal i carlistes que tenien a Vila-real el seu major volum de votants. Les eleccions de regidors, amb el vot circumscrip

⁵² *Heraldo de Castellón*, 6 de febrer de 1922. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.

⁵³ GIMÉNEZ JULIÀ, José Luis. *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I - Diputació de Castelló, 2019, p. 180.

als diferents districtes, feia més propera la realitat política i social que els candidats havien d'abastar i, en conseqüència, pareixen retratar la realitat política que, amb el pas del temps, amb les successives eleccions, anirà canviant.

La presència del carlisme a Vila-real era patent des del segle XIX i amb el segle XX continuarà, com podem veure en les diverses publicacions periòdiques (*Luz Católica*, *La Señal de la Victoria*, *La Victoria de la Señal*, *El Mijares*) que testimonien, a la vegada, el fort suport electoral des de les eleccions de 1901 i sempre molt vinculat a l'Església catòlica. De tota manera, també podem constatar que es produirà un procés de divisió dins del moviment carlista, probablement més per motius personalistes que no pas ideològics, ja que podem constatar com les dues faccions aniran fent aliances ocasionals amb altres partits, inclús els republicans, en moments puntuals. A Vila-real, predominava la facció de Francisco Giner Lila (els paquistes), que mantenia, generalment, una posició col·laboracionista amb els partits de torn per tal de beneficiar-se d'algunes prebendes en forma de càrrecs públics. L'altra facció, els *purs*, estava encapçalada pel president provincial del partit, Manuel Bellido.⁵⁴

Els republicans, en principi, són els hereus de la Primera República, encara que el seu suport electoral no serà excessiu en la primera dècada del segle. Tot i això, podem constatar un augment progressiu fins a arribar a tenir la majoria electoral, tot just abans del colp d'Estat de Primo de Rivera el 1923. Tal vegada aquest augment de la intenció de vot republicana va lligat a les dificultats econòmiques provocades pels entrebancs a les exportacions de la taronja durant la Primera Guerra Mundial, la qual cosa farà variar el vot dels llauradors, de propietats menudes, i dels jornalers agrícoles, que veuen que els partits del torn dinàstic i el carlisme sols es dediquen a l'ocupació dels llocs de l'Administració local i provincial i no defenen els interessos dels llauradors.

Una última consideració s'ha de fer respecte a les fonts documentals. Com es pot comprovar, aquest article i l'anterior sobre el mateix tema estan basats en la informació recollida en els documents municipals referits a les diferents eleccions així com en la que apareix en els diferents diaris. És curiós constatar que com més avancem cap als anys trenta va augmentant la quantitat d'informació que apareix en els diaris i disminueix la que es conserva a l'Arxiu Municipal, tot just quan es produeix l'ascens del republicanisme al control de l'Administració municipal.

⁵⁴ ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen. *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-23*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1998, p. 24.

Bibliografia

- ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen. *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-23*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 1998.
- GIMÉNEZ JULIÁ, José Luis. *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I - Diputació de Castelló, 2019.
- GUTIÉRREZ LLORET, Rosa Ana; ZURITA ALDEGUER, Rafael. «El encasillado en las elecciones de la España de la Restauración: Murcia y el País Valenciano en 1907». *Historia contemporánea*. Universitat del País Basc, 2001.
- MEZQUITA BROCH, Pascual. «Eleccions a Vila-real durant la crisi de la Restauració (1900-1905)». *Font*, núm. 26. Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 2024.
- PANIAGUA FUENTES, Javier; PIQUERAS ARENAS, José Antonio (dir.). *Diccionario biográfico de políticos valencianos, 1810-2003*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2003.
- PÉREZ ARRIBAS, Eduardo. «Una sociedad dual. Las comarcas de Castelló entre la vieja y la nueva política». *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, núm. 10-11, 1993-1994, p. 43-52.
- ROMERO SALVADOR, Carmelo. *Caciques y caciquismo en España (1834-2020)*. Madrid: Catarata, 2021.
- VARELA ORTEGA, José (dir.). *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*. Madrid: Marcial Pons, 2001.

Fonts documentals

Arxiu Municipal de Vila-real, documents 23/1907, 4/1915, 1/1917, 18/1920 i 68/1922

Carles Alberola

L'HORTA TEATRE, PREMI SOCARRAT MAJOR 2025

Els representants de L'Horta Teatre amb el guardó

L'Horta Teatre, Premi Socarrat Major 2025

Salutació

Bona nit, a totes i tots,

En primer lloc, voldria donar l'enhorabona a l'Associació Cultural Socarrats. Enhorabona per existir i per dur endavant, des de l'any 94, la defensa de l'ús del valencià, de la nostra llengua, tant en l'àmbit social, com en el cultural i l'institucional.

Ara més que mai, ara que alguns han intentat arraconar la nostra llengua en l'ensenyament, ara que volen que desaparega de les manifestacions públiques i culturals, ara més que mai, hem de dir-ho ben clar:

Jo parle en valencià,
respire en valencià,
estime en valencià.
Visc en valencià!

Aquesta nit, en atorgar el Socarrat Major 2025 a L'Horta Teatre, he de dir-vos que heu encertat de ple.

Heu reconegut l'esforç, la perseverança, el talent i l'encert d'una companyia teatral professional valenciana que acaba de complir cinquanta anys, i que s'ha convertit en un centre de producció i exhibició de teatre per a adults i per a xiquets i xiquetes estable i de referència.

També heu reconegut la seua estima pel teatre, fet que es pressuposa, però com deia Serrat en la seua cançó a Joan Salvat-Papasseit: «el tenir un propòsit no és fer feina». Les coses es demostren fent-les i ells fa cinquanta anys que les fan.

Heu valorat també el seu respecte pel públic, pels espectadors, siguen grans, joves o xiquets, mitjançant espectacles molt acurats tant en el vessant estètic, textual i, per descomptat, actoral.

El secretari de l'AC Socarrats, Lluís Rodríguez, llegint l'acta que atorga el guardó a L'Horta Teatre

El glossador del guardonat, l'actor i autor teatral Carles Alberola

Heu guardonat una companyia que ha apostat, des de sempre, pels nous creadors, per gent jove, ara ja alguns no tan joves, que són una part essencial del teatre valencià actual.

I com no, heu sabut recompensar el seu compromís amb la llengua, que ells han defensat de la millor manera que es pot defensar, fent-la servir en tots i cadascun dels seus espectacles.

En definitiva, heu premiat un projecte necessari.

I és que és tota una efemèride això de complir cinquanta anys en el món de la cultura, veritat? Però si parlem de teatre, i de teatre fet en valencià, us assegure que encara ho és més.

Què és L'Horta Teatre?

Supose que la majoria esteu al corrent de la seua trajectòria però, per si hi ha algú despistat o despistada, us faré cinc cèntims de la seua història. I ho faré al llarg de cinc fites temporals que marquen la seua existència.

1974. Naix el Grup de Teatre Independent L'Horta

Una pregunta.

On éreu fa 51 anys? Concretament, el mes de juliol de 1974?

Hi ha gent que no havia nascut. Esteu exempts.

Però la resta, on éreu? Veig que hi ha gent grandeta. Ja amb problemes de memòria? Escolteu, jo m'en recorde perfectament on estava. Tenia deu anys.

Estava al Perelló, en un bar, veient la final del mundial de futbol d'Alemanya. Sempre m'ha agradat el futbol. El futbol i els bars.

Doncs bé, mentre jo plorava perquè la taronja mecànica havia perdut la final del mundial, a uns 20 km, uns joves de Castellar - l'Oliveral intentaven reunir-se per a posar en peu un grup de teatre. Eren joves dels anys setanta, amb inquietuds polítiques i culturals. A aquella primera reunió, no hi va anar ningú. És la millor manera de començar un projecte. Això et fa entendre, ja des d'un inici, que les coses no seran fàcils.

Però, sabeu el significat de la paraula *tossuderia*?

El diccionari, en una primera accepció, diu: «Característica de la persona que es manté ferma en les seues opinions o en les seues determinacions, encara que estes siguen errònies o falses».

Doncs bé, la segona accepció de *tossuderia* és: Joan Enric Tamarit i Rafa Tort. Joan Enric i Rafa són l'*alma mater* d'aquest projecte. I, com a bons capitans que són, han sabut rodejar-se no només d'amics, sinó de gent competent i capacitada per fer-lo realitat.

Fer teatre en els anys setanta.

Què era això?

Era una necessitat, la de ser i existir, la de manifestar-se, la de creure que una societat millor havia d'arribar, una societat en què la llibertat d'expressió i de pensament no serien perseguides. Fer teatre era una manera de somniar i de fer realitat els somnis.

I durant els anys setanta i gran part dels vuitanta, el Grup de Teatre L'Horta ho va fer muntant tretze espectacles, entre els quals destaquen: *Mai tan lluny de la realitat ni tan prop de la plaça del Cabdill*; *Amparín Fartons*, *la fallera que canta i balla*; *El tren de cristall*; *Bloody Mary show*, i *La llegenda de bandoler*.

Alguns de creació col·lectiva però ja apostant, des d'un inici, per la dramaturgia contemporània. En aquesta etapa, treballaran en el grup històrics del teatre valencià com ara Rodolf Sirera, Eduard Zamanillo, Juli Leal, Manolo Molins i Ximo Vidal, entre altres.

La presentadora de l'acte, l'actriu Maria Izquierdo

El president de l'AC Socarrats, Fermí Font, durant el seu discurs

El 1983, l'any que munten *Bloddy Mary show*, probablement l'espectacle més destacat de la seua trajectòria *amateur*, el grup de teatre es constitueix com a Associació Cultural Grup de Teatre L'Horta. I el 1985, compren un solar que deu anys després es convertirà en un teatre.

1988. Després de catorze anys d'etapa *amateur*, el grup de teatre es professionalitza

Com sol passar en projectes de llarga durada, apareixen les puntes de serra, es fa present el cansament i desgast per la dinàmica de treball en un grup *amateur*, i d'una possible crisi, naix un nou impuls. Un dels membres més joves de la companyia, el meu estimat Alfred Picó, planteja la possibilitat de professionalitzar el grup. I l'empenta d'Alfred farà que s'encete una nova via, encara present el dia d'avui, liderada amb encert per ell mateix.

Jo m'incorpore a L'Horta en aquest moment. Alfred i jo mateix ens coneixem en l'Escola d'Art Dramàtic i descobrim unes afinitats que ens fan pensar que podem construir alguna cosa junts. Tenim 24 i 26 anys. I som molt, molt inconscients. Però cal ser-ho amb aquesta edat. Són moltes les reunions amb Joan Enric Tamarit i Rafa Tort, per estudiar la viabilitat del projecte, la línia a seguir, l'estètica. En cinc anys fem tres espectacles que consoliden la via professional: *Viu com vulgues*, *O tu o res* i *Nit i dia*. Aquests dos últims coescrits amb Ferran Torrent.

Alfred Picó, agraïnt el premi

El panorama teatral també va canviant, es generen noves infraestructures, naixen les ajudes a producció, es creen circuits d'exhibició teatral i això ajuda a la continuïtat de les companyies professionals.

1995. Construeixen un teatre. La Sala L'Horta. A Castellar - l'Oliveral

No és fàcil això.

Primer cal tenir la necessitat, la idea.

Després el disseny que dona ales a la idea.

Més tard cal aconseguir els diners. I el finançament.

I posteriorment, armar-se de paciència com sabeu tots els que heu fet alguna xicoteta reforma a casa vostra.

És un privilegi haver inaugurat la sala amb *Nit i dia*.

Una sala que, amb el pas dels anys, s'ha convertit en un centre de producció i exhibició estable.

L'Horta Teatre, en la seua aposta per la dramaturgia contemporània, en l'any 2000 incorpora Roberto García en la direcció artística de la companyia i durant dèsset anys crea vint

espectacles. Un fet extraordinari. Amb espectacles com ara: *Follow-me*; *Les tres porquetes*; *Pelussa, la intrusa*; *Pica, ratlla, tritura*; *Moby disc*; *Cyrano de Bergerac*; *La Guerra dels Mons 2.0.*, i *Li·liput*.

S'enceta una doble línia de producció i exhibició. Teatre d'adults i teatre per a xiquets i xiquetes.

Paloma Mora, a la dolçaina, i Josep Salmerón, al tabal, rebent els assistents al sopar

2003. La Sala L'Horta s'especialitza com a sala d'exhibició d'espectacles infantils mitjançant campanyes escolars. Sala L'Horta - Teatre dels xiquets

Aquest projecte ha consolidat la companyia fins a convertir-la en un referent en l'àmbit nacional, oferint una programació continuada d'arts escèniques i en valencià des de la primera infància fins al batxillerat. Amb un projecte paral·lel de mediació pedagògica que inclou: tallers, col·loquis, quaderns pedagògics per a treballar a l'aula, formació escènica per a docents, etc.

Darrerament, amb la incorporació de Pau Pons i Kika Galceran en la direcció escènica i dramàtica, han consolidat aquesta proposta amb espectacles com:

Horta (millor espectacle per a xiquetes i xiquets de les arts escèniques valencianes 2019); *Croma, una història dibuixada* (millor espectacle per a xiquetes i xiquets de les arts escèniques valencianes 2023); *Bola*, i *Toca toca*.

I al mateix temps, ha mantingut la producció d'espectacles d'adults, amb els quals ha assolit grans reconeixements com ara:

L'electe (millor actor de les arts escèniques valencianes 2020, J. M. Casany) i *Els Villalonga* (millor actor de les arts escèniques valencianes 2022, Alfred Picó).

Totes dues obres escrites per Ramon Madaula i dirigides per Carles Sanjaime.

2023. Després de 52 espectacles, de 25 campanyes escolars per a xiquets i xiquetes, de més de 30 premis i reconeixements, de milers de representacions per tota la Comunitat Valenciana, la companyia, la sala i l'associació veu reconeguda la seua trajectòria i rep el **Premi Nacional d'Arts Escèniques per a la Infància i la Joventut del Ministeri de Cultura.**

I darrerament, ja el 2025, L'Horta Teatre rep el Premi al Mèrit Cultural de la Ciutat de València (2025) i la Medalla d'Or del Consell Valencià de Cultura (2025). I aquesta nit, el Socarrat Major 2025.

Enhorabona.

Els guardonats i el glossador amb els membres de la Junta Directiva de l'AC Socarrats

Però, si estic ací, a més de contar-vos tot açò que ho podreu trobar molt més detallat en retalls de premsa, llibres, dossiers o en la pàgina web de la companyia. Si estic ací, és per parlar-vos del que sent algú en treballar amb l'Horta Teatre, sense ser membre de l'Horta Teatre.

Jo soc com un fillol de L'Horta, com un cosí quart, que no saps d'on ve, però, mira, sembla que siga de la família. I ho soc, des de fa molts anys.

I el que sent és agraïment.

Carles Alberola

L'Horta és una família que t'acull, et dona confiança i fa seus els teus èxits o fracassos.

La vida són trobades. I has d'estar alerta per saber reconèixer allò que et farà bé. En el meu cas, va ser una sort conèixer Alfred allà per l'any 1983 i encetar una relació personal i professional que dura 42 anys. I va ser una sort també treballar a l'Horta sent molt jove i inexpert, i poder posar en peu gran part del que després ha estat el meu univers dramàtic. Sense cap mena d'interferència. Sentir la confiança dels membres del grup i veure que feien tot el possible perquè tinguérem les millors condicions de treball. Perquè us feu una idea, per crear *Nit i dia*, l'espectacle més complicat que he fet en la meua vida, vam estar assajant sis mesos. Sis mesos! I cobrant! Que és important.

L'Horta, com altres companyies i professionals valencians, ha assolit un prestigi i reconeixement, que sabent d'on veníem, encara té més mèrit. Les coses han canviat molt, tot i que no ho sembla.

A finals dels anys vuitanta, la nostra comunitat encara era un desert, culturalment parlant.

Nosaltres, Alfred i jo mateix, com els dos personatges que ara interpretem en el darrer espectacle que hem fet, *L'últim ball*, vam actuar en llocs inversemblants i ens van demanar coses que no us creuríeu. Us pose un exemple.

Un alcalde d'una petita població a prop de València, ara no ve al cas dir el nom del poble... Hi ha algú a la sala de Lloc Nou de la Corona? No, no és Lloc Nou, com sou. Doncs bé, aquest alcalde, estem parlant de l'any 1992 aproximadament, abans de començar la representació, mentre estàvem muntant l'escenografia a la plaça del poble, ens va preguntar si nosaltres en l'espectacle ensenyàvem alguna cosa. Si ensenyàvem alguna cosa. Què us sembla? L'home es referia al fet que, uns mesos abans, una companyia va anar-hi i un dels actors va ensenyar el piu, i l'alcalde ens va dir que allò va agradar molt als espectadors. Així que tornem a la pregunta: «Vosaltres ensenyeu alguna cosa?» Amablement, li vam dir que no, però que eixíem lleugers de roba. Ell, davant la nostra negativa, ens va dir: «Pague una botella de xampany si ensenyeu alguna cosa!» No ho férem. A més, es va posar a ploure i haguérem de suspendre la funció. L'alcalde no ens volia pagar. En fi, aquesta és una mostra de la realitat que vivíem en aquells anys. (I no en fa tants!)

Com han canviat les coses, veritat?

Els guardonats amb els socis i les sòcies de l'Associació Cultural Socarrats

Perquè us feu una idea. Ara fa uns mesos, en Albena, la meua companyia, el programador d'una població valenciana, no diré el nom del poble, sé que ho esteu desitjant, però no ho diré! No em pressioneu. Mireu, comença per Massa, però no és Massanassa. Aneu pensant. Doncs bé, aquest programador després de mostrar-se interessat a programar *Waterloo*, un espectacle que portem en gira, ens va demanar que li enviarem un *teaser*, un vídeo promocional de l'espectacle, per comprovar que el valencià que parlàvem en l'obra fora un valencià de carrer, no normatiu i sense cap referència catalana. La veritat és que no sé què és pitjor si ensenyar el piu o parlar malament. I com va acabar tot això? Doncs, tu has actuat a Massamagrell, jo tampoc! No és Massamagrell, no sigueu malpensats.

Us he contat aquestes anècdotes per testimoniar que tot és molt fràgil en el nostre sector, en el nostre territori. Que s'ha avançat molt, lentament, gràcies a l'esforç de molta gent (programadors, tècnics, algun polític, escoles, professionals, companyies, públic...) però tot això pot desaparèixer d'un dia per a un altre si ho deixem en mans de gent que no s'estima ni la cultura ni la llengua.

Els representats de l'Horta Teatre, amb els Socarrats Majors assistents al sopar, Antoni Royo, Manuel Carceller i Vicent Usó

I ja per acabar, **qui són els membres de L'Horta Teatre?**

Qui són ells?

Per una part, està tot l'equip professional encarregat de l'administració i gestió de la sala i la companyia, l'equip tècnic i els creadors i intèrprets que participen en cada espectacle.

I, per una altra part, està el nucli dur, compost pels membres fundadors de l'associació cultural i per altres que s'han incorporant al llarg dels anys.

Són un bon grapat de gent, de tots els àmbits professionals, molts d'ells ja jubilats (és el que té naixement prompte), però que encara se senten joves i encuriosits pel que passa al seu voltant en matèria cultural.

Gent que, des de la seua estima juvenil pel teatre, han construït un projecte real i amb identitat.

Recordeu la final de la UEFA del 2001 entre l'Alabés i el Liverpool?

Els jugadors de l'Alabés isqueren a jugar la final amb una samarreta que portava serigrafiats els noms de tots els socis de l'Alabés d'aquell any. Perderen la final. Però mai un equip ha jugat amb tant de suport.

El grup Improplana Plus durant l'actuació que va posar el punt final a la vetlada

Doncs bé, aquesta nit, tots nosaltres, d'alguna manera, ens hem posat una samarreta que porta els noms de:

Alfred Picó	Genoveva Rodrigo	Miquel Llop
Carles Tamarit	Gloria Picó	Miquel Tort
Carme Iborra	Gloria Ros	M. Amparo Olmos
Conxa González	Jesús Jurado	M. Jesús Mocholí
Daniel Campos	Joan Tamarit	Pilar Gimeno
Divina Siurana	Joan E. Tamarit	Rafael Tort
Enric Aznar	José Manuel Llop	Ramón Picó
Empar Llop	Josep Guillén	Rosa Ferrandis
Ferran Gimeno	Josep L. Mocholí	Rosa Pardo
Francesc Gimeno	Josep Micó	Roser Sanchis
Francesc J. Montesinos	Llum Divina Paula	Salvador Vicent
Francesc Tamarit	Manel Siurana	Teresa Alapont
Francesca Picó	Maria Siurana	

38 noms.

Noms com els nostres.

Noms de gent humil i modesta.

Noms de gent compromesa.

No oblidem mai els noms de la gent que fa que la nostra vida siga millor.

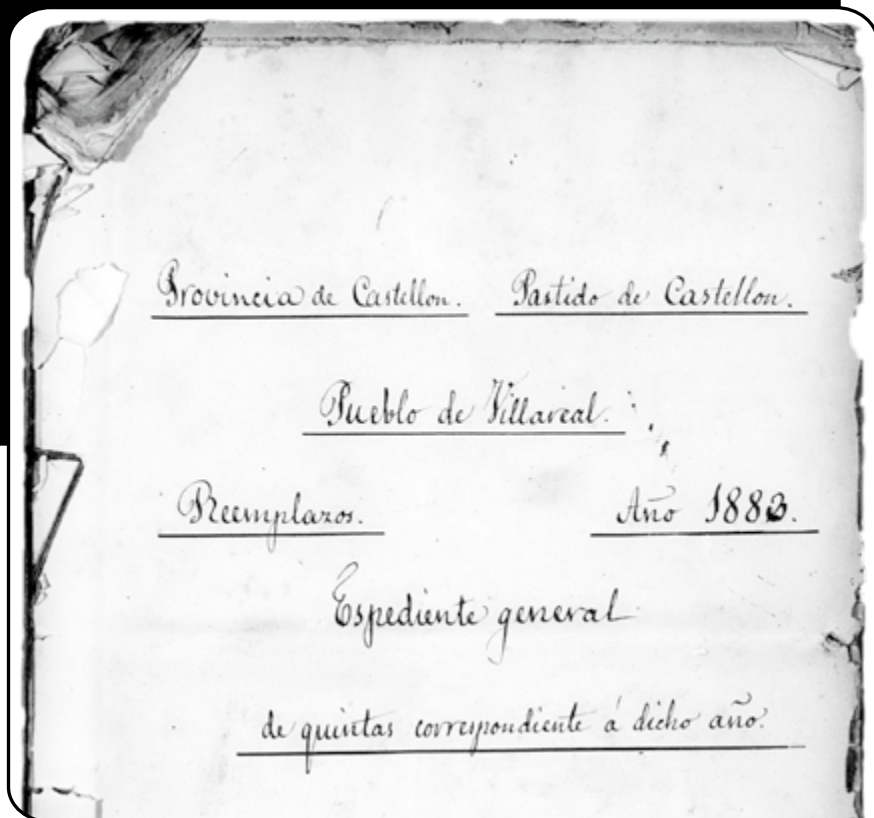
Moltes gràcies i bona nit!

9

Arturo Martínez Carda

LES QUINTES DE VILA-REAL EN EL PERÍODE 1868-1898 (II)

Les quintes de Vila-real en el període 1868-1898 (II)

Introducció

Igual que en l'article anterior, pretenem conèixer l'organització del sistema de reclutament, les característiques de cada crida en funció dels conflictes bèl·lics, així com les vies legals d'exempció en cada període d'estudi. En aquesta ocasió ens centrarem en les al·legacions presentades pels reclutes al llarg de les tres quintes analitzades i els oficis dels mossos de la quinta de 1898, atès que no s'ha pogut trobar informació relativa als oficis de les altres dues quintes.

Cal recordar dues premisses: en primer lloc, la importància dels documents sorgits al voltant de les operacions de les quintes, i en segon lloc, que l'allistament de joves per al sorteig abastava tots els homes de dinou o vint anys de la localitat.

Així doncs, ens aproximem a l'objectiu d'examinar el context polític que motiva les diverses disposicions i normatives legals vigents durant aquest període, la qual cosa ens permet aprofundir en una comprensió més completa de la societat de l'època.

Anàlisi de les exempcions

Gràcies als expedients generals de quintes, és possible submergir-se en una anàlisi exhaustiva de diversos elements vinculats a les quintes dels anys d'estudi a fi de desentranyar facetes essencials que conformen aquest procés. Un dels punts centrals que volem explorar és la variada categorització que s'assigna als mossos. Aquesta classificació no sols reflecteix la diversitat de perfils presents, sinó que també llança llum sobre les diferents responsabilitats i expectatives associades a cada categoria.

Un aspecte de rellevància crucial en aquesta anàlisi és el nombre d'al·legacions presentades durant el procés de selecció. S'estudien detalladament les raons que van motivar aquestes al·legacions i es desglossen en tres categories fonamentals: motius personals, condicions físiques i circumstàncies familiars. La comprensió d'aquests motius contribueix a esclarir les complexitats i desafiaments individuals que afrontaren els mossos durant aquest període de la seua vida.

Quant als motius personals, s'exploren les circumstàncies individuals que incideixen en la decisió de presentar al·legacions, com poden ser haver sigut tallat en un altre lloc o haver

sigut cridat amb anterioritat. En l'àmbit físic, s'examinen les limitacions o condicions de salut que podrien influir en la capacitat d'un mosso per a complir els seus deures durant el servei militar. Finalment, s'aprofundeix en les al·legacions d'indole familiar i es pren en consideració com les responsabilitats i situacions particulars en aquest entorn poden afectar la participació d'un individu en el servei militar.

Aquesta anàlisi detallada permet obtenir una visió integral de les dinàmiques i desafiaments que envolten les quintes dels anys d'estudi i contribueix així a una comprensió més profunda dels factors que influeixen en la participació dels joves.

D'aquesta manera, el sistema de selecció dels reclutes allistats en funció de les seues capacitats físiques establert per l'exèrcit tenia la seua raó de ser en poder comptar amb un cos militar de característiques prou òptimes per a dur a terme les tasques que li eren encomanades.

Per aquest motiu, la reglamentació de les exempcions físiques que eximien de l'ingrés en files es torna en una persecució al frau dut a terme per facultatius corruptes, automutilacions i malalties falses o simulades. Aquests casos van esdevenir tan comuns que la legislació cada vegada regulava amb més detall la tipologia dels diferents defectes físics.¹

La real orden de 30 de enero de 1862, por ejemplo, establece que no dejen de ser causas de exención del servicio la falta de dientes ni la pérdida o falta de uso de las últimas falanges de los dedos índices, ante las frecuentes mutilaciones voluntarias de los mozos sujetos a las quintas.²

Per a això, per a les exempcions de la quinta de 1869 es té en compte el «Cuadro de los defectos físicos y enfermedades que inutilizan para el servicio militar a los mozos sorteados, quintos, suplentes, sustitutos y prófugos, de 10 de febrero de 1855».³ I per a les exempcions de la quinta de 1883 i 1898 es revisarà el «Cuadro de Inutilidades Físicas que eximen del ingreso en servicio del Ejército y de la Armada en las clases de tropas y marinería, del 8 de enero de 1882».⁴

Aquests quadres d'inutilitats se solen dividir en dos grups. En el primer cas, es contemplen malalties amb causes perceptibles en el mateix acte de declaració, com poden ser deformacions, falta d'algun membre o nanisme, entre d'altres. En el segon cas, les causes de la inutilitat han de ser diagnosticades pels tribunals medicomilitars.

Malgrat que tots aquests quadres d'inutilitats presenten grans coincidències, s'aprecia una modernització amb el pas dels anys. A tall d'exemple, es pot veure com el 1855 la declaració d'exempts físics era difícil a causa de tots els requisits necessaris establerts, com poden ser la presentació de multitud d'informes o la declaració de testimonis i requeriments, tot

¹ Frieyro de Lara, 2002: 89-90.

² Frieyro de Lara, 2002: 90.

³ *Ibidem*.

⁴ Frieyro de Lara, 2002: 91.

això independentment del reconeixement mèdic, el qual, al seu torn, havia de tractar de realitzar-se per tres metges, preferentment cirurgians jubilats de l'exèrcit.⁵

Quant als avanços, aquests destaquen en la disposició de 1878, que és més moderna i tracta d'arreglar les noves afeccions, entre les quals s'inclouen una major varietat de malalties de tipus psiquiàtric i afeccions cròniques, fet que s'evidencia amb les 183 que s'hi contemplen enfront de les 139 de l'any 1856.⁶

D'aquesta manera, s'han agrupat els binomis emprats en els expedients de reemplaçament de 1869, 1883 i 1898 per a definir les malalties i defectes físics dels mossos. Encara que en els quadres d'exempcions d'aquests anys es poden observar fins a deu apartats distints, la concreció de les malalties i defectes dels mossos de Vila-real no abasta les deu categories esmentades, per la qual cosa només s'esmenten aquelles en què es categoritzen aquests mossos.

En primer lloc, s'estableixen els dos mossos que poden agrupar-se dins de la primera classe: «Inutilidades físicas por las que pueden los ayuntamientos, sin intervención pericial facultativa, declarar exentos del servicio militar del Ejército y de la Marina a los mozos llamados por la ley».⁷ Aquests serien els mossos de la quinta de 1898 que van al·legar, d'una banda, tenir tallat el braç dret i, d'altra banda, patir un defecte físic en la cama; els dos van ser exclosos totals.

En segon lloc, la resta de mossos s'agrupen dins de la segona classe: «Inutilidades físicas que deberán ser declaradas por los facultativos, atendiendo sólo a lo que resulte del acto del reconocimiento, y que causarán la exención del servicio en el Ejército y en la Marina ante las cajas de recluta ó las comisiones provinciales».⁸ D'aquesta manera, seguint les ordres de la classe segona, s'estableixen les següents:

- ORDRE 1a: Defectes físics, estats patològics generals i malalties constitucionals, entre els quals s'inclouen els diagnòstics següents: patir dolors, reumatisme i defectes físics⁹ (aquest últim, al·legat per dos mossos). El primer cas es dona en la quinta de 1869, i la resta, en la de 1898. En els primers casos declarats, els reclutes van ser establerts com a soldats, i com a exclosos temporals, els que presentaren defectes físics.

- ORDRE 3a: Defectes físics i malalties corresponents a l'aparell de la visió, entre els quals s'inclouen els diagnòstics següents: falta de vista en un ull, taques en la còrnia de l'ull i defecte físic en els ulls. El primer cas correspon a la quinta de 1869, i la resta, a la de 1898. En els tres casos, els mossos van ser declarats soldats.

⁵ Frieyro de Lara, 2002: 91-92.

⁶ Frieyro de Lara, 2002: 92.

⁷ Llei de reclutament i reemplaçament d'11 de juliol de 1885: 68.

⁸ Ibidem.

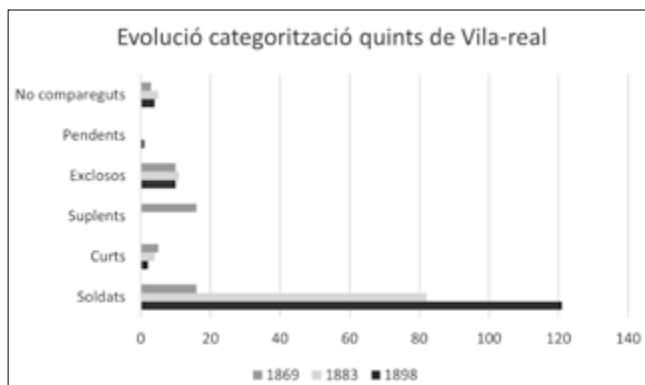
⁹ Aquests diagnòstics s'han establert en l'ordre primera per no especificar quin tipus de dolors o defectes físics són.

- ORDRE 5a: Defectes físics i malalties corresponents a l'aparell digestiu i annexos, entre els quals s'inclouen els diagnòstics següents: patir dues hèrnies, patir una hèrnia i patir una hèrnia inguinal.¹⁰ En aquesta ocasió cada al·legació correspon a una quinta diferent i tan sols en el cas de les dues hèrnies el mosso en va ser exclòs; els altres dos casos van ser declarats soldats.

- ORDRE 8a: Defectes físics i malalties corresponents als teixits cutanis i cel·lulars, entre els quals s'inclouen els diagnòstics següents: calvície. Aquest correspon a la quinta de 1883 i el mosso va ser declarat soldat.

- ORDRE 10a: Defectes físics i malalties corresponents a l'aparell locomotor, entre els quals s'inclouen els diagnòstics següents: braç fracturat, tenir dos dits apegats, tenir els peus oberts, fractura en la cama dreta i deformació física en la cama. En aquest apartat tan sols el mosso amb el braç fracturat, que correspon a la quinta de 1869, n'és exclòs; la resta són declarats soldats. El cas dels dits apegats i el dels peus oberts són de la quinta de 1883.

Gràfic 1. Evolució de la categorització dels quints de Vila-real

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedient general de quintes de Vila-real 1869. Elaboració pròpia

En aquest gràfic es pot observar l'evolució sobre la categoria en la qual han sigut establerts els mossos de cada una de les tres quintes analitzades. Per tant, s'observa clarament com el nombre de mossos que van ser declarats com a soldats va anar en augment en cada una de les quintes, això és pel fet que la política referent a l'allistament va anar canviant juntament amb les necessitats del país, la qual cosa va portar, al seu torn, la necessitat de reclutar cada vegada més soldats. Per això, en fer una crida més àmplia de mossos, són més els que acaben sent nomenats com a soldats.

Respecte als mossos declarats com a curts, aquests van disminuint amb cada quinta malgrat ser un reclutament més ampli pel fet que la talla mínima exigida és cada vegada més baixa, per a evitar precisament que molts joves pogueren deslliurar-se del servei militar per aquest motiu.

¹⁰ El terme *hèrnia* pot ser classificat en el grup de malalties de l'aparell digestiu si es tracta d'hèrnies abdominals; com a malalties de visió, si es tracta d'una hèrnia de còrnia, etcètera. Per això, davant les dificultats i tenint un cas específic d'hèrnia inguinal, s'ha decidit interpretar-les totes com a inguinals o abdominals, corresponents, per tant, a l'aparell digestiu.

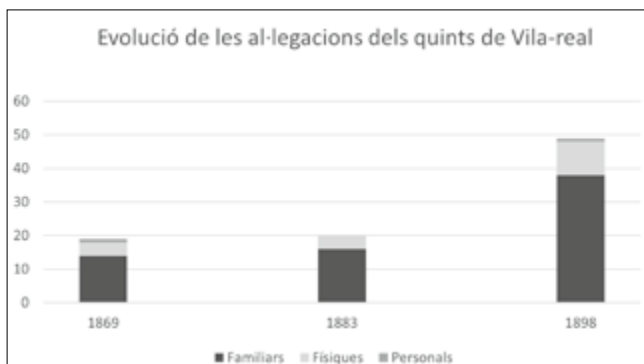
Quant als suplents, aquesta és una categoria que només trobem en la quinta de 1869 pel fet que, durant l'època de la Restauració, hi havia una major permissivitat respecte als allistaments, ja que no havien pogut complir la promesa d'abolició de quintes, i d'aquesta manera calmaven els ànims de la societat. En la resta de les quintes, els nous governs ja han aconseguit apaivagar les pretensions abolicionistes, per això no queden joves com a suplents.

Pel que respecta als exclosos, ací s'han afegit els que han quedat lliures del servei després d'unes certes al·legacions. Com pot observar-se, el nombre d'exclosos és molt parell en els tres casos analitzats, això es deu al fet que l'any 1869 la permissivitat de la llei va permetre deslliurar-se'n més fàcilment, mentre que, en els dos casos següents, en haver-hi un major nombre d'allistats, la quantitat d'exclosos va créixer.

En referència al mosso que queda com a pendent, aquesta circumstància es deu bàsicament al fet de no haver pogut trobar en els expedients què va ocórrer finalment amb ell, ja que havia sigut establert com a pendent per no aportar l'expedient justificatiu durant la seua al·legació, en la qual va indicar que tenia un germà impedit i un pare sexagenari i pobre.

Finalment, quant als no compareguts, hi ha xifres similars tot i el distint nombre de reclutes cridats a files. En la majoria dels casos se sap que aquests no s'hi van presentar per estar empresonats o morts, per la qual cosa es pot concloure que la fugida no va ser un fet destacat en les quintes de Vila-real.

Gràfic 2. Evolució de les al·legacions al llarg dels anys en els quints de Vila-real

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedients generals de quintes de Vila-real 1869, 1883 i 1898. Elaboració pròpia

En aquest gràfic és observable l'evolució pel que fa al nombre d'al·legacions al llarg dels anys. A continuació, es pretén explicar a què és degut el resultat obtingut en aquestes al·legacions.

D'aquesta manera, els resultats obtinguts enquadren dins de la política que vivia el país, perquè el 1869, amb l'inici de la Restauració, es pretenia acabar amb les quintes, d'ací el menor nombre de reclutes allistats. A més, les condicions per a acceptar una al·legació es van tornar més laxes, fet que els soldats van veure com una oportunitat fàcil de deslliurar-se del servei

militar obligatori. Tot això provocà que el nombre d'al·legacions fora elevat en comparació amb el nombre de mossos allistats.

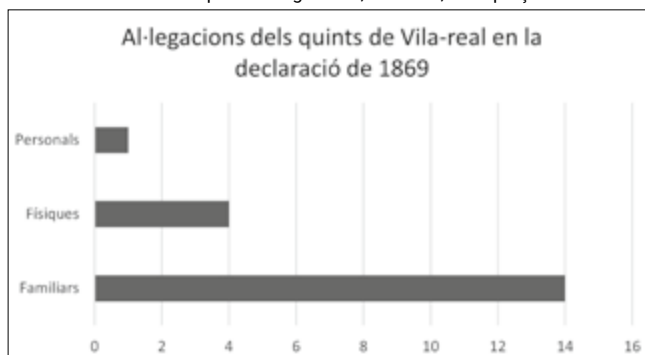
D'una banda, l'any 1883, el país es trobava en un període de relativa estabilitat política després de la restauració de la monarquia el 1874 amb Alfons XII com a rei. A més, Espanya estava interessada a mantenir i expandir el seu imperi colonial, per la qual cosa no estava involucrada en grans conflictes internacionals.

D'altra banda, el 1898, Espanya estava immersa en la guerra amb Cuba, d'ací la necessitat d'aconseguir un contingent major d'homes i d'empitjorar les condicions per a acceptar una al·legació. Els joves, conscients dels perills i desafiaments que encaraven en el front, van buscar activament maneres d'evitar el reclutament. La guerra, especialment en el context de les campanyes a ultramar, va generar un fort desig d'evitar el servei militar, la qual cosa va portar-los a presentar qualsevol al·legació que els deslliurara d'acabar involucrats en un procés bèl·lic.

Així doncs, el context històric que envolta els anys 1869 i 1898 és el que provoca que el percentatge d'al·legacions superara el 35 % en els dos períodes.

A continuació, es poden observar tres gràfics que representen el total d'al·legacions que es van produir en cada un dels reclutaments analitzats.

Gràfic 3. Naturalesa o tipus d'al·legacions, Vila-real, reemplaçament de 1869

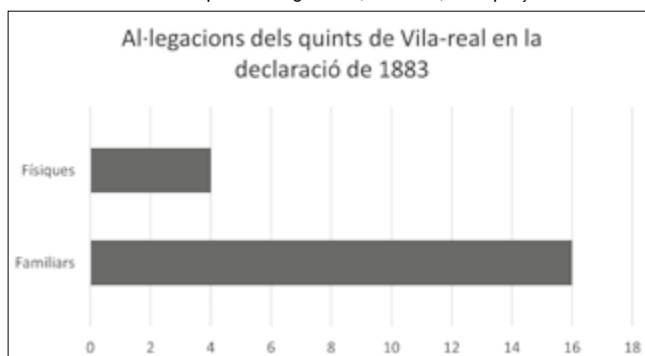

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedient general de quintes de Vila-real 1869. Elaboració pròpia

En la quinta de 1869 es van dur a terme un total de 19 al·legacions; atès que el nombre de mossos cridats va ser de 50, es pot concloure que un 38 % d'aquests hi va presentar al·legacions. D'aquestes al·legacions, 14 estaven relacionades amb algun motiu familiar; 4, relacionades amb motius físics, i solament una, per motius personals.

Si es té en compte que les al·legacions es realitzen per a tractar de deslliurar-se de ser declarat soldat útil, de les 19 realitzades, tan sols 3 mossos van acabar sent nomenats soldats. De la resta, se sap que dels 10 exclosos, 8 ho van ser per motius familiars, i 2, per motius físics; altres 4 van quedar com a suplents a falta de revisar les seues al·legacions familiars, un altre va quedar establert com a curt i el jove que va al·legar un motiu personal sembla que va ser substituït.

Gràfic 4. Naturalesa o tipus d'al·legacions, Vila-real, reemplaçament de 1883

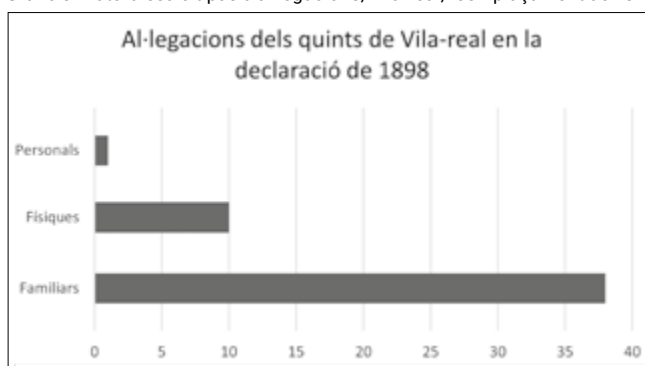

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedient general de quints de Vila-real 1883. Elaboració pròpia

D'altra banda, en la quinta de 1883 es van dur a terme un total de 20 al·legacions i el nombre de mossos cridats va ser de 102; es pot observar que un 19,60 % d'ells hi va al·legar. Del total d'al·legacions, 16 estaven relacionades amb motius familiars, i 4, amb motius físics.

En aquest reclutament, 8 mossos van acabar sent soldats; d'aquests, 4 ho van ser després d'haver presentat al·legacions familiars, i els altres 4, després d'al·legar motius físics. La resta dels 12 joves que van al·legar motius familiars, van ser establerts com a pendants i, després de revisar els seus casos, en van quedar lliures.

Gràfic 5. Naturalesa o tipus d'al·legacions, Vila-real, reemplaçament de 1898

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedient general de quints de Vila-real 1898. Elaboració pròpia

Finalment, en la quinta de 1898 es van realitzar 49 al·legacions, però en aquesta ocasió el nombre de mossos cridats va ser de 138, la qual cosa llança un percentatge del 35,50 %. De totes les al·legacions, 38 es van fonamentar en algun motiu familiar, 10 van ser per motius físics i solament una es pot establir com a motiu personal.

Aquesta va ser la quinta en què menys efecte van tenir les al·legacions, perquè de les 49 realitzades, en 29 ocasions es va acabar declarant els mossos com a soldats; d'ells, 22 havien al·legat motius familiars, i 6, motius físics; en l'últim cas es tractava d'un motiu personal en

al·legar ser voluntari de l'exèrcit a València. Quant a la resta, 13 van al·legar motius familiars i van quedar com a soldats condicionals, i un, com a pendent. A més, 4 van quedar establerts com a exclosos temporals, 2 dels quals van ser per al·legacions familiars, i uns altres 2, per físiques; així com altres 2 exclosos totals per les seues al·legacions físiques.

Anàlisi dels oficis

El segle XIX va ser una època de grans canvis econòmics i socials. La industrialització va portar al creixement de la classe treballadora i a l'aparició de nous oficis, però malgrat tot, els oficis tradicionals, com l'agricultura i l'artesania, van continuar sent importants, encara que van haver d'adaptar-se als nous temps.

Una bona manera de veure la distribució dels mossos de Vila-real sobre la base del seu sector econòmic és a través de la taula següent, que mostra els percentatges totals dels joves l'ofici dels quals deriva de cadascun dels tres sectors econòmics: primari, secundari i terciari.

Taula 1. Nombre de mossos ocupats en cada sector econòmic (Vila-real, 1898)

	Sector primari	Sector secundari	Sector terciari	Sense dades	Total
1898	82,61 %	10,14 %	6,52 %	0,73 %	100 %

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedient general de quintes de Vila-real 1898. Elaboració pròpia

Gràfic 6. Els oficis dels mossos de Vila-real el 1898¹¹

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedient general de quintes de Vila-real 1898. Elaboració pròpia

¹¹ Aquesta anàlisi del gràfic brinda una visió més àmplia i detallada de la distribució d'oficis i resalta les contribucions més notables. Cal indicar que s'hi han inclòs els oficis dels quatre mossos establerts com a no compareguts. Per tant, en conèixer-se l'ofici d'aquests, en aquest gràfic estan representats els oficis dels 138 mossos cridats a servir l'any 1898.

Taula 2. Oficis i quantitat total de mossos de cada ofici (Vila-real, 1898)

Ofici	Nombre de mossos	Talla mitjana en mm (Total mossos sense dades)
Obrer	2	1714
Serrador	1	1573
Picapedrer	1	1627
Fuster	7	1695
Manyà	1	1595
Comerciant	2	1664 (1)
Estudiant	5	1661 (1)
Jornaler	22	1626
Llaurador	92	1641
Forner	2	1631 (1)
Religiós	1	(1)
Servent	1	1680

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, documentació municipal, expedient general de quintes de Vila-real 1898.
Elaboració pròpia

Com ja hem avançat, les activitats laborals en les quals estan involucrats els quintes de Vila-real l'any 1898 i que es coneixen a través de l'Expedient general de quintes de Vila-real, s'estructuren al voltant dels tres sectors econòmics. En el sector primari s'engloba l'àmbit de l'agricultura, la ramaderia i la pesca; en el secundari, la indústria i les activitats de manufactura, així com tasques relacionades amb la construcció i la mineria. Finalment, en el sector terciari s'inclouen les activitats relacionades amb els serveis com els transports, l'administració, el comerç, les finances i l'ensenyament, entre d'altres.

Per això, tenint en compte l'anàlisi dels oficis presentats pels mossos de Vila-real, es pot observar quin era el sector econòmic predominant entre els allistats i que, per tant, dona una mostra veraç del que era el conjunt de la vila, on la pagesia representava una part significativa de la població en aquell moment.

Entre els quintes de 1898 a la ciutat de Vila-real, dels 138 joves analitzats, 92 eren llauradors i poc més de 20 eren jornalers. Això permet tenir una visió més detallada del tipus de societat arrelada a Vila-real, perquè queda clar que aquesta va ser una regió majoritàriament agrícola, on els llauradors disposaven d'una propietat, la qual els atorgava un estatus més elevat que la del simple jornaler, que no posseïa terres o negocis propis.

Per tant, els llauradors, en posseir propietats, tenien accés a recursos com ara terres per a cultiu, la qual cosa els conferia avantatges econòmics i seguretat enfront de les fluctuacions econòmiques i climàtiques. Amb això garantien una autosuficiència alimentària gràcies a la producció d'aliments per a les seues famílies. A més, la propietat de terres no sols els proporcionava recursos immediats per al cultiu, sinó que també els obria oportunitats per a inversions a llarg termini i per a la millora i desenvolupament de les seues terres, i

augmentava així la seua capacitat per a generar ingressos, millorar el seu estatus econòmic i disposar d'una posició més forta en les negociacions i acords comercials. En comparació, els jornalers depenien d'ocupacions temporals i no tenien terres pròpies; mancaven, per tant, de tot aquest poder.¹²

D'altra banda, el tercer ofici més nombrós era el de fuster, que registrava set instàncies. Si a aquest se li afegeixen els altres oficis del sector secundari com són els obrers, forners, serradors, picapedrers i manyans, es recullen un total de 14 mossos relacionats amb l'economia del sector secundari. Això mostra que malgrat ser una economia certament diversificada, el procés industrialitzador en la vila encara estava lluny de ser destacable, pel fet que l'adopció de tecnologies modernes, la producció en massa i la integració de processos industrials en l'economia local encara no s'havien produït.¹³

Finalment, en referència a la resta d'oficis, els estudiants —amb 5 casos—, seguits pels comerciants, el religiós i el servent, són una mostra molt petita del sector terciari,¹⁴ per això es pot concloure que aquest no tenia a penes desenvolupament al poble de Vila-real, fet que testimonia que aquesta era una societat eminentment rural i que el seu manteniment es basava en el treball de camp.

Conclusió

La nostra investigació sobre el procés de reclutament militar a Vila-real entre 1868 i 1898 s'ha centrat tant en les al·legacions presentades pels soldats per a evitar el servei militar, com en els oficis dels allistats en la quinta de 1898. Aquest enfocament ens ha permés aprofundir en les estratègies i arguments utilitzats per les classes populars per a fer front a l'obligatorietat del servei militar i ens ha revelat així aspectes crucials de les seues condicions de vida, prioritats familiars i dinàmiques socials.

Per una banda, l'anàlisi detallada d'aquestes al·legacions no només ha posat en evidència les desigualtats inherents al sistema de reclutament, sinó que també ha destacat el paper de la legislació i de les pràctiques administratives en la configuració del dia a dia dels habitants de Vila-real. Hem observat com les xarxes familiars, els oficis i les circumstàncies personals van influir en les demandes d'exempció, fet que ha aportat una nova perspectiva sobre la realitat social i econòmica de l'època.

¹² El 1898, un 82,61 % dels mossos cridats a quintes tenien un ofici relacionat amb el sector primari.

¹³ En aquest cas, malgrat tenir una major quantitat d'oficis per a analitzar, la mostra d'aquests és escassa, perquè només representa un 10,14 % del total de mossos allistats.

¹⁴ En aquesta ocasió s'uneixen dues condicions negatives per a poder donar gran importància a aquest mostreig, ja que, d'una banda, l'amplitud d'oficis és molt baixa, com ja ocorria amb el sector primari, i, d'altra banda, la mostra de cadascun d'aquests oficis també és molt baixa, com ocorria amb el sector secundari. De tot això es deriva que aquest sector terciari tan sols representa un 6,52 % del total de mossos allistats.

Per l'altra banda, l'estudi dels oficis dels allistats en la quinta de 1898 ens ha permès comprendre millor la composició socioprofessional de les classes populars a Vila-real en aquest període. L'anàlisi de les professions exercides pels reclutes ha revelat la importància de determinats sectors econòmics i el pes del treball manual en la comunitat. Així mateix, s'ha evidenciat com l'ofici de cada individu influïa en les seues possibilitats d'exempció, ja siga per la necessitat de mà d'obra en l'entorn familiar o per les condicions específiques de determinades activitats laborals. Aquest enfocament ens ha ajudat a aprofundir en les dinàmiques econòmiques locals i en la manera en què el servei militar afectava les trajectòries laborals i les estratègies de supervivència de les famílies de l'època.

Aquest treball, per tant, contribueix a enriquir el coneixement sobre la societat vila-realenc del segle XIX i obri la porta a futures investigacions que complementen aquesta visió i que conviden a explorar altres aspectes vinculats al reclutament militar. Així, amb aquest segon article hem completat la visió del reclutament militar a Vila-real en el període de 1868 a 1898.

Bibliografia

FRIEYRO DE LARA, Beatriz. *De campesino a soldado: Las quintas en Granada (1868-1898)*. Granada: Universitat de Granada, 2002.

Fonts documentals

Arxiu Municipal de Vila-real, 1518. Expedient general de quintes de Vila-real 1869

Arxiu Municipal de Vila-real, 1531. Expedient general de quintes de Vila-real 1883

Arxiu Municipal de Vila-real, 1548. Expedient general de quintes de Vila-real 1898

Llei de reclutament i reemplaçament d'11 de juliol de 1885

Ajuntament
de **Vila-real**

LNVRXXXI

La nova Vila-real del s.XXI

Solidària Inclusiva d'Oportunitats Sostenible Innovadora

Junts

Vila-real

avança

facsa
ciclo integral del agua

 FUNDACIÓ
caixa rural
vila-real

PORCELANOSA®